

Heli Rahkema
TARTU ÜLIKOOL JA AAFRIKA (1802-1940)

Magistritöö

Juhendaja:
TÜ Ajaloo osakonna
lektor, Karin Hiimaa

Tartu 2003

SISSEJUHATUS	5
1. EUROOPA JA AAFRIKA. EESTI JA AAFRIKA	15
1. 1. AAFRIKA-ALASTE TEADMISTE KUJUNEMINE EUROOPAS	15
1. 2. AAFRIKA-ALASTE TEADMISTE JA AFRIKANISTIKA ALGUS EESTI.....	18
2. TARTU ÜLIKOOL JA AAFRIKA	32
2. 1. AFRIKANISTIKA ARENG TARTU ÜLIKOOLIS.....	35
AJALUGU	37
GEOGRAAFIA	42
BOTAANIKA ja ZOOLOOGIA	46
TEOLOOGIA.....	46
ETIOPISTIKA.....	51
2. 2. TARTU ÜLIKOOLI TEADUSALASED KONTAKTID AAFRIKAGA	61
EESTI ARSTID ÜMBERMAAILMAREISIDEL.....	62
JOHANN FRIEDRICH BLUMENBACHI ÕPILASED AAFRIKAS	68
TARTU ÜLIKOOLI ARSTID TEADUSKONVERENTSIDEL AAFRIKAS	77
3. TARTU ÜLIKOOLI KASVANDIKUD AAFRIKAS	85
3. 1. EESTIMAALASTEST ARSTID INGLISE-BUURI SÕJAS.....	85
3. 2. TARTU ÜLIKOOLI KASVANDIKUD PÜSIASUKATENA AAFRIKAS.....	93
EESTIST PÄRIT MISJONÄRID AAFRIKAS	94
EESTIST PÄRIT AMETNIKUD AAFRIKAS	104
3. 3. TEISED TARTU ÜLIKOOLI KASVANDIKUD PÜSIASUKATENA AAFRIKAS	114
KOKKUVÕTE	121
ZUSAMMENFASSUNG	125

KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS..... 127

Lisa: AAFRIKAS VIIBINUD TARTU ÜLIKOOLI ÕPPEJÕUDE JA KASVANDIKKE 137

SISSEJUHATUS

Meie *alma mater* ajalugu ulatub 1632. aastasse, mil Rootsi kuningas Gustav II Adolf kirjutas alla Tartu ülikooli asutamiskirjale. Oma pika ajaloo jooksul on Tartu ülikool olnud eelkõige rootslaste, sakslaste ja venelaste ülikool ning alles 1919. aastast Eesti Vabariigi Tartu Ülikool. Kui aga arvestada Eesti kuulumist 13. sajandist alates erinevatele isandatele, ei ole ses midagi iseäralikku. Meie ülikooli kõrget taset hoidis peamiselt Saksa kultuuri mõju, baltisakslastest üliõpilased ja Saksa päritolu professorid. On küll põhjust kurvastada, et meie kõrghariduse ajalugu on Tartu ülikooli väärikast eest hoolimata päris meie oma olnud vaid mõned aastakümned, kuid samas on meil põhjust tunda ka heameelt, et peale omariikluse saavutamist 1918. aastal oli Eestil kohe olemas oma *alma mater*. Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli avamisega muutus sinise ülikoolihariduse tase sõltuvaks eestlastest endast. Ja selle hoidmisega tuldi hästi toime.

Tartu ülikooli ajalugu on erinevatest aspektidest lähtudes palju uuritud, aga ikka ja jälle kerkib esile mõni tahk, mis pakub huvi ja väärib lähemat tundmaõppimist. Nii on kindlasti olulised Tartu ülikooli suhted maailma erinevate ülikoolidega, erinevate riikide ja rahvastega. Käesolev töö uurib ülikooli kokkupuutepunkte Aafrikaga. Tartu ülikooli ja Aafrika sidemed tähendavad siin eelkõige ülikooli õppejõudude ja kasvandike ning mitte ülikooli kui institutsiooni sidemeid Aafrikaga. Mõne konkreetsema regiooni asemel on suhted kogu Aafrikaga vaatluse alla võetud seetõttu, et näidata, kui erinevatesse piirkondadesse Tartu ülikoolis õppinud ja töötanud inimesed jõudsid ning kui mitmekesine oli huvi selle mandri vastu. Töös käsitletakse nii ülikooli õppetööd, mis haakub Aafrika-temaatikaga kui ka õppejõudude ja üliõpilaste kas ülikoolist lähtunud või eraviisilisi viibimisi Aafrika mandril.

Käesolev, nii teaduslooline kui ka afrikanistika-alane uurimus, haarab ajavahemikku 1802-1940, tehes mõningaid sissepõikeid ka varasemasse ja hilisemasse aega. 1802. aasta on valitud lähtepunktiks, kuna siis taasavati Tartu ülikool; töö lõpeb aastaga 1940, mil lakkas olemast 20 aastat püsinud Eesti Vabariigi Tartu Ülikool. Ehkki ka Tartu Riikliku Ülikooli eksisteerimise ajal oli õppetöö käigus võimalik puutuda kokku Aafrika-temaatikaga, ülikooli juures tegutses Aafrika-

huvilisi õppejõude, mh ka tuntud Eesti keeleteadlane (afrikanist) Pent Nurmekund, jääb see periood töö mahu piiratuse tõttu välja.

Vaatluse alla tulev etapp algab ülikooliga seotud arstide-maadeuurijatega, kes osalesid 19. sajandi alguse ümbermaailmareisidel ning esimese Eesti egiptoloog Otto Friedrich von Richteriga, kes ei olnud küll Tartu ülikooli kasvandik, kuid kelle osa pärandit asub ülikooli fondides. Neile järgnevad misjonärid ja ametnikud, kes tegutsesid Aafrika mandril 19. sajandi teisel poolel, kultuuritegelastest huvireisijad ja üksikud õppejõud ning üliõpilased, kes ülemöödunud sajandi lõpuaastatel ühel või teisel põhjusel Aafrikasse sattusid. Kuna mitmeid õppejõude ja kasvandikke puudutavad andmed on juhuslikud ega võimalda anda korralikku ülevaadet, on olemasolev teave lühidalt esitatud töö lõpus: lehekülgedel 133-135 on vastavalt andmete esinemisele antud nende rändurite sünni- ja surma-aastad, ülikoolis õppimise aeg ja omandatav eriala ning Aafrikas viibimise koht, aeg ja põhjus.

19. sajandi lõpuaastatesse mahuvad veel Englise-Buuri sõjast osa võtnud eestimaalased, kellele on töös pühendatud omaette alapeatükk.

Uutlaadi arengud kujunesid Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli päevil, mil mõned õppejõud arendasid edasi 19. sajandil kujunenud Eesti afrikanistika algeid (nt U. Masing, A. von Bulmerincq). Neil aastatel sidusid mitmed ülikooli kasvandikud oma edasise elu Aafrikaga.

Kust sai alguse eestlaste, eelkõige Tartu ülikooli tudengite ja õppejõudude huvi Aafrika vastu? Mis ajendas neid lühemaks või pikemaks ajaks Eestist lahkuma ning siduma end Aafrikaga? Millise iseloomuga olid loodud kontaktid ning milline oli nende osa afrikanistikas? Need on põhiküsimused, millele käesolevas töös vastust otsitakse.

Afrikanistikast kui teadusest saab rääkida 19. sajandi keskpaigast alates, kuid esialgu vaid kui orientalistika osast. Afrikanistika kujunemine iseseisvaks teaduseks algas pärast II maailmasõda ja jõudis lõpule esimeste afrikanistide rahvusvaheliste kongressidega Ghana pealinnas Accras 1962. aastal ja Senegali pealinnas Dakaris 1967. aastal. Afrikanistika tekke ajendas algupärase teabe vajadus, mis kaasnes suurte maadeavastustega ja koloniaalimpeeriumide kujunemisega. Seepärast kujunes see eelkõige koloniaalse iseloomuga riikides nagu Suurbritannia, Saksamaa, Prantsusmaa, Itaalia, Belgia ja Portugal, kus koloniaalametnike

väljakoolitamise eesmärgil hakati tegelema Aafrika keelte ja kultuuridega. Ülejäänud valdkonnad - majanduslik, poliitiline ja sotsiaalne - lisandusid alles peale II maailmasõda, eelkõige aga Aafrika riikide iseseisvumise järel.

Levinud on afrikanistika seostamine vaid kohalike keelte ja kultuuride uurimisega.¹ Afrikanistika uurimisvaldkonnad võivad vastavalt uurijate huvidele ja vajadustele riigiti küll erineda (nt Saksamaa puhul on rõhuasetus sageli just kehtel ja kultuuridel), kuid üldiselt tuleks afrikanistikat lugeda kompleksseks teaduseks, mis uurib Aafrika keeli, kirjandust, religiooni, ajalugu, õigust, meditsiini, geograafiat, ajalugu, sotsioloogiat, majandust jms valdkondi. Sellest definitsioonist tulenevalt saab afrikanistikas lugeda inimese, kes tegeles/tegeleb mõnega neist loetletud valdkondadest (nt Ernst Martin Brutzer, kes uuris kamba rahva keelt). Kuid käesoleva töö aspektist on oluline käsitleda ka neid Tartu ülikooli õppejõude ja kasvandikke, kes Aafrika-temaatikaga vaid põgusalt kokku puutusid. Arvestades seda, et 19. sajandil ja 20. sajandi alguses olid eestlaste teadmised Aafrikast pigem kehvapoolsed kui rahuldavad, tuleb neid inimesi hinnata kui Aafrika-huvilisi, kelle teadmistest ja kogemustest võis nii kaasaegsetel kui ka järeltulevatel afrikanistidel kasu olla.

Mandri põhja- ja kirdeosa maid uurivate etiopistika, arabistika ja egiptoloogia osas on teadlaste hulgas lahknevusi nende kuulumisest või mittekuulumisest afrikanistika valdkonda. Toetudes nt Vene ajaloolasele Andrei M. Peguševile² ja lähtudes definitsioonist, et afrikanistika on kogu Aafrika mandrit uuriv teadus, käsitleb käesolev uurimus nii etiopistikat, egiptoloogiat kui ka koptoloogiat afrikanistika osana.

Käesolev töö on jagatud sissejuhatavaks osaks ning kolmeks suuremaks peatükiks, millest esimene on pühendatud Aafrika-alaste teadmiste kujunemisele Euroopas ja Eestis. Viimase puhul on peaausjalikult silmas peetud Aafrika olemasolu teadvustamist eestlaste hulgas. Baltisakslaste seas toimunud arengud vastavad eelkõige Euroopa omadele.

Aafrika-temaatika kajastamine Tartu ülikoolis leiab käsitlemist teises peatükis.

¹ Eesti kirjakeele seletussõnaraamat. Tallinn, 1988. 1. vihik. Lk. 38.

² M. Pegušev. Izutšeniye istorii tropitšeskoi i južnoi Afriki v SSSR. // Izutšeniye istorii Afriki. Problemõ i dostiženija. Moskva, 1985.

Õppetöö kõrval on vaatluse alla võetud need ülikooli kasvandikud- ja õppejõud-teadusreisijad, kes olid ise vahetutes sidemetes Aafrika mandriga, viibides seal kas ümbermaailmareisidel või teaduskonverentsidel. Peatükis tutvustatakse lisaks meie *alma materile* Göttingeni ülikooli professori Johann Friedrich Blumenbachi uurimisreisijaist kasvandikke.

Teises peatükis on põhjalikumalt kirjutatud Eesti esimesest egyptoloogist Otto Friedrich von Richterist ning Uku Masingust.

Kolmas peatükk on pühendatud Tartu ülikooli kasvandikele, kes osalesid Inglise-Buuri sõjas, ning kasvandikele ja õppejõududele, kes Aafrikas pikemat aega töötasid ja/või ka sinna elama jäid. Suuremat rõhku on pandud Rudolf Peetsile – Eesti Vabariigi aukonsulile Marokos, kelle tegevus nii konsuli kui ka arstina väärib esiletõstmist. Kõnealusel peatükis leiavad esmakordselt põhjalikumalt käsitlemist Kongos arstidena töötanud vennad Solomentsevid, kelle arstlikust tegevusest ei tea me kuigi palju, küll aga nende panusest Eesti afrikanistikasse. Erilist tähelepanu väärib Ivan Solomentsevi poolt kogutud Kongo etnograafiline materjal, mis on oluline nii kunstiloolastele kui ka afrikanistidele.

Kuna töö ei kulge kronoloogiliselt, olgu siinjuures esitatud selgitus Aafrikasse reisinute jaotuse kohta. Klassifitseerimise aluseks on nii lahkumise motiivid kui ka tegevus Aafrikas. Sellise jaotuse põhjuseks on asjaolu, et eestlaste Aafrikas viibimise motiivid on olnud mitmesugused ning sageli on neid raske kindlaks teha. Vaid üksikutel juhtudel võib rändurite kirjutistest välja lugeda reise põhjusi, näiteks tervislikuma kliima otsimine, lootus soodsamatele teenimisvõimalustele, misjonitöö, millegi kaugel ja eksootilise kogemise vajadus, sakslaste puhul ka soov oma karjääri edendada. Sageli on Aafrikas olemise põhjusi ühe inimese kohta olnud rohkem kui üks või on näiteks terviseparandajast saanud hiljem Aafrika pühasunik (nt R. Peets). Töös käsitletud Tartu ülikooli kasvandikud ja õppejõud, kes on Aafrikas viibinud, jagunevad järgmiselt:

Teadusreisijad - 19. sajandi alguse arstid-maadeuurijad, kes osalesid Otto von Kotzebue ümbermaailmareisidel, ning Aafrika mandril toimunud konverentsidest ja kongressidest osa võtnud Tartu ülikooliga seotud õppejõud ja üliõpilased.

Huvireisijad - Eestist Aafrika mandrile rännanud inimesed, kelle kindlaks sooviks oli mõnd sealset piirkonda lähemalt tundma õppida ning eksootilistes maades

oma silmaringi laiendada ja inspiratsiooni koguda. Tüüpiline huvireisija oli 19. sajandi lõpu - 20. sajandi alguse kultuuritegelane.

Püsiasiakad - erinevate motiividega Eestist Aafrika mandrile lahkunud inimesed, kes jäid oma uuele kodumaale elama enam kui kümneks aastaks. Käesoleva liigituse alla on paigutatud ka mitmed ametnikud ja usutegelased (konsulid, vaimulikud, misjonärid, arstid), kes viibisid Aafrikas lühemat aega kui kümme aastat, kuid siiski mitme aasta jooksul, ning kes teistesse jaotustesse ei sobi.

Varasemate töödega võrreldes on käesolev uurimus erinev juba teemavaliku poolest. Tartu ülikooli sidemeid Aafrikaga ei ole varem nii ulatuslikult uuritud, kui teeb seda käesolev töö. Kirjutatud on küll monograafiaid Aafrikas käinud Tartu ülikooli kasvandikest, lahatud Eesti ja eestlaste suhteid erinevate Aafrika riikidega, uuritud Aafrika ja aafriklaste kuvandit eestlaste seas jpm, kuid seniste tööde lähtepunkt ei ole olnud Tartu ülikool kui näiteks võimalik Aafrika-huvi ärataja ja teaduskeskus, kus oli võimalik tegelda Aafrika-temaatikaga.

Käesolevasse uurimusse on uudsena sisse toodud põiked Saksamaa Aafrika-uuringutesse, eelkõige Göttingeni ülikooli ning professor Johann Friedrich Blumenbachi tegevusse, kes oma loengutega mitmetes üliõpilastes Aafrika vastu huvi äratas ning oma kasvandikke Aafrika-reisideks ette valmistas. Põgus ülevaade Göttingeni ülikooli ning Saksamaa Aafrika-uuringutest on vajalik eelkõige taustsüsteemi loomiseks. Selle ülevaate foonil ilmneb Tartu ülikoolis viljeldud afrikanistika elujõulisus: hoolimata meie väiksematest võimalustest ja väljundi puudumisest Aafrika-temaatikaga tegelemisel, osalesid mitmed Tartu ülikooli kasvandikud Aafrikaga seotud ekspeditsioonidel ning ülikoolis oli võimalik õppida nt Aafrika keeli, ajalugu ja geograafiat.

Esmakordne käsolevas töös on Uku Masingu kui afrikanisti käsitlemine. Talle on küll pühendatud mitmeid artikleid ja uurimusi, ent mitte afrikanistika seisukohast. Samas oli just etiopistika U. Masingule eriti hingelähedane. Õppides Saksamaal, jäi U. Masing silma etiopistika korüfeele Enno Littmannile ning ei ole palju arvata, et teistsugusel ajal ja teistsugustes oludes oleks temast saanud maailmanimega etiopist, kuna tema mitmed juba 1930-ndatel tehtud uurimused ja tõlked on jäänud ületamatuks tänaseni.

Varem ei ole eestikeelses teaduskirjanduses pööratud tähelepanu ka Tartus

Eesti Rahva Muuseumis asuvale Kongo kunsti kogule, mis jõudis Eestisse kahe Tartu ülikoolis õppinud Vene päritolu venna kaudu. Käesolevas uurimuses tutvustatakse vendade Solomentsevide elukäiku, eelkõige viibimist Aafrikas, ning iseloomustatakse põgusalt ka nende Kongost kaasa toodud kunstikogu. See vajaks aga teadjamat silma ning asjatundlikku hinnangut.

ALLIKAD JA HISTORIGRAAFIA

Uurimuses on kasutatud erinevaid allikaid: Eesti arhiivides olemasolevaid allikmaterjale (Eesti Riigiarhiiv - ERA ja Eesti Ajalooarhiiv - EAA), samuti Göttingeni ülikooli arhiivi materjale (Universitätsarchiv Göttingen - UAG).

ERA materjalid on aidanud täiendada Rudolf Peetsi eluloolisi andmeid ning teenistuslikku käiku.³ Ka Aleksander Paldroki osalemine Kairos toimunud leeprakonverentsil 1938. aastal leiab kajastamist ERA materjalides.⁴

EAA dokumendid annavad peamiselt isikuloolisi andmeid ning teavet mõnede õppejõudude loengutest (Heinrich Aleksander Pridik),⁵ Aafrika reise kohta enamasti infot ei leidu. Erandiks on siin Heiti Paldrok.⁶ Rohkem käesoleva töö jaoks olulisi andmeid leiab Uku Masingu toimikust, mis kajastab tema huvisid ja eesmärke, samuti õppimist välismaa ülikoolides ning kokkupuuteid erinevate nimekate õppejõududega.⁷

U. Masingust kirjutades on käesolevas töös enim kasutatud Andres Grossi,⁸ Kalle Kasemaa⁹ ja Toomas Pauli uurimusi.¹⁰

UAG materjalidest pärinevad andmed Göttingeni ülikooli õppejõudude Enno

³ Eesti Riigiarhiiv (ERA). F. 969. N. 3. S. 395; ERA. F. 957. N. 3. S. 580.

⁴ ERA. F. 957. N. 16. S. 811.

⁵ Eesti Ajalooarhiiv (EAA). F. 402 ja 2100.

⁶ EAA. F. 2100. N. 1. S. 10916. L. 30.

⁷ Samas. N. 2. S. 621.

⁸ A. Gross. Uku Masing Vana Testamendi teadlasena Tartu Ülikoolis 1926-1940. // Magistritöö. Tartu, 1997.

⁹ K. Kasemaa. Uku Masing semitistina. // Keel ja Kirjandus. Nr. 11. 1995; Uku Masing - 80. // Horisont. 1989. Nr. 8; Semitistikat ja poeetikat. Tartu, 1997.

¹⁰ T. Paul. Juhatus Uku Masingu juurde. // Akadeemia. Nr. 5. 1989.

Littmanni¹¹ ja Johann Friedrich Blumenbachi¹² teenistuskäigu ning viimase teaduslike eesmärkide kohta. Paraku puuduvad ka neis materjalides täpsemad andmed õppejõu seotusest Aafrika-teemaga. Saksamaa professorite puhul parandavad selle vea mitmed monograafiad, milledest käesoleva töö seisukohalt on asendamatu Hans Plischke põhjalik teos J. Fr. Blumenbachist.¹³ Eesti puhul ei ole selliseid uurimusi paraku kusagilt võtta. Seetõttu on jäänud kesiseks nt andmed Aafrikas toimunud teaduskonverentside kohta, millel osalesid Tartu ülikooli õppejõud ja kasvandikud. Seegi vähene, mis on teada, pärineb konverentsidel osalenute mälestustest.

Tartu ülikoolis toimunud õppetöö, ülikoolile kuuluvate kogude ja ülikooli õppejõudude tegevuse kajastamisel on appi võetud Tartu Ülikooli Raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonna (**TÜR KHO**) fondid, milledest saab väärtuslikku teavet näiteks Otto Friedrich von Richteri,¹⁴ Uku Masingu¹⁵ ja Pent Nurmekunna¹⁶ kohta ning **ülikooli loengute ja praktiliste tööde nimekirjad**,¹⁷ mis on regulaarselt ilmunud alates 1802. aastast. Nende alusel on võimalik umbkaudu hinnata Aafrika teema käsitlemist. Nimekirjadest nähtub Euroopa-kesksusest lähtunud ning peamiselt Põhja- ja Kirde-Aafrikaga piirdunud huvi. Kahjuks ei saa kavadest täpsemat teavet loengutes käsitletu kohta, seda tühimikku aitavad teatud määral täita säilinud konspektid, mida on paraku vaid üksikud.¹⁸ Loengute külastatavuse kohta puuduvad aga andmed pea täielikult.

Töö valmimisel on kasutatud Eesti Rahvamuuseumi (**ERM**) materjale, täpsemalt vendade Solomentsevide etnograafilist kogu,¹⁹ mille üks vendadest tõi

¹¹ Universitätsarchiv Göttingen (UAG). Kur 4 V b 276.

¹² Samas. 4 IV b 22.

¹³ H. Plischke. Johann Friedrich Blumenbachs Einfluss auf die Entdeckungsreisenden seiner Zeit. Göttingen, 1937.

¹⁴ TÜR KHO. F. 93.

¹⁵ Samas. F. 97.

¹⁶ Samas. F. 71, 83 ja 141.

¹⁷ Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli ettelugemiste kava, 1919-1927. Tartu, 1919-1927; Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli loengute ja praktiliste tööde kava 1928-1940. Tartu, 1928-1940; Verzeichniss... zu haltenden halbjährigen Vorlesungen auf der Kaiserlichen Universität zu Dorpat. Dorpat, 1803-1856; Verzeichniss der Vorlesungen auf der Kaiserlichen Universität zu Dorpat. Dorpat, 1857-1892.

¹⁸ TÜR KHO. F. 55. N. 1. S. 92.

¹⁹ Eesti Rahvamuuseum (ERM). C. 24; Korjamise raamat. Nr. 576.

Kongost kaasa ning annetas muuseumile.

Suure osa töös kasutatud materjalidest moodustavad Aafrika mandril viibinud eestimaalaste tähelepanekud ja **mälestused**, mida on avaldatud nii ajakirjanduse veergudel²⁰ (nt Rudolf ja Leonora Peets, Karl Nurk, Evald Märks, Richard Reusch, Ernst Brutzer, Rudolph von Gernet, Gustav Teichmüller) kui ka eraldi trükistena²¹ (nt Karl Theodor Hasselblatt, Jaan Lattik, Aleksander Paldrok, Wolfgang Schiele, Julius von Eckardt, Ernst Brutzer).

Tartu ülikooli Aafrikaga seotud õppejõudude ja üliõpilaste biograafiliste andmete esitamisel on olnud asendamatud *Album Academicum*id²² ning erinevad **teatmeteosed**.²³ Neis on sageli viidatud ka Aafrikas viibinute reisele, millest Eesti Ajalooarhiivi fondid enamasti vaikivad.

Olulist materjali pakuvad ka nii teadusloolised kui afrikanistika-alased uurimused. Tartu ülikoolis toimunud õppetööd on käsitlenud Olaf-Mihkel Klaassen, Martin Hallik, Ott Kurs, Linda Kongo ning Erki Tammiksaar oma uurimustes ja

²⁰ R. Peets. Eesti arst Marokos. // Välis-Eesti Almanak. 1937. Nr. 12; Eesti Vabariigi aukonsulaat Marokos Marrakeši linnas. // Triinu. 1980. Nr. 109; Eestlaste asumise ja kaubanduslike suhete loomise võimalustest Marokos. // Välis-Eesti Almanak. 1933. Nr. 1; L. Peets. Araabia-Paabel-Tanger. // Nädal Pildis. 1937. Nr. 21; Surnud šeriifi leinamas. // Nädal Pildis. 1937. Nr. 7; Päevaleht. 1961; Päevaleht. 1927; Meie Kirik. 1923; Missioni-Leht. 1902; Olevik. 1900; Eesti Postimees. 1900; G. Teichmüller. Charakteristik der Araber, eine völkerpsychologische Skizze. // Baltische Monatschrift. XXVI. Riga-Moskau-Odessa, 1879.

²¹ K. Hasselblatt. Nachrichten aus der Mission in Süd-Ost-Afrika. Reval, 1885; J. Lattik. Mitte alla vahtida. // Kontakt. 1957. Nr. 1; A. Paldrok. Eestist Egiptusesse. Kuressaare, 1939; W. Schiele. Mit den Deutschen im Buren-Kriege. Berlin, 1901; J. von Eckardt. Lebenserinnerungen von Julius Eckardt. I-II. Leipzig, 1910; E. M. Brutzer. Minu tuttavaks saamine Wakamba rahwaga. Tallinn, 1912.

²² Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat. Dorpat, 1889; Album Academicum Universitatis Tartuensis. 1889-1918. I-III. Tartu, 1986-1988; Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918-1944. I-III. Tartu, 1994.

²³ Album Dorpati-Livonorum. Dorpat, 1925; Album Estonorum. Tallinn, 1939; Album fratrum Rigensium (1823-1910). Riga, 1910; Deutschbaltisches biographisches Lexikon. Köln-Wien, 1970; Die Aerzte Estlands. Ein biographisches Lexikon. Riga, 1922; Eesti Avalikud Tegelased. Tartu, 1932; Eesti biograafiline leksikon. Tartu, 1926-1929; Eesti riigi-, avaliku- ja kultuurielu tegelased 1918-1938. I. Tallinn, 1939; Eesti teadlased väljaspool kodumaad. Stockholm, 1984; Postimees 1857-1907. Tartu, 1909; Välis-Eesti Tegelased. Eluloolisi andmeid. Tallinn, 1939.

artiklites,²⁴ samuti Abram D. Dridzo ja E. Jõesaar²⁵ ning ülikooli ajalugu käsitlevad teosed.²⁶

Eesti misjonäre on põhjalikumalt kajastanud Eesti afrikanist Karin Hiiemaa oma teoses “Südame kutsel”,²⁷ mistõttu on käesolevas töös misjonäridele pööratud mõnevõrra vähem tähelepanu.

Uurimuse tausta kujundada aidanud käsitlustest võiks välja tuua Thomas Pakenhami, Apollon Davidsoni ja Irina Filatova ning Tanel Rütmani uurimused Inglise-Buuri sõjast, Olev Tederi artikli Otto Friedrich von Richterist, Ilo Käbini peamiselt Tartu ülikooli arstiteaduskonda ning Eestist pärit arste-maadeuurijaid puudutavad käsitlused, Franz Ansprengeri ja Jacob E. Mabe Aafrika ajalugu ning Aafrika riikide probleeme käsitlevad teosed, Endel Annuse uurimuse Eesti kalendrikirjandusest ning teosed, milles on puudutatud Lääne taidurite huvi Aafrika

²⁴ O. Klaassen. Loenguid Eesti afroaasiaatika kujunemisloost. Tartu, 1988; O. Klaassen. Aasia ja Aafrika 16.-19. sajandil ning kontaktid Eestiga. Tartu, 1994; M. Hallik, O.-M. Klaassen. Keiserlik Tartu Ülikool ja Orient. Tartu, 2002; O.-M. Klaassen. Etiopistikahuvist Tartu Ülikoolis. // Tartu ülikooli ajaloo küsimusi. XIX. Humanitaarteaduste koolkondade ideede ja teooriate areng Tartu ülikoolis. Tartu, 1987; O.-M. Klaassen. Eesti suhetest Lõuna-Aafrika Uniooniga 1918-1940. // Kleio. Nr. 4. Tartu, 1991. Lk. 41; O.-M. Klaassen. Eesti konsulaarsuhete ajaloost. // Kleio. Nr. 3. Tartu, 1991; M. Hallik. Tartu Ülikooli õppejõudude ja kasvandike osast humanitaarorientalistikas (1802-1940). // Doktoritöö. Tartu, 2001; O. Kurs. Geograafiaasutused Euroopas ja Eestis. // Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat. 29. kd. Tallinn, 1995; L. Kongo. Geograafia arengust Eestis. // Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist. XI. Geograafia ajaloost Eestis. Tallinn, 1995; E. Tammiksaar. Geograafia õpetamisest Tartu Ülikoolis aastatel 1802-1891. // Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat. 29. kd. Tallinn, 1995; E. Tammiksaar. Geograafia õpetamise institutsionaalne struktuur Tartu Ülikoolis aastatel 1802-1918. // Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist. XI. Geograafia ajaloost Eestis. Tallinn, 1995; E. Tammiksaar. Hermann Martin Asmuss – Tartu Ülikooli esimene zooloogiaüliõpilane. // Ajalooline ajakiri. Nr. 4. 2000.

²⁵ A. D. Dridzo, E. Jõesaar. Tartuskii Universitet i razvitije otečestvennoi afrikanistiki (nekotorye itogi i perspektivy). // Tartuskii Gosudarstvennyi Universitet. Istorija razvitija, podgotovka kadrov, naučnyje issledovanija. I. Tartu, 1982; A. D. Dridzo. Materjaly po geografii, etnografii i istorii Afriki južnee Sahary v naučnoi biblioteke Tartuskovo Universiteta (Estonskaja SSR). // Strany i narody vostoka. Moskva, 1965. Vyp. IV.

²⁶ Tartu Ülikooli ajalugu. II. Tallinn, 1982; Universitas Tartuensis. Eesti Vabariigi Tartu Ülikool ja üliõpilaskond sõnas ja pildis. Lund, 1970; Alma mater Tartuensis 1632-1982. Tallinn, 1982.

²⁷ K. Hiiemaa. Südame kutsel. Tallinn, 2000.

kunsti vastu.²⁸ Palju abi on olnud ka Tartu ülikooli ajaloo-osakonna juures valminud Aafrika-teemalistest teadustöödest.

Andmed Saksamaa afrikanistika kohta pärinevad peaaesjalikult töö autori poolt Göttingenis kasutatud teostest.²⁹ Käesoleva töö seisukohast on eriti olulist teavet pakkuvad C. Essneri ja H. Plischke teosed. Esimene neist käsitleb Saksa Aafrika-reisijaid (*Afrikareisende*) 19. sajandil, lahates üksikasjalikult uurimisreisijate sotsiaalset päritolu, haridus- ja (või) teenistuskäiku, ekspeditsioonide põhjusi, kulgu ja tulemusi ning reise mõju edaspidisele tegevusele (karjäärile). Käesolev uurimus on vastavalt võimalustele kasutanud C. Essneri teost ning püüdnud seda ka eeskujuks võtta, kuid Saksamaa ja Eesti võimalused ei võimalda luua tasavägist võrdlust.

H. Plischke monograafia J. Fr. Blumenbachist ja tema õpilastest annab parima tervikliku ülevaate tunnustatud Göttingeni professori osast oma õpilaste Aafrika-ekspeditsioonides, aga ka tolaegsest Göttingenist kui *Gelehrtenkoloniest* (teadlaskoloonia).

Kokkuvõtvalt võib kasutatud materjalide kohta öelda, et need on olnud piisavad ülevaate andmiseks ja uurimuse kirjutamiseks Tartu ülikooli kontaktidest Aafrikaga. Kindlasti on võimalik edasi minna sealt, kus käesolev töö lõpeb, või ka mõnda käsitletud teemasse põhjalikumalt süüvida. Loodetavasti jätkub tulevastel uurijatel huvi ja jõudu käesoleva töö autori alustatud jätkata.

²⁸ Th. Pakenham. *The Boer War*. London, 1998; A. Davidson, I. Filatova. *The Russians and the Anglo-Boer War*. Cape Town, 1998; T. Rütman. *Eesti ja Inglise-Buuri sõda (1899-1902)*. // Diplomitöö. Tartu, 1995; O. Teder. *Otto Friedrich von Richter: Tema aeg, tema pärand*. // Tartu Ülikooli Raamatukogu aastaraamat 1999. Tartu, 2000; I. Käbin. *Tartu Ülikooli arstiteaduskonnast ja selle osast arstiteaduse ajaloos*. // Tulimuld. Nr. 4. 1963 ja Nr. 1. 1964; I. Käbin. *Eestist pärit arstide-stuurimisreisijaist*. // Tulimuld. Nr. 1 ja 2. 1966; F. Ansprenger. *Geschichte Afrikas*. München, 2002; J. E. Mabe. *Das kleine Afrika-Lexikon. Politik. Gesellschaft. Wirtschaft*. Stuttgart, 2002; E. Annus. *Eesti kalendrikirjandus 1720-1900*. Tallinn, 2000; *Tsivilisatsioonide kohtumine Aafrikas*. Tallinn, 1973; E. H. Gombrich. *Kunsti lugu*. Tallinn, 1997.

²⁹ *Deutsche Orientalistik*. Tübingen. Basel, 1974; *Die Ethnographische Sammlung der Universität Göttingen. Ihre Geschichte und ihre Bedeutung*. Göttingen, 1931; C. Essner. *Deutsche Afrikareisende im neunzehnten Jahrhundert*. Stuttgart, 1985; T. W. Kramer. *Deutsch-Ägyptische Beziehungen in Vergangenheit und Gegenwart*. Tübingen. Basel, 1974; C. Marx. *Völker ohne Schrift und Geschichte*. Stuttgart, 1988; H. Plischke. *Johann Friedrich Blumenbachs...*

1. EUROOPA JA AAFRIKA. EESTI JA AAFRIKA

1. 1. AAFRIKA-ALASTE TEADMISTE KUJUNEMINE EUROOPAS

Enne kui asuda käsitlema Tartu ülikooli sidemeid Aafrikaga, on vajalik anda ülevaade Aafrika-alaste teadmiste kujunemisest Eestis. Teadmiste ja huvi olemasolu oli vajalik eeldus afrikanistika tekkele ning Aafrika-temaatika käsitlemisele ülikooli õppekava raames. Aafrika-alaste teadmiste kujunemine Eestis on tihedalt seotud selle tekke ja levikuga Euroopas, mistõttu on tarvilik tutvustada ka Euroopa ja Aafrika suhete arengut.

Aafrika on oma nime saanud Kartaago ümbruses elanud hõimu „aafrite“ ladinakeelse nime *Afri* järgi. Roomlased nimetasid Aafrikaks esialgu Kartaago ala, hiljem aga kogu Vahemere lõunarannikut. Suurte maadevastuste käigus muutus see mõiste kogu mandrit hõlmavaks. Aafrikat laiemas tähenduses, kreeklaste mõistes Liibüat, peeti esialgu Aasiasse kuuluvaks, kuid juba Herodotos käsitles seda iseseisva maailmajaona, pidades Aafrika ja Aasia piiriks Niiluse jõge.

Aafrikast kõneldes tõmmatakse piir Põhja-Aafrika ning Troopilise- ja Lõuna-Aafrika vahele. Esimese kohta kasutatakse mõistet *Magrib* (Araabia Lääs), millega tähistatakse mandri põhjaosas asuvaid Araabiamaid, teise kohta on tuntud veel väljend Aafrika lõuna pool Saharat ning kirjanduslikud tähistused Must Aafrika ja Must Manner, mis on negatiivse alatooniga. Eristuse aluseks on eelkõige kultuurilised ning rassilised eripärad, Valget ja Musta Aafrikat mainides aga ka vajadus tõmmata joon meie ja nende vahele. Aafrikasse lõuna pool Saharat ei loeta ka Lõuna-Aafrika Vabariiki, kuna viimane on tänu eurooplastest elanikkonnale paljuski seotud Öhtumaa kultuuriga.

Tänu erinevaid teid pidi Aafrikast Euroopasse jõudnud kuulujuttudele ja kaupadele, teati seda mandrit siin juba enne 15. sajandil tärganud tõsisemat huvipuhangut. Varaseimad teadmised Troopilisest- ja Lõuna-Aafrikast ning tema rahvastikust pärinevad III aastatuhandest eKr, kui Egiptuse meresõitjad ja kaupmehed jõudsid Punt maale, mis asus ligikaudu tänapäeva Somaalia aladel. Umbes 100 aastat eKr hakkasid iisraellased ja foiniiklased Aafrikaga tutvumiseks korraldama uurimisreise. Vanaaja rahvad õppisid Aafrikat tundma peamiselt ümber maailmajao

purjetades ja Niiluse lätteid otsides. Eurooplased hakkasid Aafrikat hõivama 7. sajandil eKr, mil kreeklased sinna oma koloonia Küreene rajasid. Roomlased asusid Aafrikasse peale III Puunia sõda, saavutades õitsengu 2.- 4. sajandil pKr. Roomlaste allakäik on seotud vandaalidega, kes Suure rahvasterändamise käigus aastal 429 pKr Põhja-Aafrikasse jõudsid ning seal võimsa riigi rajasid. Vandaalide järel oli Aafrika kuni araablaste vallutuseni aastal 670 Bütsantsi riigi eksarhaat. Araablaste vallutusest alates on Põhja-Aafrika kultuur paljuski sarnane araabiamaailma omale.

Uusaegsete eurooplaste huvi Aafrika suhtes oli järjest enam seotud Euroopa majanduslike huvide rahuldamisega. Teerajajaks said sel teekonnal portugallased. Kui Vasco da Gama 1498. aastal purjetas esimesena ümber Lõuna-Aafrika, ületas India ookeani ja jõudis Hindustani poolsaare rannikule, tegi ta kaks olulist avastust: leidis mereteed Indiassa ning tegi kindlaks, et Aafrikat ümbritsevad ookeanid ka lõunast ja idast. Sellega olid Aafrika kontuurid paika pandud. Oma teadmisi India teekonnast hoidsid portugallased saladuses, et mereteed ise võtaks kasutada. Kuna nad aga ei tundnud suuremat huvi Aafrika sisealade vastu ning hoidsid ka konkurendid eemal, jäi Aafrika veel pikaks ajaks *terra incognita*s. Etioopia, Sinise Niiluse lätted, Sambesi jõe keskjooks ja Njassa järv – sellega piirdusid eurooplaste teadmised Aafrika sisealade kohta, hoolimata asjaolust, et Aafrika on Euroopa lähim naaber: neid kahte eraldav Gibraltari väin on vaid 13 km lai. Eurooplaste tungimist põhja poolt Aafrika sisepiirkondadesse takistasid kõrbed ja külalisvaenulikud araablased ning läänest ja idast raskesti ligipääsetav rannik, kus puudusid ankrupaigaks sobivad lahed.

Aafrika sisealade uurimisest hakkasid eurooplased tõsisemalt huvituma alles 19. sajandil, mil Euroopa kiiresti arenevatel riikidel oli tarvis maad, kust saaks hankida odavat tööstustoorainet. Sel eesmärgil asutati Inglismaal 1778. aastal Aafrika Sisealade Avastamise Kaasaaitamise Assotsiatsioon (*Association for promoting the discovery of the interior parts of Africa*³⁰), mis hakkas suunama uurijaid seni tundmata aladele. Esialgu lõppesid kõik Aafrika sisemaale tungimise katsed traagiliselt: ekspeditsioonidest osavõtjad ei suutnud haigustele vastu panna või said päriselanike käe läbi surma. Tuntumaid

³⁰ Ühingu esimeheks sai sir Joseph Banks ning selle teenistuses töötas ka oma aja parim Aafrika tundja John Rennell. - H. Plischke. Johann Friedrich Blumenbachs... S. 11.

Aafrika-uurijaid on šoti arstid **Mungo Park**, kes jõudis välja Nigerini, ning esimese eurooplasena Lõuna-Aafrika ookeanist ookeanini läbinud **David Livingstone**; inglased **Richard Burton**, **John Hanning Speke**, kes avastasid Tanganjika ja Victoria järve, ning **Henry Morton Stanley**; sakslased **Gerhard Rohlfs**, **Gustav Nachtigal** ning mitmed Göttingeni ülikooli kasvandikud, Johann Friedrich Blumenbachi õpilased.

19. sajandi lõpu ekspeditsioonid olid juba suurelt osalt seotud Euroopa suurriikide koloniaalhuvidega. Veel 19. sajandi keskpaiku eurooplastele vaid 10 % ulatuses tuntud manner oli 20. sajandi alguseks jagatud Inglismaa, Prantsusmaa, Saksamaa, Itaalia, Hispaania, Portugali ja Belgia vahel. Ainult Abessiinia ja Libeeria jäid iseseisvaks. Huvi Aafrika vastu ei olnud ainult majanduslik ja poliitiline: mandri sisealade tundmaõppimine tõi kaasa ka teadmiste laienemise ja huvi kasvu Aafrika vastu, järjest enam hakkas ilmuma vastavasisulist kirjandust ning süvenema soov Aafrika mandrit oma silmaga kaeda. Aafrika inspireeris teadlasi, kirjanikke, kunstnikke jpt. Nii saavutas näiteks vahetult enne Esimest maailmasõda haripunkti kunstirevolutsioon, mis imetles neegriskulptuuri. Aafrikast ja tema kunstist olid küll juba innustust saanud Antoine Watteau, Peter Paul Rubens, Rembrandt van Rijn jt, ent 20. sajandi alguse uut põlvkonda kunstnikke ei huvitanud niivõrd tõepärasus ja iluideaal, kuivõrd väljendusvõime jõud ning tehnika lihtsus. Enam ei taotletud mitte meisterlikkust, vaid eelkõige originaalsust.³¹ Seda perioodi, millel on eriti suur tähtsus niisuguste kunstnike loomingule nagu Georges Seurat, Paul Cezanne, Vincent van Gogh, Pablo Picasso, Andre Derain, Georges Braque, Henri Matisse, Henry Moore jpt ning millel on tõsine mõju lääne kujutava kunsti saatusele, nimetasid kunstiajaloolased hiljem “Cezanne’i- ehk neegriperioodiks”.³²

Sarnane areng toimus ka kirjanduses. 19. sajandi teisel poolel võis ajalehtedes ja -kirjades, hiljem ka nt saksa realistide Wilhelm Raabe ja Theodor Fontane -romaanides kohata teateid Aafrika-reisijate kohta. Aafrikasse reisinute tegevuse liiga sage kajastamine ajakirjanduses olevat kohati meelepahagi tekitanud.³³ Aafrika

³¹ E. H. Gombrich. Kunsti lugu. Lk. 562-563.

³² Tsivilisatsioonide kohtumine Aafrikas. Lk. 310; An Introduction to Egyptology. London, 1990. P. 108.

³³ C. Essner. Deutsche Afrikareisende im... S. 9.

inspireeris ka poeete, näiteks luuletas Egiptuse teemadel Rainer Maria Rilke.³⁴ Sarnased arengud puudutasid ka Lääne tsivilisatsiooni kuuluvat Eestit, ehk ainult mõningase hilinemisega. Kuidas toimus aga Aafrika-alaste teadmiste kujunemine Eestis?

1. 2. AAFRIKA-ALASTE TEADMISTE JA AFRIKANISTIKA ALGUS EESTIS

Võrreldes Lääne-Euroopaga, levisid Eestis teadmised Aafrikast hiljem. Peamiseks põhjuseks tuleb lugeda kirjasõna hilisemat arengut, aga ka eestlastest talupoegade pärisorjastatust ja vaesust ning peaaegu nullilähedast võimalust kõrgema hariduse omandamiseks. Sellest hoolimata võib kontaktide alguse nihutada üsna kaugesse aega: pärinevad ju eestlastegi esivanemad tõenäoliselt Aafrikast. Professor Ago Künnap väidab, et inimeste geneetiline ühtsus laseb aimata kogu inimkonna põlvnemist ühestainsast esiemast ja mõnest esiisast. Kas me ka ühesugust keelt kõnelesime, ei ole teada.³⁵

Erinevalt mitmetest Euroopa riikidest, kus konkreetsemad teadmised Aafrikast said alguse 15. sajandil, jäi Aafrika eestlastele veel mõneks sajandiks valdavalt *terra incognita*ks. Mõningaste varasemate suhete olemasolu kinnitavad sellised üksikud episoodid nagu araabia müntide jõudmine Eestisse keskajal (vanimad neist olid vermitud Põhja-Aafrikas) ning Eesti olemasolu teadvustamine islamimaailmas, mida kinnitab Marokost pärit geograafi Abū ‘Abd Allāh Muhammad al-Idrīsī atlas aastast 1154. Teadmine neist kontaktidest ei jõudnud aga kindlasti suurema osa eestimaalasteni.

Lugemisoskuse areng ning seega ka teadmiste ja hariduse levik sai olulise tõuke usupuhastusest 16. sajandil. Piibli kuulutamine ainukeseks usulise tõe allikaks tõi kaasa selle tõlkimise rahvuskeeltesse. Piibliga tutvumine eeldas lugemisoskust ning pakkus huvilistele uut võimalust oma maailma avardamiseks. Tänu ühtse kirjakeele puudumisele tõlgiti piibel tervikuna eesti keelde alles 1739. aastal. Seega said eestlased omakeelset Piiblit lugeda paar sajandit hiljem kui mitmed teised

³⁴ T. W. Kramer. Deutsch-Ägyptische Beziehungen... S. 214.

³⁵ A. Künnap. Eesti loodus, elanikud ja keel. // Eesti Loodus. Nr. 5/6. 1998. Lk. 275.

Euroopa rahvad.

18. sajandi keskpaiku sai pühakirjast vaieldamatult olulisim Aafrika ajaloo ja geograafia allikas. Geograafia seisukohalt saadi sealt teada hulk kohanimedid, nagu Egiptus,³⁶ Etiopia³⁷ jpt. Vaevast osati neid kohanimedid esialgu aga Aafrikaga seostada. Arvatavasti oli piibliandmete mõju eestlaste teadmiste rikastamisele piiratud, kuna andmed olid fragmentaarselt esitatud, faktid mütoloogilisele materjalile allutatud ning tõlge oli teksti moonutanud.³⁸ Piibli lugemise võimalust ei saa aga alahinnata.

Mõni aastakümne hiljem võidi kokku puutuda ka mõistega “Aafrika”, mida esmakordselt eestikeelses kirjasõnas kasutas saksa päritolu Eesti kirjamees **Friedrich Gustav Arvelius**. Oma 1782. aastal ilmunud teoses “Üks Kaunis Jutto- ja Õppetusse-Ramat” iseloomustas ta esimesena eestikeelses trükisõnas maailma põhirasse, sealhulgas negriide. Raamatus laseb autor ühel isal oma pojale erinevaid rasse tutvustada, mispeale lubab poeg “musta” eest pakku pugeda. Isa kostab poja hirmu peale, et ka nende seas on meiesuguseid häid inimesi, keda Jumal armastab.³⁹ Tegemist on sõbraliku selgitusega, milles kajab küll veidi teadmatusest tingitud kartlikkust, aga kindlasti mitte üleolekut ja pahatahtlikkust. Raamatust saadi teada, et maailmas elavad inimesed ei ole välimuselt ühetaolised, midagi täpsemat aga mitte. Autori poolt kasutatav stiil võis lugejates tekitada huvi nende jaoks võõrapäraste nimede ja “mustade” inimeste suhtes.

Aafrika osas sammu võrra edasi juhatas lugemishuvilisi eestlasi 1794. aastal ilmunud “**Eesti-Ma Rahva Kalender**”, mis mainis teiskordselt eestikeelses kirjasõnas Aafrikat: kalendris kirjutati, et vanasti tunti kolme maailmajagu: “Europa”, “Asia” ja “Awrika”.⁴⁰ Eestlased, kes kalendriga tutvusid, võisid lisaks küsimusele “mis on Aafrika?” pärida sama ka Aasia ning võib-olla ka Euroopa kohta. Vaieldamatult olid sellised esmapilgul naiivseina mõjuvad küsimused ja neile vastuse

³⁶ 1 Mo. 10, 2 Mo. 55-66.

³⁷ Jr. 13, 23.

³⁸ O.- M. Klaassen. Esimesed eestikeelsed geograafiaõpikud teadmiste allikana Aasiast ja Aafrikast. // Teaduse ajaloo lehekülgi Eestis. 11. kogumik. Tallinn, 1995. Lk. 110.

³⁹ Fr. G. Arvelius. Üks Kaunis Jutto- ja Õppetusse-Ramat. I. Tallinn, 1782. Lk. 119-120.

otsimine oluline samm maailma kui sellise mõistmise teel.

Üldiselt olid 18. sajandi teisel poolel võimalused Aafrikast midagi teada saada kehvapoolsed. Aafrika olemasolu teadvustasid tõenäoliselt vaid üksikud eestlased. Olukord paranes 19. sajandil, eelkõige sajandi teisel poolel, mil järjest enam andsid oma panuse Aafrika tutvustamisse nii kalendrilisad kui kooliõpikud, aga ka perioodika. Iga vihjet Aafrikale on tõenäoliselt raske leida ja ära tuua, kuid olgu siinjuures peatunud mõnedel neist.

Sajandi algusaastatel käsitles afroaasia teemat näiteks Lüganuse pastor **Otto Wilhelm Masing**. Nii oma “Pühapäeva Wahhe-luggemistes” (1818)⁴¹ kui ka mitmetele teistele väljaannetele kirjutatud artiklites pakkus ta varasemaga võrreldes märksa mitmekesisemaid andmeid Aafrika ja sellega seonduva kohta. O. W. Masingu suletööd erinevad varasematest selle poolest, et nad mitte ainuüksi ei maini mõistet “Aafrika”, vaid seovad sellega erinevaid iseloomulikke nähtusi: tema kirjutistest saab targemaks aafriklaste välimuse, nende maa jne osas. Autor kirjeldab muuhulgas ka jaanalindu, kaamelit, krokodilli, boamadu ja ahvi ning mainib ka J. Ph. von Krusensterni kui Eestimaalt pärit esimest ümbermaailmareisijat. O. W. Masingut tuleb tänada ka aafriklaste varasemast vähem kriitilise ja suhteliselt objektiivsema käsitlemise eest.⁴²

Mõned autorid pöörasid tähelepanu üksikutele Aafrika piirkondadele, alguses enamasti küll ainult Egiptusele. Nii kirjutas 1828. aastal ilmunud “Eesti-Ma rahwa Kalender ehk Täht-ramat...”⁴³ Kadrina pastori Arnold Friedrich Johann Knüpfferi suu läbi, et ristirahva seas on veel inimesi, kes Egiptusest midagi ei tea. Autor asus kohe ka selle vea parandamisele, jutustades püramiidide maa geograafilisest asendist, kliimast, taimedest ja loomadest. A. Fr. J. Knüpffer tutvustas pikemalt ka Egiptuse rahvast, kes olla väga mitmesugune; inimesed olla küll ristiusulised, ent samas ka ebausklikud. 1828. aastal ilmunud kalendrist võis leida ka seose Eesti ja Egiptuse vahel: autor väitis, et üks pikakarvaline Egiptuse kits olevat Eestisse Raikküla mõisa toodud. Kalendris tulid jutuks veel jaanalind, “hirmus ja kawwal murdja ellajas”

⁴⁰ E. Annus. Eesti kalendrikirjandus 1720-... Lk. 19.

⁴¹ O. W. Masing. Pühapäeva Wahhe-luggemised. Tartu, 1818.

⁴² Noorte Hääl. 15. 03. 1957.

⁴³ Eesti-ma rahwa Kalender, ehk Täht-ramat 1828. aasta peäle. Tallinn, 1828.

krokodill, “arg ja tasane loom” jõehobu, elevant, suhkruroog, riis jne. Pikemalt oli juttu Niiluse üleujutustest. Aasta hiljem ilmunud kalender jätkas Egiptuse teemat religiooni, kohtuseaduste ja eluviiside kohalt. Pikemalt kirjutati seal surnute palsameerimisest. Samas leidis ka äramärkimist, et üks muumia asub Tartu ülikooli kogude hulgas.⁴⁴ Kui nii vahetult pärast muumia sattumist Eestisse sellest ka kirjasõnas juttu tehti, ei ole meil põhjust nuriseda informatsiooni levimise üle tollaegses Eestis.

Egiptusele pühendas peatahelepanu ka Pärnu Eliisabeti kiriku õpetaja **Johann Heinrich Rosenplänter** (1782-1846), kes kirjutas oma artiklis “Ma-ilma sündmused enne ja pärast Kristust” egiptlaste ja araablase ajaloo, kultuurist ning elu-olust. Aastail 1846-1849 ilmus J. H. Rosenplänteri „Ma-rahwa Kalendris“ Joosepi Egiptuse kaupmeestele orjaks müümise lugu, milles kirjeldatakse Egiptuse loodust, Niiluse iga-aastasi üleujutusi, põllumajandust, egiptlaste arendatud maamõõtmist, geomeetriat ja hieroglüüfe. Viimaseid võrdles autor Saaremaa sirvlaudade märkidega.⁴⁵ J. H. Rosenplänteri huvi araablase vastu võis äratada ka asjaolu, et ta ise (tõenäoliselt Tartu ülikooli teoloogiastudiumi raames) araabia keelt õppinud oli.⁴⁶

Aafrikat, jällegi peamiselt Egiptust, mainis ka Vändra pastor **Carl Eduard Anton Körber** (1802-1883), kes kirjutas oma “Mailma aiaramatus, kus sees on, mis mailma algmisest Ma peäl on sündinud” (1860)⁴⁷ muuhulgas ka makedoonlaste ja Aleksander Suure vallutustest Lähis-Idas ning Põhja-Aafrikas. Veidi pikemalt peatus ta Egiptusel, kus “ellawad mustad Negrid, ja kus ni hirmus pallaw on, ja kus loukoerad moiravad metste sees ja Krokodillid kissendawad jõggede sees”. C. Körberi vahendusel sai lugeja teada ka kaudselt Eestiga seotud misjonär Carl Hugo Hahnist, kes töötas herero rahva⁴⁸ asualal Edela-Aafrikas. Võrreldes mõni aeg varem ilmunud

⁴⁴ E. Annus. Eesti kalendrikirjandus 1720-... Lk. 78.

⁴⁵ Samas. Lk. 107.

⁴⁶ V. Paatsi. Täiendusi Johann Heinrich Rosenplänteri eluloole. // Keel ja Kirjandus. Nr. 11. 2002. Lk. 795.

⁴⁷ C. Körber. Mailma aiaramatus, kus sees on, mis mailma algmisest Ma peäl on sündinud. Tartu, 1860.

⁴⁸ Hererod on bantude hulka kuuluv neegrirahvas Põhja-Namiibias ja Angolas. “Bantu” on tänapäeva keeleteadlaste poolt ühele Nigeri-Kongo keelkonna keelerühmale omistatud nimetus. Mitmetesse sadadesse ulatuvaid bantu keeli kõneldakse väga laialdasel territooriumil lõuna pool Saharat. Tüvi

J. H. Rosenplänteri kirjutistega olid C. Körberi omad kohati otse primitiivsed.

Aafrika-temaatika köitis ka **Friedrich Reinhold Kreutzwaldi**,⁴⁹ kes teadaolevalt laenutas 1826. aastal Tartu ülikooli raamatukogust kaks raamatut, mille sisu oli seotud Aafrikaga: 1) hernhuutliku misjonäri C. J. Latrobe reisikiri Lõuna-Aafrikast (1820) ning 2) saksa antropoloogi S. Th. Sömmerringi uurimus neegrite ja eurooplaste kehalisest erinevusest (1785). Ka aastatel 1848-1849 Fr. R. Kreutzwaldi toimetamisel ilmunud koguteos “Maa-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on”⁵⁰ pühendas 12 % kogumahust afroasiaatika probleemidele ning andis Aafrika kohta küll veidi eklektilist, aga siiski vajalikku ja huvitavat materjali, mille põhjal inimesed oma Aafrika-pilti täiustada said. 1850-ndatel tõlkis Fr. R. Kreutzwald eesti keelde F. Hofmanni seiklusromaan “Ma- ja Merre-piltid...”,⁵¹ mis kirjeldas kahe Hamburgi noormehe reisijuhtumisi Kapimaal ja Sri Lankas ning andis lugejale võimaluse tutvuda Aafrika mandri lõunaosaga, mh ka hotentottide⁵² ja Kaplinnaga. Aafrika-temaatikat puudutas Fr. R. Kreutzwald põgusalt ka oma “Risti-sõitjates”.⁵³

Sajandi keskpaigani ilmunud teosed ja perioodika pakkusid huvitavat lugemismaterjali mitte ainult Aafrika, vaid kogu maailmas toimuva kohta. Kes luges ja kirjutatut teadvustas, sai Aafrika osas teada mandri geograafia, looduslike olude, elanike, loomade ja elu-olu kohta. Kõige selgem pilt kujunes tõenäoliselt Egiptusest, mille kohta anti põhjalikku, enamasti küll teiste väljaannetega kattuvat informatsiooni.

Soodsamad tingimused teadmiste omandamiseks lõi sajandi teine pool, mil

ntu, mis viitab inimesele, on kõigis selle keelerühma keeltes ühine. Eesliide *ba*, mis esineb samuti kõigis bantu keeltes, märgib mitmust. Niisiis tähendab “ba-ntu” sõna-sõnalt rahvast. - K. Shillington. *History of Africa*. London. Basingstoke, 1995. P. 49-50.

⁴⁹ J. Luiga. Hingejõu ilmed. Tartu, 1995. Lk. 435.

⁵⁰ Fr. R. Kreutzwald. *Maa-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on*. Tartu, 1849.

⁵¹ Fr. R. Kreutzwald. *Ma- ja Merre-piltid*. Üks luggemise ramat nore rahwale. Ehk imelikud luggud lõune-pool Ahwrikas. Tartu, 1850.

⁵² Khoikhoid e hotentotid, hollandi keeles hottentütid ja eesti keeles kogelejad, on bušmani rassi kuuluv ja bušmanitele keelelt lähedane rahvas Namiibias ja Botswanas. Endanimetusega *khoi-khoi* (ek tõeline rahvas), asustasid nad Lõuna-Aafrika põlisasukaina varem laialdast ala. 17. sajandist taandusid hollandlaste survele põhja poole, paljud hukkusid, osa aga assimileerus bantude ja valgetega. Suurim säilinud alarühm on Namiibias elavad namad.

⁵³ Fr. R. Kreutzwald. *Risti-sõitjad*. Tartu, 1851.

koolides võeti kasutusele esimesed **eestikeelsed** geograafia- ja ajalooõpikud. G. G. Marpurgi „Weikene õppetuse nink luggemisse Ramat“ (1805)⁵⁴ ning C. E. von Bergi „Uus ABD ja Luggemisse-Ramat“ (1811)⁵⁵ sisaldasid küll andmeid Aafrika kohta, ent **Berend Gildenmanni** „Mailma made õppetus“ (1849),⁵⁶ **Moritz Georg von Kauzmanni** ja **Ernst Wilhelm Woldemar Schultzi** „Keograhwi, ehk õppetus Ma-ilma surussest ja Ma-ilma madest“ (1854)⁵⁷ ning **Carl Robert Jakobsoni** „Weikene Geograafia ehk Maadeteaduse käsiraamat“⁵⁸ andsid varasemaga võrreldes oluliselt suuremat faktilist materjali. Kui G. G. Marpurgi õpikus kirjutati, et Aafrikas elavad tigidad, rumalad ja tuimad, enamasti musta värvi inimesed, ning et ka maa ja loomad on palava kliima tõttu tigidad, siis hilisemad käsitlused, sealhulgas M. G. von Kauzmanni ja E. W. W. Schultzi ning C. R. Jakobsoni õpperaamatud andsid juba suhteliselt erapooletu, õpikule kohase ülevaate Aafrika geograafilisest asendist, rahvastest, looduslikest oludest, floorast ja faunast. Sajandi teise poole geograafiaõpikutes on Aafrikale pühendatud proportsionaalselt sama palju ruumi kui teistele mandritele. Eelkõige tuleks esile tõsta B. Gildenmanni õpikut - see oli esimene geograafiaõpik, mis andis võimaluse õpetada maateadust eesti keeles ning korrastas teabe ühtseks geograafiliseks pildiks. See õpik pani aluse mitte ainult kooliõpilaste, vaid ka kogu talurahva terviklikuma maailmapildi kujunemisele.⁵⁹

Aafrika-alase teabe hankimisel oli oluline koht ka püsiva ajakirjanduse tekkimisel, eelkõige **Johann Voldemar Jannseni** väljaannetel. Tema „Sannumetoja“, mis ilmus aastail 1848-1860 rääkis muuhulgas ka Aafrikast, tehes seda küll negatiivsest aspektist lähtuvalt. J. V. Jannseni hilisemad ajalehed „Perno Postimees e Näddalileht“ ja „Eesti Postimees“ olid oma hinnangutes tagasihoidlikumad, tehes valgetele kolonisaatoritele nende metsikuste pärast maa põliselanike kallal isegi

⁵⁴ G. G. Marpurg. Weikene õppetuse nink luggemisse Ramat Tartu ma-rahwa kooli laste tarbis. Tartu, 1805.

⁵⁵ K. E. von Berg. Uus ABD ja Luggemisse-Ramat. Pärnu, 1811.

⁵⁶ B. Gildenmann. Mailma made õppetus. Pärnu, 1849.

⁵⁷ M. G. von Kauzmann, E. W. W. Schultz. Keograhwi, ehk õppetus Ma-ilma surussest ja Ma-ilma madest. Tartu, 1854.

⁵⁸ Weikene Geograafia ehk Maadeteaduse käsiraamat. Tartu, 1868.

⁵⁹ V. Paatsi. Berend Gildenmann. Ühe XIX sajandi eesti kirjamehe elusaatus. // Keel ja Kirjandus. Nr. 3. 2003. Lk. 214.

etteheiteid. “Eesti Postimehe Jut(t)utuba” vahendas teateid esimese eestlasest misjonäri **Hans Tiismanni** viibimisest Etioopias, esimeste eestimaalastest püriasunike jõudmisest Lõuna-Aafrikasse, kultuuritegelaste reisidest Egiptusesse, Eestist pärit misjonäride siirdumisest Aafrikasse, aga ka üksikute eestlastest meremeeste elust kodumaast kaugel.

Ülalpool esitatud ülevaade Aafrika-alase teabe ammutamise võimaluste kohta ei ole ei täielik ega täiuslik, ent annab ligilähedase ettekujutuse võimalikust 19. sajandi eestlasele omasest maailmapildist. Nii nagu seegi, ei saanud ka Aafrika-alased teadmised olla laialdased tänapäevases mõistes. Arvestades tollaseid olusid ja arusaamu, ei saa neid aga ka vähesteks pidada. 18.-19. sajandi jooksul jõudis eestlaste teadvusse tõik, et kõik inimesed ei ole ühetaolised, samuti nende kombed ja arusaamad, et kõik inimesed ei ela lähestikku, et vahemaad võivad olla vägagi suured. Vastavalt haridusele, huvile ja mõista suutmisele lõi igaüks oma maailma.

19. sajandi lõpuaastatest alates realiseerisid nii mõnedki edumeelsemad eestlased oma eksootika-huvi reisidena Aafrikasse, vaimuinimesed kajastasid seda teemat oma teostes ning mitmed Tartu ülikooli õppejõud ja üliõpilased tegelesid Aafrikat puudutavate probleemidega teaduslikust aspektist lähtuvalt.

Isiklike kontaktideni jõudsid eestlased suuremas osas alles 19. sajandi II poolel, enne seda olid need valdavalt baltisakslaste pärusmaa.

Teadaolevalt esimene eestimaalane, kes Aafrikasse sattus, oli aastatel 1656-1658 Kullarannikul (tänapäeva Ghanas) Rootsi Aafrika Kompanii teenistuses Cabo Corso kindluse komandandina tegutsenud **Johann Philipp von Krusenstierna (Crusius)**. 1626. aastal Holsteinis sündinud J. Ph. von Krusenstierna oli 15aastase noormehena immatrikuleeritud Tartu ülikooli üliõpilaseks,⁶⁰ õpinguid jätkas ta Rostockis. Tema valitsemisaeg Kullarannikul jäi lühiajaliseks, kuna 1658. aastal vallutasid Cabo Corso fordi taanlased. J. Ph. von Krusenstierna saadeti vangina Euroopasse. Esimese Aafrikas viibinud eestimaalase edasise saatuse kohta andmed puuduvad, teada on vaid, et ta suri 20. 03. 1694.⁶¹

Samasse aega J. Ph. von Krusenstierna viibimisega Kullarannikul mahub veel

⁶⁰ TÜR KHO. F. 7. S. 32. L. 11.

⁶¹ O. Klaassen. Aasia ja Aafrika 16.-... Lk. 222 ja 374; O. Klaassen. Loenguid Eesti afroaasiaatika... Lk. 25-26.

ühe eestimaalase viibimine Aafrikas, täpsemalt mandri lõunaosas: esimeseks eestimaalaseks Lõuna-Aafrikas oli teadaolevalt Tallinnast pärit **Otto Ralingh**, kes 1663. aastal astus hollandlaste Ida-India Kompanii teenistusse ning töötas selle poolt rajatud Hea Lootuse neeme kindluses kapralina.⁶²

Veel üks Eestimaalt pärit mees tegutses Hollandi Ida-India Kompanii juures sajand hiljem: 1763. aastast alates teenis relvameistri ja ülevaatajana Narva lukksepa poeg **Johannes Rauck**, kes oli väidetavalt isegi eestlane ning kelle järeltulijad jäid Lõuna-Aafrikasse elama.⁶³

18. sajandi keskpaigas, aastail 1745-1748 viibis Põhja-Aafrikas Tallinnas sündinud hernhuutlik usutegelane **Carl Nottbeck**. Tema ülesandeks oli hingeõnnistuse jagamine piraatide poolt vangistatud ja orjastatud inimestele, kes olid valdavalt kristlased. Euroopast saadeti jumalasõna kuulutajaid õitsva orjakaubandusega Alžiiri. Seda teedpidi sattus Alžeeriasse ka C. Nottbeck.⁶⁴

Neli Eestiga seotud meest Aafrika mandril, nende hulgas teadaolevalt ka esimene eestlasest Aafrika püsiasiukas, on enne 19. sajandit üsna suur number. Paraku ei ole teada nende meeste täpsem Aafrikasse sattumise lugu ega ka see, kuidas nad kohalike tingimustega kohanesid ja millisena nad seda mandrit oma eelteadmiste valguses nägid.

Lisaks ülalpool mainitud Eestiga seotud meestele, kes viibisid 17.-18. sajandil Aafrika mandril, sattus 18. sajandi keskpaiku Eestisse Aafrika päritolu **Abram (Ibrahim) Hannibal**. See Etioopia vürsti poeg või hoopis eritrealane või ka kamerunlane⁶⁵ on rohkem tuntud kuulsa vene poeedi Aleksander Puškini vaarisana.⁶⁶ 1704. aastal sattus Abram Petrovitš Hannibal Venemaale, kus temast sai Peeter I kammerteener ja sekretär ning ühtlasi ka tolleaegse Venemaa üks haritumaid inimesi.⁶⁷ Aastatel 1717-1723 õppis Hannibal Prantsusmaal ning tegutses seejärel

⁶² K. Hiiemaa. Eestlaste etnilisest mälestusest Lõuna-Aafrika näite põhjal. // Kultuur ja mälu: konverentsi materjale. Tartu, 2001. Lk. 162.

⁶³ O. Klaassen. Aasia ja Aafrika 16.-... Lk. 204.

⁶⁴ Samas. Lk. 235 ja 374.

⁶⁵ http://www.muuseum.harju.ee/Moisad/kuulsaid/kuulsaid_hannibal.html.

⁶⁶ Oma poja Ossipi kaudu oli A. Hannibal vene luuletaja Aleksandr Puškini emapoolne vaarisa. - http://www.muuseum.harju.ee/Moisad/kuulsaid/kuulsaid_hannibal.html.

⁶⁷ Tsivilisatsioonide kohtumine Aafrikas. Lk. 233.

sõjaväeinsenerina kindlustuste ehitusel, sh Rogerwiekis ehk Paldiskis. Ühtlasi õpetas ta matemaatikat, joonestamist ja inseneriasjandust garnisonikoolides (ka Pärnus 1731-1733). 1741. a sai A. Hannibalist Tallinna kindluse suurtükiväe ülem ning seejärel Tallinna ülemkomandant. Riiklike teenete eest sai ta 1743. aastal pärisvalduseks Rahula küla Saku lähedal, 1732. aastal oli ta endale ostnud Karjaküla mõisa. A. Hannibal on teadaolevalt esimene Aafrika mandrilt pärit inimene, kes Eestisse sattus ja siia elama jäi.

Nende viie nimega eestimaalaste seni teadaolevad kontaktid Aafrikaga 19. sajandini piirduvad. Olukord muutus ülemöödunud sajandil, mil kogu Euroopas süvenes huvi Aafrika vastu, mis tõi kaasa ka Eesti ja Aafrika vaheliste suhete elavnemise ja afrikanistika tekke. Viimane oli järgneva sajandi jooksul suures osas seotud misjonäridega, kelle edumeelsus ja haritus aitas oluliselt kaasa afrikanistika arengule kogu Euroopas. Ehkki misjonäride edumeelsusele ja haritusele võib ka vastu vaielda, olid selle ameti Eestist pärit esindajad igati moraalsed inimesed, kes andsid vajaliku panuse ka afrikanistika arengusse.

Esimeseks Eestimaalt pärit misjonäriks ja afrikanistikks peetakse **Gustav Reinhold Nyländerit** (u 1776-1825), kes asus 1803. aastal õppima Berliini hernhuutlaste misjoniseminari. Lõpetanud 1805. aastal õpingud, astus ta spetsiaalselt Afro-Aasia maade jaoks rajatud Inglise Kirikumisjoni Seltsi teenistusse. Sealt lähetati ta edasi Sierra Leone Lääne-Aafrikas, kus ta töötas aastatel 1806-1825 misjonäri ning Freetowni koguduse kaplanina. Paralleelselt tegeles G. R. Nyländer ka haridusküsimustega ning rajas esimese regulaarselt tegutseva kooli Sierra Leones. G. R. Nyländeri silmapaistvaimaks saavutuseks sai ladina alfabeedi alusel bulomi keele tähestiku, grammatikaõpiku ning bulomi-inglise-bulomi sõnaraamatu koostamine.⁶⁸

1841. aastal alustas Lõuna-Aafrikas misjonitööd Eestimaaga seotud baltisakslane **Carl Hugo Hahn** (1818-1895), kes sai väljaõppe Rheini Misjoniseltsi juures. Tema tööpiirkonnaks kujunes Edela-Aafrika – namade, hererode, mägidamarade ja ovambode asuala. C. H. Hahn tegeles nii misjonitööga kui ka kohalike õpetamisega. Esimene põliselanik õnnestus ristida alles 1858. aastal. Oma tööd jätkas C. H. Hahn 1873. aastani, mil asus kirikuõpetaja ametikohale Kaplinnas.

⁶⁸ K. Hiiemaa. Südame kutsel. Lk. 18 ja 20; <http://www.jti.ee/et/hr/aa.html>.

Meie jaoks on oluline baltisakslase koostatud herero keele grammatika ja sõnaraamat, mis lubavad teda nimetada ka afrikanistik. Teose tähtsust kinnitab Berliini ülikooli otsus anda C. H. Hahnile selle eest audoktori nimetus.⁶⁹

19. sajandi lõpuaastatel, 1889. aastast kuni oma surmani tegutses Aafrikas Kullarannikul misjonikaupmehena Tartust pärit **Carl Oscar Emil Thal** (1858-1896). Tema tegevusest Kullarannikul ei ole palju teada, päris selge ei ole ka, kas tema töö oli seotud ainult misjonikaubandusega või lubati tal tegutseda ka misjonärina. Afrikanistikat puudutavas peatükis on O. Thalist põhjust kirjutada eelkõige tema kirjatööde pärast, mis andsid olulise panuse Eesti ja Aafrika kontaktidesse ning aitasid avardada eestlaste silmaringi, tutvustades lugejale Lääne-Aafrika rahvaste elu-olu ja poliitilisi probleeme. “Kirjad Aafrikast”⁷⁰ on esimene autentne materjal Kullaranniku kohta Eestis, olles samal ajal ka oluline allikmaterjal Lääne-Aafrika kohta 1890. aastatel.⁷¹

19. sajandi 60ndatel jõudsid Aafrikasse eestlastest misjonärid. Esimeseks neist tuleb pidada Rapla kihelkonnast pärit **Hans Tiismanni** (1829-1886), kes asus 1865. aastal elama Ida-Aafrikasse sooviga jõuda galla rahvani,⁷² kuid erinevatel põhjustel tal see ei õnnestunud. Misjonitööks vajaliku hariduse omandas H. Tiismann Šveitsis asuvas Chrischona Rändmisjoniasutusest. Edu misjonärina jäi aga tulemata, kuid see-eest võib H. Tiismanni pidada esimeseks eestlasest afrikanistik: esimese eestlasena õppis ta suahiili, galla ja kinyika keelt ning tutvustas kaasmaalastele Ida-Aafrika rahvaid ja kultuure.⁷³

19. sajandi lõpus tegutses Ida-Aafrikas Tanganjikas teinegi eestlasest misjonär, Jõelähtmelt pärit **Evald Julius Ovir** (1873-1896). Soov saada misjonäriks viis 18-aastase noormehe misjonikooli Leipzigi. Ida-Aafrikasse jõudis E. Ovir 1895. aastal. Kohalikele emakeelsete jutluste pidamise eesmärgil õppis Eestist pärit

⁶⁹ K. Hiiemaa. Südame kutsel. Lk. 51-52 ja 54; Missioni-Leht. 1900. Nr. 10. Lk. 74.

⁷⁰ O. Thal. Kirjad Aafrikast. // Olevik. 02. 08. 1893.

⁷¹ K. Hiiemaa. Südame kutsel. Lk. 30.

⁷² Gallad, ka oromod, on üks Etioopia põhirahvas (amhaarade kõrval) maa kesk- ja lõunaosas. G-d kuuluvad etioopia rassi ja kõnelevad afroaasia keelte kuši rühma kuuluvat oromo keelt. Usundilt on rändlevatest karjakasvatajatest ja maaviljelejatest gallad peamiselt kristlased. Gallasid on ~ 12-13 miljonit.

⁷³ K. Hiiemaa. Südame kutsel. Lk. 39; Tsivilisatsioonide kohtumine Aafrikas. Lk. 280.

noormees ära kijagga keele (jagga rahva keel), mille uurimisele pühendas suurema osa oma vabast ajast. Aastase töö tulemusena kogus ta üle 3000 sõna ja mõiste, kavatsedes koostada kohaliku kooli tarvis nii sõnaraamatu kui ka aabitsa. Lisaks kijagga keelele tegeles E. Ovir ka suahiili keele tundma õppimisega. A. Dridzo sõnutsi olevat tema uurimus suahiili verbist olnud esimene omataoline teaduskirjanduses. Tallinna ajalooarhiivis asub E. Oviri väike kollektsioon jagga rahva kohta, mis tähendab, et ta oli ka ühe Aafrika rahva kultuuri ja olustiku esimene uurija.⁷⁴ Paraku ei olnud E. Oviri elu- ja loometee pikk: 1896. aastal tapeti ta pärismaalaste poolt.⁷⁵ Koos Evald Oviri surmaga kaotas Eesti afrikanistika oma tööle ja tegevusele andunud Aafrika-uurija.

Uuel, 20. sajandil jätkasid mitmed eestlased Hans Tiismanni ja Evald Oviri poolt alustatud. Eestlastest meestele lisandusid ka mitmed naismisjonärid.

Märkimisväärne on 20. sajandil Ida-Aafrikas masaide asualal Arushas tegutsenud misjonäri **Leonhard Woldemar Otto Blumeri** (1878-1938) panus Eesti afrikanistikasse, aga ka kohalike harimisse. Misjonitööks vajaliku hariduse sai L. Blumer Leipzigi Misjoniseminaris ning haris end ka meditsiini alal. L. Blumeri silmapaistvaimaks saavutuseks oli masaikeelsete kalendrite, lauluraamatu, aabitsa, katekismuse jms koostamine. Mitmete Eesti ajakirjade kaudu tutvustas L. Blumer Ida-Aafrika probleeme ka Eesti lugejaskonnale. Tagasi Eestisse jõudnud, pidas ta siin kõnesid Aafrika ja misjonitöö teemadel. L. Blumeri tegevus oli tõenäoliselt sedavõrd tulemuslik ja veenev, et ka tema poeg Wilhelm otsustas misjonäri elukutse kasuks.

Juba 20. sajandisse jääb ka Lõuna-Aafrikas Ovambomaal tegutsenud eestlasest misjonäri, Jõelähtmelt pärit **Hinrek Tuttari** (1872-1946) tegevus. Misjonäri vajalikud teadmised, mh ka algteadmised meditsiinist ja bantu keelest omandas ta Soome Misjonikoolist ning suundus 1903. aastal Saksa Edela-Aafrikasse Ovambomaale. H. Tuttari edukalt alanud misjonitöö katkes seoses misjonäri tagasipöördumisega kodumaale. H. Tuttari pärand on hoolimata vaid mõneaastasest viibimisest Aafrikas märkimisväärne: avaldatud kirjutised valgustasid eestlasi nii Ovambomaa looduse, elu-olu, etnograafia kui ka seal kõneldava ošindonga keele

⁷⁴ Tsivilisatsioonide kohtumine Aafrikas. Lk. 281.

⁷⁵ K. Hiiemaa. Südame kutsel. Lk. 41-43.

osas. H. Tuttar on teadaolevalt esimene ja siiani ka viimane Ovambomaal töötanud eestlane, kes pealegi kasutas kohalikega suheldes nende emakeelt – ošidonga keelt.⁷⁶

Rõhuasetusega kohalike tervisliku olukorra parandamisele tegutsesid 20. sajandil Aafrika mandril, eranditult Egiptuses ka Eesti päritolu naismisjonärid. Südame kutsele järgnesid eestlannad **Aleksandra Liblik**, **Eva Wühner**, **Esther Sirotkin** ning **Leida Hammer**. Sellest, mille pärast misjonärid enamasti arstiabi osutasid, tuleb juttu II peatükis. Eestimaalt pärit naismisjonärid rikastasid oma kirjutistega eestlaste teadmisi Aafrikas toimuvast, nii esines A. Liblik kodumaad külastades siinsetes baptistikogudustes⁷⁷ ning puudutas oma kõnedes tõenäoliselt ka tööd Egiptuses. A. Libliku sulest pärineb mälestusraamat “Kümme aastat Behera külades”⁷⁸ ning mitmed artiklid. Oma kogemused ja elamused pani kirja ka Esther Sirotkin.

Eesti misjonäride rida ei piirdu ainult ülalmainitud nimedega: mitmed Tartu ülikooliga seotud usukuulutajad leiavad käsitlemist II peatükis, mitmed nimed on jäetud uurimuse mahu piiratuse tõttu mainimata.

Eesti esimesed misjonärid töötasid Põhja-Aafrikast mandri lõunaosani välja. Mitmekülgne oli ka nende tegevus, mis ulatus jumalasõna jutlustamisest Aafrika keelte õppimise ja kohaliku pärandi kolleksioneerimiseni, õppekirjanduse koostamisest põliselanike õpetamiseni ning arstiabi andmisest oma kaasmaalaste harimiseni Aafrika osas. Südame kutsel said neist misjonärid, huvist ja praktilisest vajadusest tingituna sageli ka afrikanistid.

Lisaks misjonäridele hakkas 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses pisitasa suurenema ka eestlastest teiste elualade esindajate arv. O. Klaassen seob eestlaste huvi kasvu rahvusliku ärkamisaja arenguga. See, et eestlaste iseteadvuse kasv kontaktide süvenemisele kaasa aitas, on igati arusaadav. 1870-ndatest alates viibis Aafrika mandril enam eestlasi turistidena, võõrleegionäride, meremeeste, misjonäride ja ametnikena. Mitmed Eestist erinevatel põhjustel lahkunud inimesed jäid Aafrika

⁷⁶ K. Hiiemaa. Südame kutsel. Lk. 57-60.

⁷⁷ Samas. Lk. 68.

⁷⁸ A. Liblik. Kümme aastat Behera külades. Tallinn, 1939.

mandrile elama. Ka Eesti kirjanikele ja kunstnikele kujunesid soodsamad tingimused Aafrika mandrile reisimiseks. Võõras ja kaugel kultuur võis mõttelennule palju uut pakkuda. Eesti kunstnikud läksid kaasa üldise arenguga. Huvi võõraste kultuuride vastu tõi värsket verd ka kirjandusse. Mitmed kirjanikud-kultuuritegelased kasutasid Aafrikas toimuvaid (aktuaalseid) sündmusi oma teostes (Karl August Hindrey,⁷⁹ Karl August Hermann,⁸⁰ Villem Reiman⁸¹). Eesti kultuuritegelastest käisid Aafrikas veel näiteks Ants Laikmaa (Tuneesias 1911-1912) ja Eduard Viiralt (Marokos 1938-1939). Aafrika mandrit külastasid ka mitmed Tartu ülikooliga seotud huvireisijad (Oskar Kallas Egiptust ja Marokot, Eduard Bornhöhe Egiptust,⁸² Jaan Lattik Egiptust⁸³), kellele ei ole materjali vähesuse tõttu pühendatud omaette peatükki. Huvireisijate põhiliseks teeneks tuleb pidada reisimälestuste ülestähendamist ja seeläbi kaasmaalaste silmaringi laiendamist ning huvi äratamist laiemates rahvakihtides; ajalooliste sündmuste, tegelaste ja etnograafia huvitavamaks muutmist.

Ülal ära toodud baltisakslastest ja eestlastest ametnikud, misjonärid, huvireisijad jt, kes ühel või teisel põhjusel Aafrikasse sattusid või selle mandri vastu huvi tundsid, nende tegevus ja kirjutised võimaldasid eestlastel Aafrikast rohkem teada saada ning teda ka paremini mõista. Eesti ja Aafrika vahelised kokkupuutepunktid, mis ulatuvad varasemasse aega kui 19. sajand, olid teataval määral kindlasti ka Aafrika-huvi eelduseks 1802. aastal taasavatud Tartu ülikoolis. Kontaktid, mis loodi 19. sajandil, toetasid hiljem aga afrikanistika arengut Tartu ülikoolis ning moodustasid olulise osa Eesti afrikanistikast.

⁷⁹ K. A. Hindrey. Kongosõit. Tartu, 1929.

⁸⁰ K. A. Hermann. Wanad poisid: Teadusline lugemine rahwa elust. Abessinia maa ja rahwas. Armenlased ja kurdased. Korea. Tartu, 1896.

⁸¹ V. Reiman. Bassuto rahwas, nende pimedus ja walgustamine ewangeeliumi läbi. Tallinn, 1889.

⁸² Reisist on säilinud meenutused, mis ilmusid ajalehes "Virulane" 24. 06 - 21. 10. 1886 pealkirja all "Teekond Hommikumaal. Reisipildid Türgimaalt, Väike-Aasiast, Süüriast, Palestiinast ja Egiptusest" ning teos "Usurändajate radadel". Tallinn, 1899.

⁸³ J. Lattik viibis Aleksandrias, Kairos ja Egiptuses. Tema reisikirjeldus "Mitte alla vahtida" annab tunnistust ümbritsevale avatud inimesest. J. Lattikut huvitasid eelkõige ajaloolised vaatamisväärsused, aga ka võõraste maade haridusprobleemid. - Kontakt. 1957. Nr. 1. Lk. 5.

2. TARTU ÜLIKOOL JA AAFRIKA

Eesti afrikanistika ei ole ainult Eesti ja Aafrika vahelise huvi tekkimise ja kontaktide kujunemise ajalugu, vaid ka Tartu ülikoolis toimunud teaduslik uurimistöö Aafrika keelte, ajaloo, kultuuri, geograafia, numismaatika, rahvusvaheliste suhete, flora, fauna jt valdkondades. Ehkki Aafrika-teemat käsitleti ülikoolis vähesel määral juba 17. sajandil,⁸⁴ jääb afrikanistika teke ja areng (esialgu küll vaid orientalistika osana) Tartu ülikoolis umbes samasse aega kui afrikanistika teke üldiselt – 19. sajandisse.

Eesti ja Aafrika, samuti Tartu ülikooli ja Aafrika suhetest rääkides ei tohi unustada mainimast Eesti esimest egiptoloog, baltisaksa teadlast ja orientalisti Otto Friedrich von Richterit, kes teadaolevalt esimese eestimaalasena võttis ette rännaku Egiptusesse ning jälgis lähemalt seda maad, tema inimesi ja tavaid. Põhjuse käsitleda O. Fr. von Richterit Tartu ülikooli afrikanistikat puudutavas peatükis annab tema ülikoolile üle antud pärand.

OTTO FRIEDRICH VON RICHTER

Otto Friedrich von Richter sündis 6. 08. 1791 Tartumaal Vastse-Kuuste mõisas, mille tema isa Otto Magnus Johann von Richter oli 18. sajandi teisel poolel Mustamõisa küla asemele rajanud. Lapsepõlve veetis Otto von Richter Vastse-Kuustes ja Väimelas, mis kuulus samuti Richterite perekonnale. Eesti esimene egiptoloog sai hea koduse kasvatus ja õpetuse, eelkõige tänu tema kodukooliõpetajale Johann Philipp Gustav von Ewersile (1781-1830) - hilisemale Tartu ülikooli professorile ja rektorile, kes pani aluse noormehe vaimsele kujunemisele.⁸⁵ O. Fr. von Richter õppis Moskva ja Heidelbergi ülikoolis, kus tutvus ka pärsia ja araabia keelega,⁸⁶ ning Viinis idakeelte akadeemias.⁸⁷ Kokkupuuted

⁸⁴ 1695. aastal kaitses D. Bratt Tartu ülikoolis majandusteadusliku dissertatsiooni “Teravilja puudusest ja selle vastu võitlemise abinõudest” (“De caritate Annonae Ejusque Remediis”), milles autor mainis ka Aafrikat ja Egiptust.

⁸⁵ O. Teder. Otto Friedrich von Richter... Lk. 209.

⁸⁶ TÜR KHO. F. 93. S. 62. L. 2.

⁸⁷ O. Teder. Otto Friedrich von Richter... Lk. 211.

idakeelte ja orientalse kultuuriga kutsusid noores mehes esile soovi õpitud oma silmaga kogeda. Nii alustas ta 1814. aastal Odessast ja Konstantinoopolist reisi Idamaadesse ja Lähis-Itta, täiendades samas ka oma pärsia ja araabia keele oskust ning õppides türki keelt. 1815. aasta kevadel jõudis ta koos saatjatega Aleksandriasse. Edasi läks teekond mööda Karnaki, Luxori, Kom Ombo ja Aswani muistiseid ning seejärel mööda Niilust ülesjõge, eesmärgiks muistse Meroë riigi asupaik Sudaanis. Paraku tuli juba Qasr Ibrimist, Egiptuse Nuubia pealinnast tagasi pöörduda seal aset leidnud rahutuste tõttu.

O. von Richteri reisile andis kaalu eeskätt Lõuna-Egiptuse ja Nuubia külastamine. Neil aladel viibis ta kokku 4 kuud.⁸⁸ Reispäevikusse tehtud joonistused Nuubia arhitektuuri mälestusmärkidest pole kaotanud teaduslikku väärtust tänini, kogutud manuskriptid ja raamatud, mis asuvad Tartu ülikooli raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonnas, on suure teadusliku väärtusega. O. von Richter kavatses Pariisis avaldada koguni eriuurimuse Nuubia templite kohta, võrrelda neid Pariisi araabia käsikirjade põhjal Pärsia ja India ehituskunsti imedega, kuid see plaan jäi teostamata.⁸⁹

O. von Richter mitte ainult ei kirjutanud päevikut,⁹⁰ vaid ka joonistas, joonestas, maalis, mõõtis ja kogus väiksemaid muistiseid. Teda huvitasid keeled ja erinevad murrakud, erinevatele rahvagruppidele iseloomulikud näojooned, arheoloogia, antiik- ja idamaine kunst, geograafia, eriti aga etnograafia, näiteks kujutas ta oma joonistustes detailselt Türki naiste rõivaid.⁹¹ O. von Richteri päevikutest nähtub, et erilist huvi tundis ta antiikmuististe vastu.

Milline võis olla O. von Richteri suhtumine kohalikesse? Kuna Eesti esimese egiptoloogi päevik on läbi töötamata, jäävad tema seisukohad esialgu veel segaseks. Üht-teist lasevad aimata juhuslikult pillatud märkused. O. von Richterit olevat häirinud kohalike korratus ja ta arvas, et väheste eurooplastest sõjaväelaste ja ratsakahurväe abil oleks võimalik terved maa-alad ja kõrbed kontrolli all hoida.⁹²

⁸⁸ TÜR KHO. F. 93. S. 62. L. 3.

⁸⁹ O. Teder. Otto Friedrich von Richter... Lk. 216.

⁹⁰ O. von Richteri käsikirjaline päevik on hoiul Eesti Ajalooarhiivis.

⁹¹ TÜR KHO. F. 93. S. 62. L. 5 ja 7; EAA. F. 1388. N. 1. S. 1134-1137.

⁹² TÜR KHO. F. 93. S. 62. L. 9.

Selles avalduses peitub omajagu tolle aja eurooplasele omast europotsentrismi ja üleolekut.

Reisides O. von Richteri tervis halvenes: idamaised vürtsitatud toidud ja rännupinge ruineerisid ta organismi. O. von Richter haigestus kas koolerasse, düsenteeriasse või mõnda südamehaigusesse ning suri Türgis Izmiris 13. 08. 1816. Ta on maetud kohalikule eurooplaste kalmistule.

Paradoksaasel kombel kuulis O. von Richter surivoodil, et Peterburi valitsusringkonnad plaanisid tema akrediteerimist Vene saatkonna juurde Pärsias ja Teheranis.⁹³ Kas ei näita seegi samm tunnustust O. von Richteri isikule ja saavutustele?

O. von Richteri Tartu ülikoolile kingitud kollektsiooni kuuluvad orientaaltrükised ja -käsikirjad, mis läksid Tartu ülikooli raamatukogule, ning antiikmuistised ja mineraalid, mis anti üle ülikooli muuseumile. Lisaks sellele on tema kollektsioonis säilinud 20 mitmesugust käsikirjalist dokumenti - fermaanid (muhamedi valitseja korraldused, millega anti mingile isikule teatud õigused) ja soovituskirjad⁹⁴ ning üks türki kalender.⁹⁵ Kindlalt on teada, et O. von Richteri materjalid on pärit Egiptusest (131 muinsuseset, sh kaks lapsemuumiat, sarkofaag, sadakond savi- ja pronksfiguuri, bareljeef jne),⁹⁶ Süüriast Aleppost (Halab) Püha Johannese kloostrist, Bernist, Viinist ja Konstantinoopolist, võimalik, et ka Itaaliast, kus ta viibis läbisõidul. Liivimaale sattusid need mitmes jaos: osa trükiseid ja käsikirju saatis ta koju juba oma õpingute ajal Euroopas, osa lähetati peale tema surma isale.

Hinnates Otto Friedrich von Richteri panust Eesti egiptoloogiasse, võiks siinjuures kasutada Sergei Stadnikovi sõnu: ehkki O. von Richteri uurimismeetodid jäid eklektilisteks ja järeldused osutusid sageli naiivseiks, oli tema näol tegemist väga mitmekülgse inimesega, kes väljus tavapärasest miljööst ja avardas tohutult vaimset silmaringi nii ajas kui ka ruumis.⁹⁷

⁹³ TÜR KHO. F. 93. S. 62. L. 3.

⁹⁴ Samas. Mscr 83.

⁹⁵ Samas. Mscr 82.

⁹⁶ O. Klaassen. Loenguid Eesti afroaasiaatika... Lk. 51.

⁹⁷ S. Stadnikov. Otto Friedrich von Richter ja Egiptus. // Looming. Nr. 1. 1985. Lk. 114.

Ja kuigi Eesti egiptoloogial ei olnud võimalik areneda nii kui näiteks Saksamaa afrikanistikal,⁹⁸ on juba ainuüksi O. von Richteri tegevus ja pärand tunnistuseks valmidusele ja potentsiaali olemasolule. Eriti märkimisväärne on, et Otto Friedrich von Richteri kollektsioon on kasutatav veel tänapäevalgi. Tema päevik ootab põhjalikku läbitöötamist.

2. 1. AFRIKANISTIKA ARENG TARTU ÜLIKOOLIS

Tartu ülikooli pidevamate kontaktide kujunemist Aafrikaga saab lugeda ülikooli taasavamisest 1802. aastal, ning siduda selle tinglikult Vene ümbermaailmareiside ning selliste tuntud nimedega nagu **Adam Johann von Krusenstern** ja **Otto von Kotzebue**. Tinglikult seetõttu, et käesolevas peatükis käsitlemist leidvad isikud on erinevalt viimatimainitutest Tartu ülikooli õppejõud ja üliõpilased. A. J. von Krusenstern ja O. von Kotzebue on ülikooliga seotud arstide-maadeuurijate kaudu, kes osalesid nende poolt korraldatud ümbermaailmareisidel. Seega kujunesid Tartu ülikooli otsekontaktid Aafrika maailmaga, mis jäid küll pikemaks ajaks peamiselt baltisakslaste pärusmaaks, 19. sajandi esimestel kümnenditel. Nagu eestlased laiemalt, jõudsid ka esimesed Tartu ülikooliga seotud eestlased Aafrika mandrile ülemöödunud sajandi lõpu- ja möödunud sajandi

⁹⁸ 19. sajandi II poolel elas Egiptuses palju sakslasi, kellest mitmed tegutsesid Egiptuse riigi teenistuses. Saksa teadus oli tihedalt seotud Egiptusega. Piisab selliste nimede mainimisest kui semitistist Albert Socin, Göttingeni ülikooli teoloogiaprofessor Heinrich Georg August Ewald, professor, ka Uku Masingu õpetaja Enno Littmann, Göttingeni ülikoolis õppinud Karl Richard Lepsius ja Karsten (Carsten) Niebuhr, Riiast pärit baltisakslane Georg August Schweinfurth, Christian Gottfried Ehrenberg, Göttingeni ülikooli egiptoloogiprofessor Heinrich Brugsch jt. Enim oli Egiptusega seotud G. A. Schweinfurth, kes rajas 1875. aastal Geograafiaühingu Kairos ning jäi Egiptuse pealinna elama 1885. aastani, uurides nii sealset floorat kui ka Egiptuse esiajaloolist aega. Seejärel asus ta ümber Berliini, veetis aga edaspidigi 1914. aastani talve- ja suvekuud Egiptuses, enamasti Kairos. Saksa teadlaste huvi Egiptuse vastu ja kontaktide kujunemine kahe maa vahel viis juba 19. sajandi keskpaiku Egiptuse üliõpilaste Saksamaale saatmiseni: 1849. aastal saatis Egiptuse valitsus esimesed viis üliõpilast Münchenisse õppima. 1855. aastal pöördusid kõik viis heade saksa keele teadmiste ja eriarsti-alase väljaõppega tagasi Egiptusesse. - Dr. Fr. Embacher. Lexikon der Reisen und Entdeckungen. I. Amsterdam, 1881. S. 187; T. W. Kramer. Deutsch-Ägyptische Beziehungen... S. 194-201, 205 ja 208-210.

algusaastatel.

Olulised tähised Tartu ülikooli afrikanistika arengus on lisaks ülalpool mainitutele veel Inglise-Buuri sõda, mis palju Eestimaalt pärit mehi Lõuna-Aafrikasse viis, eestimaalastest misjonärid ja püsiasiukad Aafrikas, Aafrika-teema käsitlemine loengutes ning 1920-1940 tekkinud teaduskontaktid.

Aafrika-temaatikaga oli Tartu ülikooli tudengitel võimalik kokku puutuda erinevates loengutes. Aafrika ajaloo, geograafia ja keelte õpetamine ei toimunud ülikoolis süstemaatiliselt, mistõttu on andmeid selle kohta raske leida. Kui loengute teemad on veel kindlaks tehtavad, siis nende sisu suures osas mitte. Loengukavade juures on küll ära toodud õppejõu poolt kasutatud teosed, aga ka mitte alati. Mida aeg edasi, seda vähem. Ei ole ka teada, kui ulatuslikult õppejõud üht või teist materjali kasutasid. Andmete puudulikkus ei lase Aafrika-temaatika kajastamist Tartu ülikoolis süsteemselt esitada. Õnnelikul kombel on säilinud mõned üliõpilaste poolt üles kirjutatud konspektid, mis võimaldavad loengutest aimu saada. Kuna ei ole teada, kas üks või teine loeng Aafrikat käsitles, ei ole võimalik kindlalt väita ka loengute mõju üliõpilaste Aafrika-huvi äratamisele. Võrdlusena võiks siinjuures märkida Göttingeni ülikooli, kus professor J. Fr. Blumenbach teadlikult oma loengute kaudu üliõpilasi uurimisreise ette võtma ärgitas. (J. Fr. Blumenbachi õpilaste kohta vt täpsemalt alapeatükk 2. 2.)

Lootusetu ei ole aga teabe hankimine ka Tartu ülikooli puhul. Et siin Aafrikast räägiti ja Aafrika vastu huvi tunti, on igati kindel. Peamiselt oli see huvi seotud ajaloo, geograafia ja teoloogiaga, aga ka botaanika ja zooloogiaga. Oma reisikogemusi ja vahetuid elamusi võisid üliõpilastele edastada Johann Friedrich von Eschscholtz ja Ernst Reinhold Hofmann – Otto von Kotzebue ümbermaailmareisist osa võtnud arstid-maadeuurijad, kes tegutsesid hiljem ülikooli juures õppejõududena.

Nii nagu Aasia maade ajalugu ja geograafiat, ei loetud ka Aafrika maade ajalugu ja geograafiat Tartu ülikoolis omaette kursusena, puudusid ka vastavad õpikud. Mitmed teemad olid lülitatud üldajaloo, Eesti ja Põhjamaade ajaloo kursusesse ning olid enamasti seotud Euroopa ajaloo õpetamisega, valdavalt Euroopa huve arvestades.⁹⁹ Geograafia õpetamisel ei saadud aga mainimata jätta kõiki

⁹⁹ M. Hallik, O.-M. Klaassen. Keiserlik Tartu Ülikool... Lk. 120.

teadaolevaid maailmajagusid ning oma mineviku õpetamisel ei saanud mööda Euroopa koloniaalpoliitikast, mis oli seotud Aafrika, Aasia ja Ameerika ajalooga.

Võib oletada, et huvi Aafrika maade ajaloo ja geograafia vastu oli ülikoolis suurem, kui seda kajastavad vastavate teemade lugemine erinevate kursuste raames. Seda kinnitab eelkõige Aafrika maade ajaloo-alaste raamatute hankimine ülikooli raamatukogule.¹⁰⁰ Ehkki (või ka seetõttu, et) Aafrika ajalugu oli veel 19. sajandil eurooplaste jaoks *terra incognita*, paljude maade minevikust oli vaid ebamäärane ettekujutus, tellisid Tartu ülikooli õppejõud ja raamatukogu komplekteerijad ka Aafrika ajalugu puudutavaid teoseid. Huvi oli olemas, põhjalikumalt uurimist ja käsitlemist aga ei toimunud. Kui Aasia maade kohta saab öelda, et üks või teine professor või ülikooli kasvandik uuris mõnda piirkonda (nt Emil Bretschneider Hiinat) põhjalikumalt, siis Aafrika kohta midagi sellist väita ei saa. Aafrika oli selles küsimuses vaeslapse osas. Kuna Tartu ülikooli raamatukogu komplekteerimine ja Aafrika-alaste teoste tellimine vääricks täiesti omaette uurimust ning selle materjali esitamine käesolevas töös paisutaks viimase liialt suureks, on raamatukogu-temaatika ära toodud väga ülevaatlilikult ja jagatud vastavalt vajadusele üle kogu töö.

Millistes teaduskondades, milliste professorite käsitluses ja millistes loengutes võidi peatuda Aafrika-temaatikal?

AJALUGU

Vaieldamatu on **Karl Ludwig Blumi**, statistiliste ja geograafiliste teaduste professori (1796-1867; TÜ õppejõud 1826-1851) sügav huvi Aafrika ajaloo ja

¹⁰⁰ Ülikooli raamatukogu sai möödunud sajandil kirjandust ka raamatuoksjonitelt, antikvariaatidest ja raamatukaupmeestelt. Raamatukogu annetusraamatu sissekannete põhjal tegid kingitusi peaaegu kõik tolleaegse Tartu ülikooli õppejõud. Ka ulatuslik vahetus mitmete maade raamatukogude ja teaduslike asutustega omas olulist osa fondide rikastamisel. Soodsa asjaoluna tuleks mainida dissertatsioonide vahetamise lepingut kõigi Saksamaa ülikoolidega. Vahetusühingu *Tauschverein der deutschen Universitätschriften* liikmeks astus Tartu ülikool 1818. aastal. Vahetus arenes ka teiste Euroopa maade ja USA ülikoolidega. - Tartu Riikliku Ülikooli teadusliku raamatukogu. Tartu, 1977. Lk. 12; E. Vigel. Tartu Riikliku Ülikooli teadusliku raamatukogu asutamine ja areng aastail 1802-1839. // Tartu Riikliku Ülikooli toimetised. 115. Tartu, 1965. Lk. 14.

geograafia vastu. Professor luges pidevalt üldist geograafia ja etnograafia kursust, kus Aafrikalgi oli oma koht. Loengutes, mis käsitlesid antiikaja rahvaid, üldist geograafiat ja etnoloogiat, samuti geograafiliste avastuste ja Idamaade ajalugu, käsitles ta ka Aafrika-temaatikat.¹⁰¹ Säilinud on üks tema loengute konspekt aastast 1836, mis kuulub üliõpilasele F. Demetrius Dolgorukile ja millest nähtub, et professor K. L. Blum andis Aafrikast nii üldise ülevaate kui käsitles seda mandrit ka üksikute regioonide kaupa.¹⁰² Ta andis hinnangu eurooplaste rollile mandri minevikus ja tänapäevas. K. L. Blumi huvitasid eriti geograafilised avastused. Professor kasutas oma õpetuse alusena Göttingeni ajaloo-professori ja linna aukodaniku Arnold Hermann Ludwig Heereni töid. Tartu ülikooli raamatukogus olemasolev A. H. L. Heereni teos maailma kirjeldamise ajaloost puudutab ka Aafrikat.¹⁰³ Göttingeni ülikooli professori teoste kõrget taset ning isiklikku populaarsust tõestab fakt, et tema käsitlusi kasutas isegi Johann Wolfgang Goethe ja ta ise oli Otto von Bismarcki õpetaja. A. H. L. Heeren, kes sidus esimesena Euroopa ajaloo üleüldise ajaloo, oli Göttingenis ka J. P. G. von Ewersi õpetaja.¹⁰⁴ 1809. aastal ilmus L. Heerenile ka väljaspool Saksamaad kuulsuse toonud Euroopa riikide ning tema kolooniate ajalugu käsitlev teos “Handbuch der Geschichte des europäischen Staatensystems und seiner Kolonien”¹⁰⁵ (Euroopa riikide ja nende kolooniate ajaloo käsiraamat). Arvestades Tartu ülikooli sooje suhteid Saksamaa ülikoolidega, ei ole võimatu, et raamat oli tuntud siingi. Kindlasti kasutas seda teost üldajaloo professor **Carl Albert Rathlef** (1810-1895; TÜ õppejõud 1854-1866), kes luges oma ametiaja jooksul erinevaid ajaloo-kursusi, mis võisid puudutada ka Aafrikat.

K. L. Blum on kasutanud ka Konrad Mannerti teoseid. Tartu ülikooli raamatukogus on olemas K. Mannerti kohendatud geograafilis-ajaloolis-statistilise

¹⁰¹ Verzeichniss... Dorpat, 1826.

¹⁰² TÜR KHO. F. 55. N. 1. S. 77. L. 15-30.

¹⁰³ J. B. D' Anville, A. H. L. Heeren. Handbuch der alten Erdbeschreibung. Th. 1. Europa. Nürnberg, 1800.

¹⁰⁴ Die Beziehungen der Universität Göttingen zu Est-, Liv- und Kurland im 18. und frühen 19. Jahrhundert: Gemeinsame Ausstellung der Universitätsbibliothek Tartu und der Niedersächsischen Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen vom 19. Mai bis 16. Juni 1989. Tartu, 1989. S. 31.

¹⁰⁵ A. H. L. Heeren. Handbuch der Geschichte des europäischen Staatensystems und seiner Kolonien. Göttingen, 1809.

ainestikuga kolmeosaline leksikon “Geographisch-historisch-statistisches Zeitungs-Lexikon von Wolfgang Jäger” (Wolfgang Jägeri geograafilis-ajaloolis-statistiline leksikon), mis ilmus Nürnbergis 1805. aastal ning mis pöörab tähelepanu ka Aafrikale. Leksikonist võib lugeda, et Aafrika on üks neljast maailmajaost, meenutab kujult kolmnurka, on pea täielikult ümbritsetud veega, pindalalt Euroopast kolm korda suurem, tuntud aga vaid viiendiku ulatuses. Inimesed olla musta värvi, valdavalt neegrid,¹⁰⁶ juuste asemel olla neil peas kähär must vill.¹⁰⁷

Teoseid, mida K. L. Blum oma loengute läbiviimisel kasutas, on teisigi, kuna aga loengute nimekirjades on enamasti märgitud vaid raamatu autori perekonnanimi ning alati ei ole lisatud ka teose ilmumisaega, ei ole materjale sageli võimalik kindlaks teha.

K. L. Blumiga samal ajal luges ülikoolis üldajalugu professor **Friedrich Karl Hermann Kruse** (1790-1866; TÜ õppejõud 1828-1863), kes kasutas loengute alusena oma isa Christian Karsten Hinrich Kruse ajalootabeleid,¹⁰⁸ aga ka A. H. L. Heereni teoseid. Fr. K. H. Kruse luges erinevaid kursusi – kolmeosalist üldist maailma ajalugu, piibli-geograafiat jne. Arvestades, et üldine ajalugu toimus viis korda nädalas, on usutav, et sellesse mahtus ka Aafrika. Teadusvallas huvitasid Fr. K. H. Kruset orientaalsed reisikirjad, mis sisaldasid andmeid Araabia, Süüria ja Egiptuse kohta. Erilist tähelepanu pälvisid Göttingeni ülikoolis meditsiini ja loodusteadusi õppinud avastusreisija **Ulrich Jasper Seetzeni** reisid.¹⁰⁹ (U. J. Seetzeni kohta vt täpsemalt alapeatükk 2.2.) Saksamaal ja Austrias tutvus Fr. K. H. Kruse U. J. Seetzeni Palestiina, Liibanoni, Süüria, Väike-Aasia, Siinai poolsaare ja Egiptuse reisi käsikirjadega. Arvestades Fr. K. H. Kruse huvi, erudeeritust ja materjale, võib oletada tema loengute laiahaardelisust ja põhjalikkust.

Tartu ülikooli afrikanistika arengusse on oma panuse andnud ka Vene ajaloo, statistika ja geograafia professor, õigusajaloolane ja -teadlane **Johann Philipp**

¹⁰⁶ Geographisch-historisch-statistisches Zeitungs-Lexikon von Wolfgang Jäger. Nürnberg, 1805. I. S. 35.

¹⁰⁷ Samas. II. S. 408-409.

¹⁰⁸ Chr. Kruse. Atlas und Tabellen zur Übersicht der Geschichte aller europäischen Länder und Staaten von ihrer ersten Bevölkerung an bis zu den neuesten Zeiten. Halle, 1834.

¹⁰⁹ U. J. Seetzen. Reisen durch Syrien, Palästina, Phöinizien, die Transjordan Länder, Arabia Petraea und Unterägyptien. I-IV. Berlin, 1854-1859.

Gustav von Ewers (1779-1830; TÜ õppejõud 1810-1830). Ei ole küll teada, kas ta puudutas ka Aafrika-temaatikat oma vanaaja riikide ajaloo kursusel, mille aluseks olid A. H. L. Heereni teosed. Tema teeneks on aga oma õpilase, Eesti esimese egiptoloogi O. Fr. von Richteri mälestuse jäädvustamine. J. P. G. von Ewers kajastas O. Fr. von Richteri reisi Egiptusesse ja Süüriasse, seades teose kokku viimase päevikute ja kirjade põhjal.¹¹⁰ Hiljem tegeles ta ise ka selle teose tutvustamise ja levitamisega.¹¹¹ O. Fr. von Richteri kogutud Lähis-Ida materiaalse ja vaimukultuuri mälestised teenisid kogu järgnenud Keiserliku Tartu Ülikooli tegutsemise perioodil sealset õppe- ja teadustööd.¹¹² Kas J. P. G. von Ewersit kannustas oma õpilase töid vahendama isiklik tutvus või oli oma osa selles ka õpingutel Göttingeni ülikoolis A. Heereni käe all? Arvatavasti oli seegi asjaolu J. P. G. von Ewersi jaoks küllalt suure tähendusega.¹¹³

Eradotsendina luges Tartu ülikooli juures ülevaatlikku vana-, kesk- ja uusaja ajalugu **Heinrich August Hansen** (1813-1849; TÜ õppejõud 1841-1849), kes oma loengute ettevalmistamisel kasutas Georg Wilhelm Friedrich Hegeli filosoofiaajaloo loenguid, mida viimane oli pidanud Berliini ülikoolis aastail 1822-1831. Neis loengutes oli oma tähtis koht ka "ajaloota"¹¹⁴ Aafrika mandril. Kas ja kuidas H. A. Hansen G. W. Fr. Hegeli ideid Aafrika mandri ajalootusest edasi andis, ei ole teada. Raske on aga uskuda, et ta sai seejuures Aafrika mainimata jätta.

Aafrika-teemat võisid oma loengutes puudutada ka

- dotsent **Eduard Winkelmann** (1838-1896; TÜ õppejõud 1866-1869), kes luges 1867. aastal Euroopa riikide ajalugu ning 1869. aastal Idamaade ja Kreeka ajalugu;

¹¹⁰ L. Leppik. Rektor Ewers. Tartu, 2001. Lk. 109-110.

¹¹¹ Otto Friedrich von Richters Wallfahrten im Morgenlande. Berlin, 1822.

¹¹² M. Hallik. Tartu Ülikooli õppejõudude... Lk. 120.

¹¹³ 1799. aastal õppis G. von Ewers Göttingenis teoloogiat, kuid peagi rauges huvi selle vastu. Göttingeni ülikooli tuntud ajalooprofessori A. Heereni loengute äratusel hakkas teda köitma ajalooteadus. - A. Traat. Johann Philipp Gustav Ewers publitsisti ja ajaloolasena. // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. X. Tartu, 1981. Lk. 107.

¹¹⁴ Georg Wilhelm Friedrich Hegel tuli 1830-ndal välja seisukohaga, et Aafrika mandril ei ole ajalugu, Aafrikal ei olevat ette näidata mingit liikumist ega arenemist, ja seegi vähene, mis mandri põhjaosas toimunud on, kuulub Aasia ja Euroopa ajalukku. - J. N. Pieterse. White on Black. Images of Africa and Blacks in Western Popular Culture. Yale. New Haven. London, 1992. P. 34-35.

- erakorraline professor **Wilhelm Maurenbrecher** (1838-1892; TÜ õppejõud 1867-1869), kes luges Prantsuse revolutsiooni aegse Euroopa ajalugu (1775-1815) ning Euroopa riikide ajalugu 1815. aastast alates;
- erakorraline professor **Heinrich Ullmann**, kes pidas 1870-ndate algul loenguid uusajast, rõhuasetusega Prantsusmaa ajalool ning ristsõdade ajalugu;
- dotsent **Franz Rühl**, kes pööras 1874. aastal tähelepanu Vana-Idamaade probleemistikule;
- professor **Aleksander Brückner** loengusarjas Euroopa 16., 17. ja 18. sajandi ajaloost;
- professorid **Ludwig Mendelsohn** ja **Richard Hausmann** oma Idamaade loengutes;
- **Otto Waltz** Euroopa riikide ajaloo (1517-st ja 1830-st) loengutes.¹¹⁵

Afroaasia maailma mineviku vastu tundsid huvi ka mitmed õppejõud, kes üldajalooga otseselt ei tegele. Antiikkultuuri professor **Johann Karl Simon Morgenstern** tellis raamatuid Aafrika Vahemeremaade vanima ajaloo kohta: teda huvitas Egiptuse arhitektuur, eriti püramiidide ajalugu, Hannibali biograafia jne.

Kameralistikaprofessor **Friedrich Eberhard Rambach** tundis huvi Aafrika avastuslooga vastu eurooplaste poolt. Topograafiaõppejõud kolonel **Friedrich Gottlieb von Elsner** ja major **Friedrich Wilhelm Karl von Anderkas** tellisid raamatuid sõjakäikudest Aafrika maadesse.¹¹⁶

Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli päevil kirjutas ajaloo professor **Heinrich Aleksander Pridik** (1864-1936; TÜ õppejõud 1892-1904 ja 1921-1934) uurimusi Egiptuse ajaloost¹¹⁷ ning luges vastavasisuliselt loenguid. Lisaks Vana-Idamaade loengukursusele luges ta 1922., 1923., 1925. ja 1929. aastal ka Vana-Egiptuse ajalugu Kreeka ja Rooma valitsejate all; 1924. kandis loengukursus nime Vana-Egiptuse

¹¹⁵ Verzeichniss... Dorpat, 1870-1891.

¹¹⁶ O. Klaassen. Loenguid Eesti afroaasiaatika... Lk. 61.

¹¹⁷ "Die Mutter Amenotheps III" ja "Amenothep IV und seine Kritiker" - EAA. F. 2100. N. 2. S. 869. L. 16.

ajalugu ning 1931. aastal Egiptuse ajalugu vanimatest aegadest Makedoonia vallutuseni; 1933/1934. õppeaastal luges A. Pridik Egiptuse ajalugu Ptolemaioste ajal.¹¹⁸

Professor **Peeter Treiberg** viis 1930. aastal läbi seminari teemal “Suurriikide välissuhted enne I maailmasõda” ning luges 1931. aastal loengukursust imperialismi ajastu ajaloost.¹¹⁹ On üsnagi tõenäoline, et professor pööras oma loengutes tähelepanu ka Euroopa riikide kolooniatele, ilma milleta on 20. sajandi alguse maailma ajalugu võimatu käsitleda ning mis tõepoolest olid ka üheks I maailmasõja puhkemise põhjuseks. 1923. aastal pidas ta loengu teemal kõige uuem aeg 1789-1914, milles peatus ka Aafrikal.¹²⁰

GEOGRAAFIA

Nüüdisaja geograafia rajajaks peetakse Alexander von Humboldti (1769-1859), kes oma aastail 1845-1862 ilmunud peateoses “Kosmos” käsitles kogu loodust. Selle 5-osalise teose ilmumisega sai alguse geograafia õppeaine institutsiooni kujunemine. Esimesed geograafiaprofessorid rajasid nii geograafia traditsiooni kui ka strateegia. Uuele õppeainele kirjutati ka oma ajalugu.¹²¹ A. von Humboldti ning Carl Ritteri teeneks tuleb lugeda geograafiale kui looduses ja ühiskonnas põhjuslikke seoseid otsivale distsipliinile tugeva teadusliku aluse panemist. Varem viljeldi kirjeldavat suunda.¹²² Alexander von Humboldt oli ka see mees, kes andis tõuke Tartu ülikooli õpetlaste uurimisreiside korraldamisele: 1829. aastal külastas ta oma uurimisreisil Venemaale Tartut ning ärgitas sellega siinseid akadeemikuid samalaadsete uurimisreiside ettevõtmisele Venemaa vähetuntud aladele.

Rohkesti Tartu ülikooli kasvandikke-loodusteadlasi leidis tööd Peterburi Teaduste Akadeemias, kuulsaimad neist Karl Ernst von Baer ja Alexander von Middendorff. Tartu ülikooli kasvandike eestvedamisel rajati 1845. aastal Vene

¹¹⁸ EAA. F. 2100. N. 2. S. 869. L. 78, 87 ja 108-109; Eesti Vabariigi Tartu... Tartu, 1919-1929.

¹¹⁹ Eesti Vabariigi Tartu... Tartu, 1930-1935.

¹²⁰ TÜR KHO. F. 106. S. 164.

¹²¹ O. Kurs. Geograafiaasutused Euroopas ja... Lk. 171-172.

Geograafia Selts. Erinevaid seltse rajati ka Eesti aladel. Tartu ülikoolis sattus geograafia areng aga ebasobivale pinnasele: venestamise tõttu lahkusid siit Saksamaale mitmed andekad õppejõud.¹²³ Keskse koha sai geograafia alles Eesti Vabariigi Tartu Ülikoolis, olles siis seotud eelkõige Johannes Gabriel Granö, Edgar Kanti ning August Ferdinand Tammekannu nimedega.

Esimesena võttis Aafrika maade geograafia oma loengukursuste plaani professor **Adam Christian Gaspari** (1752-1830; TÜ õppejõud 1803-1809), kes käsitles Euroopa välist geograafiat.¹²⁴ Göttingeni ülikoolis õppinud A. Chr. Gaspari kutsuti Tartusse Venemaa ajaloo, statistika ja geograafia õppetooli esimeseks juhatajaks. 1800-1803. aastal oli ta välja andnud seeriat, milles oli kolm põhilist rubriiki: 1) lühiteated geograafiat, statistikat ja maade- ning rahvastikuteadust käsitlevate tähtsamate tööde kohta, 2) uute füüsilis- ja poliitilis-geograafiliste tööde (sealhulgas reisikirjeldused, kartograafilised tööd) retsensioonid ja 3) teated ning retsensioonid uute maakaartide ja plaanide kohta koos nende taseme hinnanguga.¹²⁵ Ka Tartu ülikoolis töötamise perioodil jätkas A. Chr. Gaspari populariseerivat tegevust ja geograafiaõpikute koostamist.¹²⁶ Just viimaste autorina oli ta kuulsaks saanud Saksamaal. Need õpikud jõudsid ka Baltikumi, kus nende järgi õppis näiteks K. E. von Baer.¹²⁷ Professor A. Chr. Gaspari teaduslike tööde nimekirja¹²⁸ vaadates võib järeldada, et tegemist oli oma ala suure spetsialistiga, tõenäoliselt olid laialdased ka tema teadmised Aafrika maade geograafiast. 1804. aastal luges ta Tartu ülikoolis kahel semestril välismaailmajagude geograafiat, kus Aafrikal oli märkimisväärne roll.

¹²² E. Tammiksaar. Geograafia õpetamisest Tartu... Lk. 185-186.

¹²³ O. Kurs. Geograafiaasutused Euroopas ja... Lk. 175-177.

¹²⁴ Verzeichniss... Dorpat, 1802-1815.

¹²⁵ L. Kongo. Geograafia arengust Eestis. Lk. 23.

¹²⁶ Samas.

¹²⁷ E. Tammiksaar. Geograafia õpetamisest Tartu... Lk. 188.

¹²⁸ A. C. Gaspari töid: Vollständiges Handbuch der neuesten Erdbeschreibung. (Weimar, 1797-1801. Bd. I-III); Uebersicht der neuesten geographischen Veränderungen in den Jahren 1795-1800 (Allgemeine Geographische Ephemeriden. Weimar, 1801. Bd. XII); Uebersicht der neuesten geographischen Veränderungen in den Jahren 1799-1800 (Allgemeine Geographische Ephemeriden. Weimar, 1801. Bd. IX); Neuer methodischer Schul-Atlas. (Weimar, 1816). - E. Tammiksaar. Das Fach der Geographie an der Universität Dorpat/Tartu in den Jahren 1802-1891. // Jahrbuch der Akademischen Gesellschaft für Deutschbaltische Kultur in Tartu / Dorpat. Tartu, 1996. S. 24.

Sealseid maid puudutas ta ka 1806. aastal loetud ajaloolise geograafia kursuses.¹²⁹ 1809. aastal lahkus A. Chr. Gaspari Tartust, kuna siin puudus tema jaoks vajalik õppematerjal. See lahkumine oli Tartu ülikooli geograafiale suur kaotus, tema järglane ajaloo professor **J. P. G. Ewers** ei jätkanud A. Chr. Gaspari poolt alustatud, piirdudes vaid ajaloo loengutega. Sellega soikusid teatud ajaks ka üksikud sissepõikid Aafrika geograafiasse. Teatud määral käsitlesid Aafrika geograafia probleeme oma loengutes aga kirikuajaloo professorid, kes lugesid kirikugeograafia ja -statistika kursust.

On vaieldamatu, et 1820. aastal mineraloogiakateedrit juhtima asunud **Otto Moritz Ludwig von Engelhardt** (1779-1842; TÜ õppejõud 1820-1841) käsitles oma loengutes Aafrikat: säilinud on ühe üliõpilase, Ferdinand von Maydelli (1803-1886) konspekt tema loengust pealkirjaga “Geographie von Asien, Afrika, Australien und Amerika” (Aasia, Aafrika, Austraalia ja Ameerika geograafia), mida õppejõud luges 1824. õppeaasta I-II semestril. Konspekt on varustatud mh ka Aafrika kaardiga, Aafrikale on pühendatud palju ruumi ja tõenäoliselt ka tähelepanu.¹³⁰

1856. aastal sai Tartu ülikooli geograafia ja statistikateaduste professoriks **Carl Christian Schirren** (1826-1910; TÜ professor 1856-1869), kes kaitses oma *venia legendi* kraadi teemal “Der Njandscha und die Hydrographischen Merkmale Afrikas” (Njassa järv ja Aafrika hüdrograafilised tunnused). See on üks väheseid Tartus enne 1917. aastat geograafia alal kaitstud töid. Käesoleva töö seisukohalt on aga olulisem, et uurimuse teema on seotud Aafrikaga. C. Schirreni Aafrika-käsitlus on esimene pikem seda kontinenti valgustav kirjutis baltisaksa kirjanduses.

Aastatel 1856-1863 luges C. Schirren Tartus geograafia ja statistikaga seotud aineid kokku 28 semestrit. Ta jätkas K. L. Blumi suunda lugedes vähesel määral kõiki geograafiasse kuuluvaid aineid.¹³¹ Orienti puudutava õppeainena luges ta sissejuhatust geograafilistesse avastustesse ja koloniseerimisse, aga ka üldist geograafiat ja etnograafiat. Ei ole välistatud, et oma loengutes käsitles ta ka Aafrikat.

Geograafiaga tegeles ka 1841. aastal Eestisse saabunud, Euroopas tuntud teadlane ja nüüdisaja meteoroloogia rajaja **Friedrich Ludwig Kämtz** (1801-1867;

¹²⁹ O. Klaassen. Loenguid Eesti afroasiaatika... Lk. 61-62.

¹³⁰ Verzeichniss... Dorpat, 1823-1847; TÜR KHO. F. 55. N. 1. S. 92.

¹³¹ E. Tammiksaar. Geograafia õpetamisest Tartu... Lk. 193-194.

TÜ õppejõud 1841-1865), kes valiti Tartu ülikooli füüsikaproffessoriks pärast Friedrich Parroti surma. Olles küll eelkõige geofüüsik ja meteoroloog, luges F. L. Kämtz Tartus kokku 12 semestrit ka geograafialoenguid, mille aluseks oli F. Hoffmanni füüsikalise geograafia alane teos “Physicalische Geographie”, mis ilmus 1837. aastal.¹³²

Loodetavasti ei saanud Aafrikast mööda ka **Alexander Georg von Bunge** oma üldise loodusloo loengutes 1852. aastal ning **Ludwig Mercklin** oma vanaaja geograafia ja etnograafia loengus 1853. aastal. Andmeid ei ole ka selle kohta, millise osa moodustas Aafrika-temaatika **Carl Albert Rathlef**i, **Johann Karl Friedrich Weihrauch**i ja **Richard Mucke** loengutes. Esimene neist tegutses üldajaloo professuuris ning luges ühel korral ka loenguid geograafiast, teine kutsuti Tartusse füüsilise geograafia dotsentuuri, kolmas oli Tartu ülikooli geograafia, etnograafia ja statistika professor. Tänu J. K. Fr. Weichrauchile rajati Tartusse 1874. aastal füüsilise geograafia ja meteoroloogia kateeder. Paradoksaalsel kombel vähenes uue kateedri loomise järel aga geograafia õpetamine veelgi, suuremat tähtsust pöörati nüüdsest hoopis geofüüsikale. Selliseks jäi olukord pea pooleks sajandiks. 1919. aastal alustas J. G. Granö peaaegu tühjalt kohalt.¹³³

Eesti Vabariigi Tartu Ülikoolis pidasid loengukursusi, mis võisid puudutada ka Aafrika-temaatikat, **Johannes Gabriel Granö**, **August Ferdinand Tammekann**, **Mihaly Haltenberger**, kes lugesid üldist geograafiat, ning majandusgeograafiale spetsialiseerunud **Edgar Kant**. Kindlasti käsitles Aafrikat aga geofüüsika eradotsent **Johannes Peter Letzmann**, kes 1930. aastal luges Aafrikale ja Ameerikale pühendatud eriklimatoloogia ainet.¹³⁴ Selle loengu spetsiifilisus lubab oletada, et sedavõrd kitsaste temade kõrval jagati ülikoolis Aafrika osas ka üldisemat teavet.

¹³² E. Tammiksaar. Geograafia õpetamisest Tartu... Lk. 195-196; Verzeichniss... Dorpat, 1823-1847 und 1848-1869.

¹³³ E. Tammiksaar. Geograafia õpetamisest Tartu... Lk. 197-200.

¹³⁴ Eesti Vabariigi Tartu... Tartu, 1930-1935.

BOTAANIKA ja ZOOLOOGIA

Oma väike osa Tartu ülikooli afrikanistika arengus on ka botaanikutel ja zooloogidel. Teadaolevalt kasutas botaanika professor **Gottfried Albrecht Germann** (1773-1809; TÜ õppejõud 1802-1809) oma loengutes õpikuid, mis sisaldasid materjali Aafrika kohta. Õpetuse aluseks võttis ta Johann Friedrich Blumenbachi “Handbuch der Naturgeschichte” (Loodusloo käsiraamat) ning Carl Ludwig Willdenow “Grundriss der Kräuterkunde” (Taimeteaduse aluseid). G. A. Germann tellis Tartu ülikooli raamatukogule raamatuid Aafrika maade, näiteks Maroko floora kohta.¹³⁵

Ka **Karl Friedrich Ledebour** luges oma loenguid J. Fr. Blumenbachi “Handbuch der Naturgeschichte” põhjal. Arvestades K. Fr. Ledebouri huvitatust praktiliste kogemuste omandamise vastu, tema uurimisreise ning kasutatud materjali, võib uskuda, et tema loengud olid üliõpilastele samavõrra huvitavad ja innustavad kui J. Fr. Blumenbachi omad Göttingeni ülikooli tudengitele.

Eesti Vabariigi päevil võis oma loengutes Aafrikat käsitleda botaanikaproffessor **Teodor Lippmaa**, kes ise sooritas 1929. aastal ekspeditsiooni Põhja-Aafrikasse, kus uuris sealse taimkatte struktuuri.¹³⁶ Kahjuks ei ole tema reisi kohta midagi enam leida.

Zooloogiaüliõpilased võisid üht-teist Aafrika faunast kuulda **Eduard Eichwaldi** üldise loodusloo ning **Eduard Grube**, **Martin Asmussi** ja **Heinrich Riikoja** üldise zooloogia loengutes. Täpsemad andmed Aafrika-temaatika kajastamise kohta paraku puuduvad.

TEOLOOGIA

Käesolevas töös käsitletud Tartu ülikooli õppejõududest ja kasvandikest on isiklike sidemete kaudu Aafrikaga enim seotud arstiteaduskonna ja usuteaduskonna

¹³⁵ O. Klaassen. Loenguid Eesti afroasiaatika... Lk. 64.

¹³⁶ Tartu Ülikooli ajalugu. III. Lk. 114.

inimesed. Nagu arstiteaduskonnas,¹³⁷ puututi ka usuteaduskonnas Aafrika-temaatikaga vähem kokku õppetöös, kuid piibli uurimise ja tõlgendamise ning araabia, etioopia ja kopti keele kaudu saadi Aafrika osas targemaks ka loenguruumis istudes. Samuti võisid huvi äratada ülikooli raamatukogus olemasolevad teosed. Raamatukogu sai hulgaliselt teoloogilise sisuga trükiseid, millest paljud olid seotud ka Aafrikaga, mis oli oluline tööpõld misjonäridele. Väga teaberohked ja afrikanistika jaoks olulised on olemasolevad saksakeelsed misjonijakirjad. Näiteks on ajakirjast “Allgemeine Missionszeitschrift” (Üleüldine misjonijakiri) raamatukogus esindatud neli aastakümnet – 1874-1915, puudub ainult 1912. aastakäik. “Magazin für die neuesten Geschichte der Evangelischen Mission und Bibelgesellschaften” (Evangeelse misjoni ja piibliühingute ajaloo ajakiri) on Tartu ülikooli raamatukogus olemas veelgi täielikumalt: 61 aastakäiku, 1816-1876 ja 1912-1913. Ajakiri sisaldab väga palju materjali Aafrika kohta.¹³⁸ Misjonitöö ajaloo alastest väljaannetest on oluline Delitzschi linna arhidiakoni G. E. Burkhardti neljaosaline uurimus misjoni arengust Ameerikas, Aafrikas, Aasias ja Okeaanias.¹³⁹

Ilmus ka eestikeelseid teoseid, näit “Soomlaste missiooni töö Owambo rahwa juures” (1891), “Uganda maalt, wiimsed sõnumed ja Hiina rahwa usust” (1891). Kristlikku misjonitööd puudutavaid teoseid oli hulganisti, eriti 1900-ndatest. Raamatukogu fondides on olemas malagassikeelne Uus Testament, suulukeelne Vana Testament, jorubakeelne Markuse evangeelium jne.¹⁴⁰ Tartu ülikooli raamatukogu sisaldab ka hinnalist kogu aafrika lingvistika kohta. Eelkõige on tegemist erinevate aafrikakeelsete tekstidega, enim ülalpool mainitud piibli ja evangeeliumite tõlgetega aastatest 1850-1863. Keelte alal leidub aga ka palju muud materjali. Tõenäoliselt töötas Tartu ülikooli raamatukogus vaadeldaval ajajärgul keegi, kes kogude

¹³⁷ Ei ole välistatud, et Aafrikast oli võimalik kuulda ka arstiteaduskonnas peetud loengutes, millistes võidi puudutada Aafrikat kui mitmete ainulaadsete haiguste levilat. Nii pidas näiteks professor **Hermann Köhler** 1843. aastal loengu rahvuslike haiguste ajaloost. Kas ja kui palju võisid jutuks tulla Aafrikas levivad haigused, ei ole teada, põhjust nende käsitlemiseks oli aga piisavalt.

¹³⁸ A. D. Dridzo, E. Jõesaar. Tartuskii Universitet i... Str. 124.

¹³⁹ G. E. Burkhardt. Kleine Missions-Bibliothek oder Land und Leute, Arbeiter, und Arbeiten, Kämpfe und Siege auf dem Gebiete der evangelischen Heidenmission. I-IV. Bielefeld, 1857-1861.

¹⁴⁰ A. D. Dridzo. Materjaly po geografii,... Str. 234-235.

komplekteerimisel ka aafrika lingvistika alaste teoste tellimisele mõtles.¹⁴¹ Eriti hinnaline ja lingvistika seisukohast väärtuslik töö on Christian Georg Andreas Oldendorpi teos “Geschichte der Mission der evangelischen Brüder an der Caraibischen Inseln St. Thomas, S. Croix und Jean”,¹⁴² Bd. 1-3. (Barby, 1777). Raamatu autor uuris Aafrika keeli ning märkis üles sõnad, mida kasutasid mitmelt poolt Aafrikast välja veetud orjad. Ülalpool mainitud on vaid üksikud näited raamatukogu fondides olevatest teostest, mis puudutavad erinevaid Aafrikaga seotud teemasid.

Tartu ülikooli taasavamise ajaks oli usuteaduskonnal kolm õppejõudu: **Lorenz Ferdinand Ewers** (TÜ õppejõud 1802-1824), **Hermann Leopold Böhlendorff** (TÜ õppejõud 1802-1823) ja **Johann Wilhelm Friedrich Hezel** (TÜ õppejõud 1802-1820).¹⁴³ Professor H. L. Böhlendorffi loengutes võisid teoloogiatudengid tõenäoliselt kuulda ka Aafrikast, sest loengu õpetuslikuks aluseks oli Wittenbergi ülikooli korralise ajaloo-professori Johann Matthias Schroekhi kirikuloo käsiraamat “Christliche Kirchengeschichte. I-XIV.” (Kristlik kirikuajalugu), milles afrikanistika seisukohalt on oluline kirjeldus piibli tõlgetest etioopia ja kopti keelde. H. L. Böhlendorff ei olnud ainuke teiste teemade hulgas ka Aafrikale tähelepanu pööranud õppejõud: 19. sajandi üks silmapaistvamaid ajaloolise teoloogia professoreid **Chr. Fr. Segelbach** käsitles oma piibli geograafia ja statistika kursuste raames kristliku kiriku probleeme muuhulgas ka Aafrikas. Nagu nähtub ühest Chr. Fr. Segelbachi loengukursuse säilinud konspektist (mille on üles kirjutanud üliõpilane H. J. Winkler 1818. aastal), pööras õppejõud küllaltki palju tähelepanu ka Aafrikale.¹⁴⁴ Chr. Fr. Segelbach soovitas üliõpilastel täiendava lektüürina lugeda rohkesti reisikirju ja muud kirjandust. Kõnealuses konspektis oleva lektüüri nimekiri Egiptuse kohta sisaldab 8 reisikirjeldust ja 2 üldteost.¹⁴⁵

Chr. Fr. Segelbachi järeltulija **Andreas Caspar Friedrich Busch** (1798-1877;

¹⁴¹ A. D. Dridzo, E. Jõesaar. Tartuskii Universitet i... Str. 124-125.

¹⁴² Evangeelsete vendade misjoni ajalugu Kariibi mere saartel (St. Thomas, S. Croix ja Jean).

¹⁴³ Tartu Ülikooli ajalugu. II. Lk. 55.

¹⁴⁴ TÜR KHO. F. 21. S. 1.

¹⁴⁵ O. Klaassen. Loenguid Eesti afroasiaatika... Lk. 63.

TÜ kirikuajaloo õppejõud 1824-1849) luges kahel semestril 1829. ja 1835. aastal kursust misjonitöö ajaloost, mis oli tihedalt seotud Aafrika maade geograafiaga.¹⁴⁶ A. C. Fr. Busch luges kogu oma ametiaja jooksul ka kirikugeograafia ja -statistika loenguid.¹⁴⁷ Hiljem luges misjoniõpetuse loengut pidevalt praktilise teoloogia professor **Ferdinand Hörschmann**.¹⁴⁸

Mitme usuteaduskonna õppejõu (**Rudolf Henzi, Adolph Friedrich Kleinert, Karl Friedrich Keil, Johann Christoph Wilhelm Volck**) juures oli võimalik õppida araabia keelt. K. Fr. Keil kasutas õpikuna 19. sajandi ühe tähtsama orientalisti, Göttingeni ülikooli professori Georg Heinrich August von Ewaldi araabia keele grammatikat. Araabia keele loengute pidev lugemine annab tunnistust vajadusest ja huvist selle keele järele, aga tõenäoliselt ka õpetamise kõrgest tasemest.

Gustav Teichmüller (1832-1888; TÜ õppejõud 1871-1888) ning tema järglane **Jakob Ohse** (Jēkabs Osis) (TÜ õppejõud 1889-1918) lugesid usuteaduskonna juures ajaloo filosoofia loengut,¹⁴⁹ milles vaevalt et Georg Wilhelm Friedrich Hegeli käsitlemisest mööda saadi. Need kaks meest külastasid ise ka Aafrika mandrit: huvist Araabia ja araablaste suhtes reisis Aafrikas Gustav Teichmüller, kes oli õppinud filosoofiat Tübingenis ja Berliinis, kaitsnud filosoofiadoktori kraadi Halles, tegutsenud Göttingeni ja Baseli ülikooli filosoofiaprofessorina ning töötanud vanade keelte õpetajana Peterburis.¹⁵⁰ Göttingeni ülikooli professorina sooritas ta 1864. aastal pika reisi Põhja-Aafrikasse ja Lähis-Itta (Palestiinasse, Väike-Aasiasse ja Konstantinoopolisse), kus õppis põhjalikult tundma araablaste religioosseid ja filosoofilisi vaateid, nende elulaadi ja olmet,

¹⁴⁶ Verzeichniss... Dorpat, 1823-1847.

¹⁴⁷ Samas. 1823-1869.

¹⁴⁸ Samas. 1870-1891.

¹⁴⁹ Samas.

¹⁵⁰ Deutschbaltisches Biographisches Lexikon. S. 788; G. Teichmüller oli ainuke Keiserliku Tartu Ülikooli filosoof, kes suutis luua oma koolkonna ja kelle mõjutusi on täheldatud nii saksa kui ka vene mõtteteadlastel. Tema põhitegevus seisnes "mina" filosoofiliste probleemide uurimises. G. Teichmüller avaldas aktiivselt oma seisukohti filosoofias. - A. Konks, H. Muoni. Õpetajate ettevalmistamisest Tartu Ülikoolis 19. sajandil ja 20. sajandi algusaastail. // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. X. Tartu, 1981. Lk. 81.

õigusemõistmist ja valitsemissüsteemi, nende kunsti ja palju muud.¹⁵¹ Saadud muljete põhjal avaldas ta 1879. aastal artikli “Charakteristik der Araber, eine völkerpsychologische Skizze“ (Araablase karakteristika, rahvuspsühholoogiline skits).¹⁵² Ka oma 1886. aastal ilmunud raamatus “Religionsphilosophie“ (Religioonifilosoofia) pühendas ta ruumi Idamaadele.¹⁵³

Professor Jakob Ohse reisis Egiptuses 1901. aastal.¹⁵⁴ Reisi eesmärk ei ole teada.

Nii mõnigi Tartu ülikooli usuteaduskonna õppejõud oli seotud etioopia ja kopti keele õpetamisega, nemad leiavad täpsemat käsitlemist etiopistikat puudutavas alapeatükis.

1919. aastal taasavatud Tartu ülikooli usuteaduskonnas¹⁵⁵ oli tänu mitmetele õppejõududele võimalik kokku puutuda ka afrikanistikaga. Nimekamatena neist tuleks mainida Aleksander von Bulmerincqi ja Uku Masingut, kelledest tuleb täpsemalt juttu etiopistikat puudutavas peatükis. Huvitavaid Aafrika-temaatikaga seotud kursusi pidasid aga mitmed teisedki usuteaduskonna õppejõud. 1923. aastal luges teoloogiakandidaat, usundiloo, -psühholoogia ja -filosoofia dotsent **Eduard Tennmann** Egiptuse usundit. 1926. ja 1933. aastal pidas **Johan Kõpp** loenguid sise- ja välismisjonist.¹⁵⁶ Pidevalt kuni 1940. aastani jätkusid araabia keele kursused nii A. von Bulmerincqi kui ka U. Masingu eestvedamisel, armastatumad olid viimase loengud, mille külastajaskond olevat olnud tavatult suur. U. Masingut eelistasid üliõpilased ka eksamineerijana, ehkki A. von Bulmerincqi juures olevat olnud eksamit

¹⁵¹ A. Konks, H. Muoni. Õpetajate ettevalmistamisest Tartu... Lk. 123.

¹⁵² G. Teichmüller. Charakteristik der Araber... S. 25-67.

¹⁵³ G. Teichmüller. Religionsphilosophie. Breslau, 1886.

¹⁵⁴ M. Hallik. Tartu Ülikooli õppejõudude... Lk. 124.

¹⁵⁵ Hoolimata asjaolust, et usuteaduskond kuulus juba Rootsi ajast esimese teaduskonnana fakultetide hulka, leidis see ülikooli taasavamisel 1919. aastal vastuseisu ja seda veel isegi 1925. aasta seaduse arutamisel. Usuteaduskond sai siiski eluõiguse ja võis 1920. aastal loengutega algust teha. Immatrükuleeritud oli sel ajal 12, lisaks 6 vabakuulajat. Üliõpilaste arv jäi ka järgneva kahe aastakümne vältel piiratuks, olles veel 1938. aastalgi vaid 124. - Universitas Tartuensis. Lk. 42-43.

¹⁵⁶ Eesti Vabariigi Tartu... Tartu, 1919-1935.

lihtsam sooritada.¹⁵⁷

ETIOPISTIKA

Etiopistika tähendab tegelemist eelkõige Etioopia kirjanduslike allikatega, aga ka teiste seda suurregiooni puudutavate teemadega: kohalike keelte, kirjanduste, kultuuride, religioonide ja tema ajaloo erinevate tahkudega, aga ka tänapäevaste arengutega. Etiopistika regionaalse raskuskeskme moodustavad Etioopia ja Eritrea.

Tõenäoliselt oli sillaks etiopistika juurde Tartu ülikoolis üldine semitoloogia uurimine.¹⁵⁸ Juba 1632. aastal loodi Tartu ülikoolis teoloogiateaduskonna koosseisus heebrea ja teiste idakeelte professor,¹⁵⁹ välistatud ei ole ka huvi ja tegelemine Etioopia keeltega.¹⁶⁰ Huvi olemasolus ei pea tõepoolest kahtlema: selle kinnituseks on 19. sajandi esimesel poolel Tartu ülikooli raamatukogu fondidesse laekunud esimesed geesikeelsed tekstid.¹⁶¹

Tõsisem tegelemine Etioopia keeltega sai Tartu ülikoolis alguse 19. sajandi II poolel. Ajaliselt langes see kokku mitmete asjaoludega. Tartu ülikooli seisukohalt tuleb oluliseks pidada etiopistika tõusulainet Saksamaal, millega paljudel Tartu ülikooli õppejõududel olid tihedad teadus- ja isiklikud sidemed. Olgu siinjuures mainitud näiteks Etioopia keelte silmapaistev tundja Christian Friedrich August Dillmann, kelle teosed olid esindatud Tartu ülikooli raamatukogus, ning Enno Littmann, kes kogus reisides palju materjali ja saavutas seeläbi tiheda sideme Etioopia ja Egiptusega, kus tema nimel on veel tänapäevalgi tähendus. Eriti südamelähedased olid talle Araabia ja Etioopia raidkirjade dešifreerimine ja kommenteerimine, Etioopia keeled, eriti geesi ja noorem amhaara keel, ning Etioopia ja Araabia rahvuslik kirjandus. Paljude rahvusvaheliste autasude omanik E. Littmann pidas suurimaks auks enda nimetamist Kairo ülikooli audoktoriks.¹⁶² E. Littmann oli Göttingeni ülikooli semiidi keelte ja kirjanduse professor aastatel 1914-1917, seejärel professor Bonnias ja

¹⁵⁷ K. Aun. Tartu ülikooli usuteaduskond ja Uku Masing. // Mana. Nr. 48. 1980. Lk. 66-67.

¹⁵⁸ O.-M. Klaassen. Etiopistikahuvist Tartu Ülikoolis. Lk. 70.

¹⁵⁹ Tartu ülikooli ajalugu. I. Lk. 203.

¹⁶⁰ Vaata lähemalt: O.-M. Klaassen. Etiopistikahuvist Tartu Ülikoolis. Lk. 70-71.

¹⁶¹ Samas.

¹⁶² Deutsche Orientalistik. S. 13-14.

Tübingenis;¹⁶³ ning mis meile oluline: ta oli ka A. von Bulmerincqi ja U. Masingu õpetaja. Tema raamatukogus olid esindatud U. Masingu ning A. Vööbuse tööd.¹⁶⁴ E. Littmanni sulest pärineb kokku 500 tööd.¹⁶⁵

Oluline märk etiopistikahuvist on idakeelte professori **Johann Wilhelm Friedrich Hezeli** etioopia keele loengud. Teda tuleb lugeda ka Tartu ülikooli esimeseks etiopistikaks.¹⁶⁶ J. W. Fr. Hezel (1754-1824; TÜ õppejõud 1802-1820) oli õppinud teoloogiat Saksamaal Jena ülikoolis. Tartu ülikooli usuteaduskonna õppejõuna luges ta harvadel kordadel kursusi ka etioopia keelest (1810 ja 1814).¹⁶⁷ Keelehuviliste arv ei ole teada. J. W. Fr. Hezel ei kirjutanud ühtegi õpikut selle keele kohta, ehkki kavatsus oli olemas,¹⁶⁸ kuid ta tellis ja annetas Tartu ülikooli raamatukogule mitmeid orientaalseid käsikirju, mh ka koptikeelseid. Sellega võib teda lugeda ka Tartu ülikooli raamatukogu afroaasiaatika-fondi üheks rajajaks.¹⁶⁹ J. W. Fr. Hezeli näol oli Tartu ülikoolil oma afrikanist juba 19. sajandi esimestel kümnenditel, mil see teadus alles kujunema hakkas.

Vanaegiptuse ja etioopiakeelset kirjandust sisaldasid ka J. W. Fr. Hezeli järeltulijate Göttingeni ülikooli kasvandiku **Samuel Gottlieb Rudolf Henzi**¹⁷⁰ ja **Adolf Friedrich Kleinerti** isiklikud raamatukogud. 19. sajandi esimesel poolel hankisid Tartu ülikooli eksegeesi ja idakeelte professorid raamatukogule suurel hulgal kirjandust, mis oli vajalik idakeelte õpetamiseks ja õppimiseks. Ehkki Aafrika keeled olid tagasihoidlikult esindatud (vanaegiptuse, kopti, etioopia jt teiste Aafrika keelte õpikuid oli kõigest 15 teost),¹⁷¹ ei saa õppejõudude tahet ja pingutusi ka afrikanistika

¹⁶³ UAG Kur 4 V b 276. S. 1.

¹⁶⁴ U. Masing. The word of Yahweh (1936); A. Vööbus. Die Spuren eines älteren äthiopischen Evangelientextes im Lichte der literarischen Monumente (1951) - The Library of Enno Littmann 1875-1958. Leiden, 1959.

¹⁶⁵ Deutsche Orientalistik. S. 13.

¹⁶⁶ O. Klaassen. Loenguid Eesti afroaasiaatika... Lk. 46-48 ja 52; Tartu Ülikooli ajalugu. II. Lk. 55.

¹⁶⁷ Verzeichniss... Dorpat, 1802-1815.

¹⁶⁸ O. Klaassen. Loenguid Eesti afroaasiaatika... Lk. 55.

¹⁶⁹ TÜR KHO. Mscr. 70-74; O. Klaassen. Loenguid Eesti afroaasiaatika... Lk. 55.

¹⁷⁰ Samuel Gottlieb Rudolf Henzi (1794-1829) oli õppinud filosoofiat ja usuteadust Berni ja Tübingeni ülikoolides, ajalugu Göttingeni ülikoolis, arabia, pärsia ja sanskriti keelt Pariisi ülikoolis. Tartusse tülles oli ta kõigest 25-aastane. - O. Klaassen. Loenguid Eesti afroaasiaatika... Lk. 55.

¹⁷¹ Samas. Lk. 58.

edendamisel tähelepanuta jätta.

1865. aastal rajatud iseseisva semi keelte õppetooli esimene professor **Johann Christoph Wilhelm Volck** (TÜ õppejõud 1861-1898) õpetas 1894-1895 õppeaastal kahel korral ka etioopia keele kursust.¹⁷² Õpetamise aluseks oli oma aja etioopia keele ja kirjanduse tippautoriteedi professor A. Dillmanni “Chrestomathia aethiopicae” (Etioopia lugemik),¹⁷³ mille J. Chr. W. Volck ise Tartu ülikooli raamatukogule tellis. Lisaks viimatimainitud teosele esitas J. Chr. W. Volck tellimuse teistelegi Etioopiat puudutavatele materjalidele: A. Dillmanni “Lexicon linguae aethiopicae” (Etioopia keele leksikon I-III), J. Bachmanni “Aetiopische Lesestücke” (Etioopia lugemispalad) ja L. Goldschmidti “Bibliotheca Aethiopica” (Etioopia biblioteek).¹⁷⁴

Enne J. Chr. W. Volcki oli etioopia keelega tegelenud ka varasem Vana Testamendi õppetooli juhataja **Johann Franz Julius Bachmann**, kelle sulest pärineb kaks etiopistika valdkonda kuuluvat teost: ülalpool kord juba mainitud “Aetiopische Lesestücke” ja “Prophet Jesaja nach der aetiopischen Bibeluebersetzung” (Prohvet Jesaja etioopiakeelses piiblitõlkes), mis ilmus Berliinis 1893. aastal.

J. Chr. W. Volcki järeltulijaks sai “fenomenaalse mäluga”¹⁷⁵ **Aleksander Michael Karl von Bulmerincq** (1868-1938; TÜ õppejõud, Vana Testamendi ja semiidi keelte professor 1895-1916, 1918, 1919-1938), kelle tegevus ulatub ka Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli aastatesse. A. von Bulmerincq oli Leipzigis professor Ludolf Krehli juures õppinud etioopia keelt,¹⁷⁶ mida luges Tartu ülikoolis aastail 1931-1932 ka ise.¹⁷⁷ “Kuulajaid ei olnud palju, ent nende seas, kes teisipäeviti varahommikul istusid ülikooli peahoone tollaegses auditoriumis nr 3 ning imetlesid lektori häid teadmisi ja esitamisoskust, olid Uku Masing (1909-1985) ja Pent Nurmekund (1906-1997), kellest hiljem kujunesid mitmete orientaalkeelte tundjad.”, kirjutab O. Klaassen. A. von Bulmerincqi olulisimaks tulevikku suunatud teeneks võibki lugeda

¹⁷² O.-M. Klaassen. Etiopistikahuvist Tartu Ülikoolis. Lk. 71.

¹⁷³ Chr. Fr. A. Dillmann. Chrestomathia aethiopicae. Leipzig, 1866.

¹⁷⁴ O.-M. Klaassen. Etiopistikahuvist Tartu Ülikoolis. Lk. 71.

¹⁷⁵ O. Sild. Tartu Ülikooli Usuteaduskonna professor Alexander Bulmerincq †. // Usuteadusline Ajakiri. Nr. 1. Tartu, 1938. Lk. 2.

¹⁷⁶ J. Frey. Die Theologisches Fakultät der Kais. Universität Dorpat-Jurjew 1802-1903. // Historisch-biographisches Album. Reval, 1905. S. 139.

¹⁷⁷ K. Kasemaa. Uku Masing semitistina. Lk. 722.

mõlema noormehe afrikanistikahuvi edendamist. U. Masing kiitis oma õpetajat, pidades teda paremaks saksa tunnustatud teadlastest. Võib arvata, et samasugune suhtumine A. von Bulmerincqi oli ka P. Nurmekunnal. A. von Bulmerincqil oli kavas loenguid jätkata, kuid see soov jäi realiseerimata.¹⁷⁸ Professor tellis ülikooli raamatukogule mitme silmapaistva etiopisti, nt oma õpetaja E. Littmanni, T. Nöldeke jt töid.¹⁷⁹ A. von Bulmerincq osales aktiivselt rahvusvahelistel orientalistide kokkutulekutel: 1899. aastal Roomas, 1902. aastal Hamburgis, 1905. aastal Alžiiris, 1908. aastal Kopenhaagenis ja 1911. aastal Ateenas.¹⁸⁰

Eesti Vabariigi aastatel käsitlesid tõenäoliselt vähesel määral Etioopia-temaatikat ka A. F. Tammekann, Edg. Kant, A. Pridik ja P. Tarvel. Tartu ülikooli indoeuroopa keeleteaduse ja saksa keele professor **Friedrich Ernst Kieckers** (TÜ õppejõud 1921-1938) luges kopti keele kursust.¹⁸¹ Etiopistikaga tegeles ka slaavi filoloog ja võrdleva keeleteaduse eriteadlane **Leonhard Gotthilf Masing**, kelle huvi oli ilmselt seotud võrdleva keeleteaduse probleemidega. On teada, et ta uuris 1894. aastal Etioopia alfabeete ning oli huvitatud etioopia kirjanduse ajaloost.¹⁸²

Tartu ülikooliga on seotud Eesti tõenäoliselt läbi aegade suurim etiopist **Hugo Albert (Uku) Masing**, kellest on kirjutanud põhjaliku uurimuse Andres Gross,¹⁸³ mistõttu pühendab käesolev töö U. Masingule vaid mõne lehekülje ning seda peamiselt afrikanistika seisukohast lähtuvalt.

UKU MASING

Polüglotist luuletaja, orientalist ja tõlkija, folklorist ja etnoloog ning teoloog Uku Masing sündis 11. 08. 1909 Raikküla vallas Raplamaal hernhuutlikus perekonnas (surn 25. 04. 1985 Tartus). Aastatel 1921-1926 õppis ta Tallinna Reaalkoolis, oskas juba sel ajal vähemalt nelja keelt (saksa, inglise, prantsuse ja vene) ning oli

¹⁷⁸ O.-M. Klaassen. Etiopistikahuvist Tartu Ülikoolis. Lk. 72.

¹⁷⁹ O. Klaassen. Aasia ja Aafrika 1900-1918 ning kontaktid Eestiga. Tartu, 1992. Lk. 27.

¹⁸⁰ M. Hallik, O.-M. Klaassen. Keiserlik Tartu Ülikool... Lk. 74.

¹⁸¹ M. Hallik. Tartu Ülikooli õppejõudude... Lk. 210.

¹⁸² O.-M. Klaassen. Etiopistikahuvist Tartu Ülikoolis. Lk. 72.

¹⁸³ A. Gross. Uku Masing Vana...

debüteerinud nii luuletaja kui tõlkijana. Kaheldes silmade pärast oma kõlbavuses astronoomia-alale, astus Uku Masing 1926. aastal Tartu ülikooli usuteaduskonda, kus õppis nelja aasta jooksul klassikalisi keeli (heebrea, kreeka, ladina), teisi semiidi keeli, teoloogiat, psühholoogiat, antiikkirjandust jm. Uku Masing valis Vana Testamendi ja hebraistika kõrval endale põhialaks ka etiopistika, millega tegi algust 1931. a II poolaastal.¹⁸⁴

1931.-1933. aastal oli U. Masing Haridussotsiaalministeeriumi kodumaine ja hiljem välismaine stipendiaat.¹⁸⁵ Oma stipendiumitaotluse töökavas kirjutas U. Masing, et plaanib kuulata ka etioopia keele kursust Aleksander von Bulmerincqi juures.¹⁸⁶ Seda ta ka tegi. A. von Bulmerincq märkis, et tema kasvandik õppis etioopia keelt *mit grösstem Eifer* (suurima innuga). Professor Ernst Kieckersi juures pühendus ta veel ka kopti keele tudeerimisele.¹⁸⁷

1932. aastal osales U. Masing Tübingenis etioopia keele edasijõudnute kursusel tunnustatud etiopisti ja arabisti professor Enno Littmanni juures. Soov kursuse kuulamiseks kajastub juba U. Masingu töökavas.¹⁸⁸ Tübingenis olles kirjutas Uku Masing oma doktoritöö jaoks ära Obadja raamatu kohta eksegeesi osa ning luges asjassepuutuvat kirjandust. Peale selle tutvus ta tigre¹⁸⁹ hõimude laulude ja etioopia käsikirjadega.¹⁹⁰ Nii Berliinis kui Tübingenis õppides kopeeris ta käsitsi (Euroopas) haruldasi või huvitavaid käsikirju.¹⁹¹ Ümber kirjutatud Etioopia käsikirjade kogumaht on ligikaudu 600 lk.¹⁹² Olgu siinjuures näitena ära toodud vaid mõned neist:

1. Etioopiakeelne “Ta’amerähömū la’ab wawald wamanfas qedūs” (Isa ja Poja ja Püha Vaimu imeteod), kokku 130 lk kolmes klades;

¹⁸⁴ A. Gross. Uku Masing Vana... Lk. 24.

¹⁸⁵ H. B. Rahamägi. Usuteaduskonna elust ja tööst. 1. IV 1929-1. IV 1932. // Usuteadusline Ajakiri. Nr. 3/4. Tartu, 1931/32. Lk. 179; EAA. F. 2100. N. 2. S. 621. L. 16 ja 36.

¹⁸⁶ Samas. L. 7.

¹⁸⁷ A. Gross. Uku Masing Vana... Lk. 34.

¹⁸⁸ EAA. F. 2100. N. 2. S. 621. L. 41 ja 52.

¹⁸⁹ Tigred või ka tigruid on Etioopia põhjaosas ja Eritreas elav rahvas, kes kõneleb tigrái ehk tigrinja keelt. Usutunnistusest on t-d, keda on kokku ~4 miljonit, valdavalt monofüsiidid.

¹⁹⁰ A. Gross. Uku Masing Vana... Lk. 26; Kalle Kasemaa. Uku Masing semitistina. Lk. 722.

¹⁹¹ Samas. Lk. 727.

¹⁹² K. Kasemaa. Semitistikat ja poeetikat. Lk. 11.

2. Etioopiakeelne astroloogiline tekst “‘Abā Būlā”, 88 lk klades;
3. “‘Ta’amerā Mārjām” (Maarja imeteod), kokku 290 lk kolmes klades;¹⁹³
4. “‘Ze mashaf dersāna Mīkā’ēl wasēnāhū la- Malkasēdēq” (See on Miikaeli seletuste ja Melkisedeki jutustuse raamat), 120 lk klades;
5. “‘Ta’amerāhū la Mīkā’ēl” (Miikaeli imetod), 120 lk klades;
6. “‘Berūh damanā” (Valgustatud pilv), 18 lk klades;
7. 1 pealkirjata etioopiakeelne käsikiri, 41 lk klades;
8. “‘Sellāsē zanegūsena Nā’ōd wabasagā ‘egzī’abhēr zarasameja ‘Anbasā Badar zataganeja ‘enza halō ba- Dabra Berhān” (Meie kuninga (neeguse) Nā’ōdi *sellāsēd*, keda Jumala armust nimetati ‘Anbasā Badar, lauldud tema poolt, kui ta oli Dabra Berhānis), 10 lk;
9. “‘Zātī mashafa gadl zagedūs ‘aba Kīrōs” (See on püha isa Kūūrose võitlemise raamat).

Oma aruandes Tartu ülikoolile mainib Uku Masing, et ta on Berliinis kopeerinud kaks etioopiakeelset “‘Faws manfasāvī” (Vaimulik abi) käsikirja. Tema pärandi hulgas on Vana Testamendi väikeste prohvetite raamatute mitme etioopiakeelse kommentaari fotokoopiaid, mis ta oli tellinud Pariisist (käsikirjad ise paiknevad Prantsusmaa Rahvusraamatukogus Pariisis).¹⁹⁴

Uku Masing oleks saanud ja võinud teha teadlaskarjääri Eestist väljaspool, näiteks Saksamaal, aga ta eelistas oma tuleviku Eestiga siduda, teadmata siis, et valik ennast ei õigusta. Nii jättis ta vastu võtmata oma juhendaja Enno Littmanni ettepaneku jääda Saksamaale tema assistendiks.¹⁹⁵ E. Littmann kiitis noore U. Masingu andekust,¹⁹⁶ viimane ei pidanud aga Saksamaa õppejõududest suurt lugu: “Ja ma vist olen aukartuseta suuruste ees sündind. On kujutlematu, et nad oleks enam

¹⁹³ U. Masingu aruandest Tartu ülikoolile selgub, et ta on kirjutanud endale ära kõik Berliinis mitmes käsikirjas olevad “‘Maarja imeteod”, kokku 104 legendi Neitsi Maarjast.

¹⁹⁴ Obadja raamatu uurimisel tellis Uku Masing Pariisi Eesti saatkonna kaudu koopiaid varem kasutamata etioopiakeelse kommentaari käsikirjast. - A. Gross. Uku Masing Vana... Lk. 30; EAA. F. 2100. N. 2. S. 621. L. 96.

¹⁹⁵ A. Gross. Uku Masing Vana... Lk. 27.

¹⁹⁶ K. Kasemaa. Uku Masing semitistina. Lk. 722.

väärt kui muud inimesed.”¹⁹⁷ Ta lisab, et ei “viitsi” neid “kuulsusi” kuulata, sest nad ei rääkivat mõistlikumat juttu kui Tartu ülikooli omad.¹⁹⁸ Uku Masing on üldse kriitiline Saksamaa ja sakslaste suhtes. Suur oli tema äratundmisrõõm, kui Berliinis tudeerivad egiptlased tema seisukohti jagasid. Saksamaal õppides puutus U. Masing kokku Enno Littmanni egiptlastest õpilastega, kelle hulgas oli ka hilisem Kairo ülikooli professor, rahvusvaheliselt tunnustatud etiopist, Kairo kõrgema keeltekooli rajaja Murād Kāmil (Kāmel).¹⁹⁹

Tagasi Eestis pidas Uku Masing Akadeemilise Orientaalseltsi ettekandekoosolekul Berliinis kogutud materjalide põhjal loenguid Etioopia heade ja kurjade päevade kalendrist²⁰⁰ ning Etioopia piiblitõlgetest. Seega tõi ta oma Saksamaal omandatud teadmised kaasa Eestisse ja jagas neid teistele huvilistele, andes seeläbi panuse Tartu ülikooli etiopistikasse. Akadeemiline Orientaalselts planeeris oma häälekandja “Akadeemilise Orientaalseltsi Kirjutised”- (“Scripta Academicae Societatis Orientalis”) sarjas esimese tööna avaldada Uku Masingu töö “Prohvet Obadja etioopiakeelne tõlge”, mis aga Nõukogude okupatsiooni tõttu nurjus.²⁰¹

Doktoriväitekirja (“Der Prophet Obadja”²⁰²) esitas Uku Masing 1935. aastal 25-aastasena.²⁰³ Autori arvates sai selle rõõmsamaks osaks etioopiakeelse tõlke kriitiline tekst kõigi saadavate käsikirjade põhjal. Tegemist on uurimuse mahukaima peatükiga.²⁰⁴ See sisaldab etioopiakeelse tõlke erinevate käsikirjade võrdlust koos nende süstematiseerimise ja analüüsiga. Esimest korda teadusloos on paragrahvis

¹⁹⁷ TÜR KHO. F. 97. S. 87. L. 2 p.

¹⁹⁸ Samas.

¹⁹⁹ O.-M. Klaassen. Etiopistikahuvist Tartu Ülikoolis. Lk. 73; TÜR KHO. F. 97. S. 87. L. 1; T. W. Kramer. Deutsch-Ägyptische Beziehungen... S. 211.

²⁰⁰ EAA. F. 2100. N. 2. S. 621. L. 70.

²⁰¹ M. Hallik. Tartu Ülikooli õppejõudude... Lk. 218.

²⁰² Tööst ilmus ainult esimene osa. Teine pidanuks ilmuma 1940. aasta suvel, kuid uus võim hävitas kogu valmis olnud materjali, säilisid ainult korrektuurpoognad autori valduses. Tegemist oli maailma kõigi aegade suurima Obadja-käsitlusega. – Samas. Lk. 212.

²⁰³ Toomas Paul. Juhatus Uku Masingu... Lk. 1009.

²⁰⁴ Uku Masing avaldas 11 käsikirja põhjal Obadja raamatu etioopiakeelse teksti oma doktoriväitekirjas “Der Prophet Obadja. Band I: Einleitung in das Buch des Propheten Obadja” // Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis B XLI. Tartu, 1937.

publitseeritud ka Ob raamatu etioopiakeelne kommentaar kahe käsikirja põhjal. Kahjuks jäi just see osa maailmal nägemata, kuna tööst jõudis trükki vaid esimene osa. Uku Masingu tööd ja tegevust uurinud Andres Gross tõdeb: “Paragrahvi aines on väga spetsiifiline ja eriti paljuütlev kindlasti etiopisti jaoks, kuid selle põhjalikkus, koostaja hoolikas ja üksikasjaline töö avaldab võhikulegi muljet.”²⁰⁵ Oluline on tekst sellepärast, et täielikku etioopiakeelset Piiblit ei ole trükis ilmunud praeguse ajani; Etioopia kirikud ja kloostrid kasutavad vanaetioopiakeelseid piiblikäsikirju, mille erinevused ulatuvad selleni, et kanooniliseks peetavate teoste arv erineb kloostriti ja kirikuti. Oluline on U. Masingu töös ka kahe etioopiakeelse kommentaari avaldamine Obadja raamatu kohta, sest Etioopia rahvuslikud piiblikommentaariid on etiopistide tähelepanust välja jäänud; neid peetakse ebahuvitavaks ning uurimisel ebaoluliseks. Oma doktoritöös käsitles U. Masing Obadja raamatu kommenteerimist kirikuajaloo vältel, seega on töö ainulaadse põhjalikkusega ning Obadja raamat ei vaja niipea uuesti käsitlemist. See töö jääb kindlasti Uku Masingu kui semitisti suurimaks saavutuseks.²⁰⁶

Uku Masingu mitmekülguse kasuks räägivad tema tõlked ligi kahekümnest keelest, omaette valdkonna moodustavad tema kui semitisti tõlked semiidi keelest. Etioopia keelest on ta tõlkinud “Zar’a Jaa’kobi arutamised. Ühe abessiinia mamhōri elu ja mõtted” (Tartu, 1936).²⁰⁷ See on esimene Aafrika keelest eesti keelde tõlgitud teos. Vanaegiptuse keele otseseks järeltulijaks olevast kopti keelest on Uku Masing tõlkinud teosed “Evengeelium Tooma järgi”, “Evangeelium Filippose järgi” ning “Manilaste laule”.²⁰⁸

²⁰⁵ A. Gross. Uku Masing Vana... Lk. 145; Toomas Paul. Juhatus Uku Masingu... Lk. 1010.

²⁰⁶ K. Kasemaa. Uku Masing - 80. Lk. 13.

²⁰⁷ Raamatut on peetud ainsaks etioopia kirjanduse teoseks, mille vaimulaad võiks olla eurooplastele vastuvõetav. Teos sisaldab etioopia keisri ja filosoofi Zara Yakobi (1434-1468) arutlusi peamiselt elu ja surma küsimuste üle. Euroopa keeltesse on sellest teosest tehtud mitmeid tõlkeid. 20. sajandi algul tõsteti teda Euroopa etiopistide poolt erilisel esile, et näidata teatud teemade ja nende käsitluste ühtsust kogu inimkultuuris. Lõpuks õnnestus kindlaks teha, et tegemist on Euroopast tulnud kristliku misjonäri võltsinguga. - A. Gross. Uku Masing Vana... Lk. 824-825.

²⁰⁸ Kõigi puhul on tegemist teostega, mille olemasolu kohta oli pikka aega ainult kaudtõendeid; tekstid tulid päevavalgele alles eelmisel sajandil. Kahe esimese puhul on tegemist Egiptuses käibel olnud apokrüüfsete evangeeliumidega; “Manilaste laulud” on osa Mani koguduse laulu- ja palveraamatust.

1940. aastal tahtis Uku Masing kasutada temale eraldatud reisistipendiumi haruldaste Etioopia käsikirjade koopiatega tellimiseks välismaalt, aga kuna seda talle ei võimaldatud, tarvitas ta raha juudi kogukondade küllastamiseks Läti idaosas, ja seda juba nõukogude okupatsiooni ajal. Ise on ta stipendiumi meelepärase kasutamise mittevõimaldamist kommenteerinud järgmiselt: “/.../ viibisin 12.-19. augustini Daugavpilsis ja käisin läbi kõik synagoogid, nähes, mida võimalik näha mittejuudil. Teadagi ei saa sellise käigu tulemused olla võrreldavad nendega, mida oleksin võinud saavutada tegutsemisega etioopia käsikirjade kallal. /.../ Otsekohevalt öelda, kulutused ei kaalu arvatavasti yles tulemusi, kuid ma ei tunne end olevat syydi väheses saagis, on praegu hale vaadata Berlinist tellitud etioopia käsikirjade kataloogi, mille järgi kavatsesin tellida fotosid.”²⁰⁹

Ehk oleks võinud Uku Masingu soovide täitumisel Tartu ülikooli etiopistika tähelepanuväärselt jõudsamalt edasi areneda. Uku Masingu näol oli Eestis olemas suurepärase ja pühendunud etiopist, kelle olemasolu arvestades oli tudengitel võimalik valida teiseks huvialaks etioopia keel ja kirjandus. Juba suhteliselt lühikese Tartu ülikoolis tegutsemise aja jooksul mõjutas tema maailmavaade oluliselt nii mõnegi üliõpilase oma.²¹⁰ Toomas Paul on avaldanud arvamust, et veidi teistsuguste olude korral oluks Uku Masing samasugune etiopistika korüfee nagu seda on süüria alal Artur Võõbus.²¹¹

Uku Masingu kõrval oli Tartu ülikooli afrikanistikaga seotud samas romaani ja germaani filoloogiat tudeerinud **Pent Nurmekund** (Tartu ülikooli õppejõud 1940-1941, 1943-1944 ja 1955-1986), kelle tegelikuks sooviks oli arstiks õppida, ent meditsiinistudiumi finantseerimine käis tal üle jõu.²¹² Lisaks põhierialale õppis P. Nurmekund ülikooli päevil ka araabia keelt. Hiljem õpetas ta enda poolt asutatud orientalistikakabinetis teiste keelte hulgas ka kolme Aafrika keelt (mh ka suaheeli

Need tõlked on ilmunud EELK Usuteaduse Instituudi Toimetistes II (Tallinn, 1986) ning on varustatud sissejuhataste ja kommentaaridega. - A. Gross. Uku Masing Vana... Lk. 725-726.

²⁰⁹ Samas. Lk. 45; EAA. F. 2100. N. 2. S. 621. L. 253.

²¹⁰ K. Aun. Tartu ülikooli usuteaduskond... Lk. 68.

²¹¹ T. Paul. Juhatus Uku Masingu... Lk. 1008.

²¹² TÜR KHO. F. 141. S. 103. L. 12.

keelt).²¹³ Kuulajaid võis olla 10 ringis.²¹⁴ Kabineti raames tõlgiti originaalist eesti keelde Suaheeli muistendeid.²¹⁵ Aafrika õppering oli kabineti noorim, kuid töötas suure intensiivsusega.²¹⁶

Pent Nurmekund (1936. aastani Arthur Roosmann) sündis 16. 12. 1906 Kilingi vallas Pärnumaal. Enne Tartu ülikooli astumist õppis ta Viljandi maakonna poeglastegümnaasiumis. Peale ülikooli lõpetamist täiendas P. Nurmekund end Kopenhaageni, Göteborgi, Berliini, Müncheni ja Pariisi ülikoolide juures.²¹⁷ Tegemist oli polüglotiga, mida näitab ka tema “teenistuskäik”. Nagu Uku Masingut, ei vaimustanud riigivõimu vahetumine 1940. aastal ka P. Nurmekunda, kes märkis tagantjärele, et “1940. a suvest algasid suured muudatused ja ümberkorraldused. Eks me tea kõik kuidas see oli. Mujalt maalt tulid suured “targad” mehed meid keeleteaduse osas õpetama ja oma teooriaid peale suruma /.../ Igavene jama oli.”²¹⁸ Erinevalt U. Masingust jäi aga P. Nurmekund kõigest hoolimata ülikooli juurde edasi, mistõttu ka Tartu Riikliku Ülikooli päevil oli võimalik õppida Aafrika keeli.

Ehkki Aafrika teema ei olnud Tartu ülikoolis süstemaatiliselt esindatud ja andmed on paljuski spekulatiivsed, võib arvata, et huvi korral oli selle mandri kohta võimalik saada üsna korralikku teavet. Nii andsid Tartu ülikooli filosoofia- ja usuteaduskond mitte küll palju, aga siiski olulisi teadmisi Aafrika kohta, seda nii usuteadlastele, semitoloogidele, (kiriku)ajaloolastele ja geograafidele kui ka misjonäridele, reisihuvilistele jt. Loengute nimekirju vaadates selgub, et paremini olid kaetud Egiptus ja Magribi piirkond laiemalt, enim võis Aafrikast teada saada ajaloo- ja geograafialoengutes. Kel huvi, sai õppida araabia keelt või ka misjonijalugu. Eelkõige viimase puhul võib oletada, et nii mõnigi üliõpilane muutus loengute (nt Fr. Buschi loengud misjonitöö ajaloo) tõttu misjonihuviliseks. Erinevate ainete raames võis tõenäoliselt aimu saada Aafrika elu-olu erinevatest tahkudest. Kõige

²¹³ TÜR KHO. F. 83. S. 185. L. 1p.

²¹⁴ Samas.

²¹⁵ Samas. F. 71. S. VI-3. L. 10.

²¹⁶ Samas. F. 83. S. 185. L. 2 p.

²¹⁷ Album Academicum. III. 1994. Lk. 24.

väärtuslikumaks tuleb pidada nende üliõpilaste ja õppejõudude panust, kes peale teaduslikku (uurimis)reisi ülikooli juures teadustööd alustasid, näiteks mineraloog Ernst Hofmann, zooloog Johann Friedrich Eschscholtz ja teoloog Uku Masing.

Nende meeste silmaring, teadmised ja kogemused on asendamatud Tartu ülikooli teadustöö, aga ka üliõpilaste seisukohalt.

2. 2. TARTU ÜLIKOOLI TEADUSALASED KONTAKTID AAFRIKAGA

Tartu ülikooli teadusalased suhted Aafrikaga on seotud eelkõige arsti- ja usuteaduskonna kasvandike ning õppejõududega. Sidemete põhjusi ei ole vaja kaugelt otsida, peamine millest aafriklane valge mehe arvates puudust tundis, oli arstiabi ja vajadus “õige Jumala” sõna järele, seega oli Aafrikas tööpõldu nii arstidele kui ka vaimulikele ja misjonäridele. Mis puutub arstide vähesusse Aafrikas, arstiabi madalasse tasemesse või sageli ka lausa puudumisse, tuleb tõdeda, et see tõepoolest oli nii ja on veel tänapäevalgi. Misjoneerimise vajaduse üle võib aga vaielda.

Kuna põhilised teadusalased sidemed lähtusid arstiteaduskonnast, on käesolev peatükk suuremas osas pühendatud Tartu ülikooli arstiteaduskonnale 1802. aastast alates.

Tartu ülikooli arstiteaduskonna kasvandikega on seotud palju olulisi avastusi meditsiini ajaloos. Siinjuures piisab selliste nimede nimetamisest nagu kirurg ja anatoom, eksperimentaalse ja anatoomilis-füsioloogilise kirurgiasuuna rajaja Nikolai Pirogov, tänapäevase embrüoloogia alusepanija Karl Ernst von Baer, kaasaegsele ajuanatomiale aluse pannud Karl Friedrich Burdach jpt. Aastatel 1802-1890 võrsus Tartu arstiteaduskonnast tulevasi meditsiiniprofessoreid Tartule endale 28, Lääne-Euroopa riikide ülikoolidele 15 ja mitmesugustele Vene ülikoolidele 52.²¹⁹ Suhteliselt vähetuntud on aga fakt, et mõned Tartu ülikooli arstiteaduskonna kasvandikud on seotud ka afrikanistikaga. Varasemad Tartu ülikooli arstiteaduskonna sidemed Aafrikaga ulatuvad ülikooli taasavamise algusaastatesse. Tinglikeks kontaktideks saab lugeda juba arstiteadlase professor **Martin Ernst Styxi** (Tartu ülikooli õppejõud 1802-1826) huvi Egiptuse meditsiini vastu ning arstiteadust õppinud **Friedrich**

²¹⁸ TÜR KHO. F. 141. S. 103. L. 45.

²¹⁹ I. Käbin. Tartu Ülikooli arstiteaduskonnast... // Tulimuld. Nr. 1. 1964. Lk. 56.

Reinhold Kreutzwaldi Aafrika-alaseid kirjutisi.²²⁰ Konkreetsemad sidemed on aga seotud Tartu ülikooli arstiteaduskonna kasvandike osalemisega omaaegsetel Vene ümbermaailmareisidel, mis viisid neid ka Aafrika kontinendile. Seega võiks esimesteks teaduskontaktideks lugeda sidemeid, mis tekkisid ümbermaailmareisidel osalenud ülikooli kasvandike kaudu.

EESTI ARSTID ÜMBERMAAILMAREISIDEL

Esimeste eestimaalastest arstide-maadeuurijate retked on seotud selliste kuulsate nimedega nagu Adam Johann von Krusenstern ja Otto von Kotzebue ning nende poolt ette võetud ümbermaailmareisidega. Ei ole küll andmeid, et esimesel Vene ümbermaailmareisil, mis toimus aastatel 1803-1806 ning mille juhiks oli admiral ja avastusreisija A. J. von Krusenstern,²²¹ oleks osalenud Tartu ülikoolist pärit arste. Otsene seos Tartu ülikooliga ja seetõttu vajadus selle tuntud mereväelase nime mainida on aga olemas:

1. esimesest Vene ümbermaailmareisist sai alguse Otto von Kotzebue karjäär. Tema reisidel osales mitmeid Tartu ülikooli arstiteaduskonna kasvandikke;²²²
2. J. von Krusensternil olid head suhted Tartu ülikooliga; 1814. aastal andis ülikool talle filosoofia audoktori diplomi ning valis ta oma "kirjanduslikuks korrespondendiks".²²³ A. J. von Krusenstern kinkis Tartu ülikooli raamatukogule oma teose "Reis ümber maailma aastail 1803, 1804, 1805 ja 1806", mis sisaldab muuhulgas reisikirjeldusi Aafrika maade kohta, nende maade majanduse, ajaloo ja keelte kohta.²²⁴ A. J. von Krusenstern abistas raamatukogu kirjanduse

²²⁰ O. Klaassen. Loenguid Eesti afroasiaatika... Lk. 65 ja 103.

²²¹ Ettepaneku avastusreiside korraldamiseks tegi Tsaari-Venemaa valitsusele kogenud meresõitja A. J. von Krusenstern ise. - Teataja. 1991. Nr. 14.

²²² Kokku korraldas A. J. von Krusenstern 33 Vene ümbermaailmareisi, mille etteotsa pani oma parimaid õpilasi. – Deutschbaltisches biographisches Lexikon. S. 421.

²²³ O. Klaassen. Loenguid Eesti afroasiaatika... Lk. 42.

²²⁴ Samas; A. J. von Krusensterni ja Tartu ülikooli vahelistest sidemetest on kirjutanud Elsa Kudu artiklis "Admiral A. J. Krusenstern ja Tartu Ülikool" // Eesti Loodus. Nr. 9. 1982. Lk. 569-571.

tellimisega Inglismaalt,²²⁵ Tartu ülikooli kunstimuseumile kinkis ta üle 60 eseme.²²⁶

1815. aastal usaldati ümbermaailmareisi juhtimine mereväeohvitser ja maadeuurija O. von Kotzebuele.²²⁷ Reisi toetas riigikantsler krahv Nikolai Rumjantsev.²²⁸ A. J. von Krusenstern viibis Kaplinnas kolm nädalat ning peatus seal ka tagasiteel.²²⁹ Kaplinna külastas ka O. von Kotzebue, tehes seal 1818. aastal nädalase peatuse. Reisi juht tegi khoikhoide saatel lühikese retke sisemaale, õppides tundma Kapimaa loodust ja põliselanike iseloomu.²³⁰ Kaplinnas sooritati ka viisakusvisiit linna komandandile lord Somersatile, korjati taimi ja joodi sada aastat vana Lõuna-Aafrika veini.²³¹

O. von Kotzebue juhitud ümbermaailmareisid olid edukad²³² (teine toimus 1823-1826 laeval “Predpriyatije”), kuid ruineerisid staažika mereväelase tervise. 1828. aastal oli O. von Kotzebue sunnitud läbi tegema pikema ravikuuri, kuid edutult. Paar aastat hiljem ta erustus. Oma viimased eluaastad tegutses O. von Kotzebue Harjumaal Triigi mõisas põllumehena. Ta suri 3. 02. 1846 ja on maetud Kose kalmistule. 1821. aastal ilmus Peterburis O. von Kotzebue sulest teos “Avastusreis Lõunamerele ja Beringi väina Kirdeväila uurimiseks”. Peale teist reisi 1828. aastal avaldas ta teose “Uus ümbermaailmareis a. 1823-1826”.²³³ O. von Kotzebue pidas end eelkõige eestimaalaseks, ta armastas oma sünnimaad: “mu armas Eestimaa, kus ma sündisin /.../ ning kus ma pärast üleelatud pingutusi /.../ asun viimsele reisile, millelt tagasi ei

²²⁵ E. Vigel. Tartu Riikliku Ülikooli... Lk. 71.

²²⁶ Tartu Ülikooli ajalugu. II. Lk. 73.

²²⁷ Otto von Kotzebue sündis Tallinnas 19. 12. 1787. Aastatel 1796-1803 õppis ta Kroonlinna Mereväe Kadetikorpusel ning kohe peale lõpetamist võeti ta kaasa A. J. von Krusensterni ümbermaailmareisile. Prikk nimega *Rjurik*, millega O. von Kotzebue reis sooritati, oli valmistatud Turus. Tegemist oli 180 tonni kaaluva, 8 kahuriga varustatud ja kuusepuust valmistatud alusega. - I. Käbin. Eestist pärit arstidest-... // Tulimuld. Nr. 1. 1966. Lk. 34.

²²⁸ EAA. F. 402. N. 2. S. 5525. L. 15.

²²⁹ O.-M. Klaassen. Eesti suhetest Lõuna-Aafrika... Lk. 41.

²³⁰ O. Klaassen. Aasia ja Aafrika 16.-... Lk. 207.

²³¹ Die Aerzte Estlands. S. 435-436.

²³² O. von Kotzebue arvele kuulub ligikaudu 400 saare ja atollide avastamine.

²³³ Eesti Päevaleht. 21. 01. 1967.

tulda.²³⁴ Seega võib teda õigusega lugeda Eesti ja Tartu ülikooli ning Aafrika vaheliste kontaktide üheks loojaks.

Esimesed Eesti ja Tartu ülikooliga seotud arstid-maadeuurijad, kes jõudsid Aafrika mandrile - Johann Friedrich von Eschscholtz, Heinrich Alimann, Heinrich von Siewald ja Ernst Reinhold Hofmann - osalesid Otto von Kotzebue juhtimisel toimunud ümbermaailmareisidel. Ekspeditsioonidel tegelesid nad ravimise kõrval ka teadusliku uurimistööga. Mõlemal reisil osales J. F. von Eschscholtz, ülejäänud kolm vaid teisel.

Lisaks arstidele-maadeuurijatele osales Otto von Kotzebue 1823-1826. aastal korraldatud ümbermaailmareisil ka astronoom **Ernst Wilhelm Preuss** (1796-1839), kes õppis Tartu ülikoolis filosoofiat ning oli samas ka astronoomiaprofessori assistent. Ümbermaailmareisi järel sai temast 1827. aastal Tartu tähetorni observaator. Sellele ametipostile jäi E. W. Preuss oma surmani.²³⁵

Esimene Eesti pinnal sündinud arstiteaduse professor **Johann Friedrich von Eschscholtz**²³⁶ sündis 1. 11. 1793 Tartus. Ta õppis meditsiini Tartu ülikoolis ning tegi samas ka karjääri. Aastatel 1819-1830 oli J. Fr. von Eschscholtz anatoomiakateedri prorektor,²³⁷ seejärel anatoomia ja kohtumediitsiini professor ning anatoomia kateedri juhataja. Ümbermaailmareisidel osales väga laialdaste huvidega²³⁸ J. Fr. von Eschscholtz laevaarstina.²³⁹ Teda on nimetatud ka läbi aegade kuulsaimaks laevaarstiks,²⁴⁰ kuid J. Fr. von Eschscholtzi tegevus loodusuurijana oli olulisem: kus iganes võimalik, külastas ta võõraid randu, uuris nende floorat ja faunat ning merebioloogiat.²⁴¹ Kõikjal kogus ta mitmekesiseid loodusteaduslikke kollektsioone

²³⁴ O. von Kotzebue. Reis ümber maailma aastail 1823-1826. Tallinn, 1978. Lk. 36.

²³⁵ Album Academicum. 1889. S. 107.

²³⁶ I. Käbin. Tartu Ülikooli arstiteaduskonnast... // Tulimuld. Nr. 4. 1963. Lk. 268.

²³⁷ Anatoomiakateedri prorektor oli ühtlasi professor ning eksamineeris üliõpilasi anatoomias ning pidas loenguid antropoloogiast, füsioloogiast, teraapiast ja hügieenist. - Tartu Ülikooli ajalugu. II. Lk. 229.

²³⁸ Tartu Riikliku Ülikooli arstiteaduskond aastail 1802-1975. Tartu, 1976. Lk. 14.

²³⁹ EAA. F. 402. N. 2. S. 5525. L. 15.

²⁴⁰ I. Käbin. Eestist pärit arstidest-... // Tulimuld. Nr. 1. 1966. Lk. 34.

²⁴¹ Samas.

Tartu ülikoolile,²⁴² tuues kaasa rikkalikud zooloogia- ja mineraloogiaalased kollektsioonid.²⁴³ Ekspeditsiooni juht O. von Kotzebue nimetab oma reisikirjas J. Fr. von Eschscholtzi loodusuurijaks.²⁴⁴ 1822. aastal sai teoks J. Fr. von Eschscholtzi unistus zooloogiakabinetist,²⁴⁵ mille kogudes on suurem osa ka tema ümbermaailmareisilt kaasa toodud materjalidest.²⁴⁶ 31. 01. 1829. aastal puhkes ülikooli hoones tulekahju, milles hävis suur osa entomoloogilistest kollektsioonidest, sh kõik eksootilised liblikad.²⁴⁷ J. Fr. von Eschscholtzi sulest ilmus teise ekspeditsiooni kokkuvõttena kaks olulist teost: “System der Acalephen” (Karikloomade süsteem, 1829) ja Zoologischer Atlas (Zooloogiaatlas, 1829-1831), mis mõlemad kirjeldavad reisidel uuritud loomaliike.²⁴⁸

7. 05. 1831 suri parimas loominguas J. Fr. von Eschscholtz tüüfusesse. Ta on maetud Tartusse Raadi kalmistule.²⁴⁹

Tunnistuseks J. Fr. von Eschscholtzi tuntusest on seegi, et tema nime kandis omal ajal kurikuulus Bikini saarestik.²⁵⁰ Teise ümbermaailmareisi tulemuste eest määrati J. Fr. von Eschscholtzile rahaline preemia ja ta valiti Moskva Loodusuurijate Seltsi liikmeks. Ta oli ka Šveitsi Loodusteadlaste Ühingu, Regensburgi Botaanika Ühingu, Bonnias asuva Leopoldi Akadeemia ja Berliini Teaduste Akadeemia kirjavahetajaliige.²⁵¹

Teisel ümbermaailmareisil osalesid laevaarstidena Tartu ülikooli meditsiiniteaduste doktorid²⁵² **Heinrich Alimann**, kelle teenistus jätkus hiljem arstina laevastikus, ja **Heinrich von Siewald**, kelle karjääri lõpetas peagi surm. **Ernst**

²⁴² I. Käbin. Eestist pärit arstidest-... // Tulimuld. Nr. 1. 1966. Lk. 39.

²⁴³ 150 aastat TRÜ zooloogiamuuseumi. Tartu, 1972. Lk. 3.

²⁴⁴ O. von Kotzebue. Reis ümber maailma... Lk. 9.

²⁴⁵ Tartu Ülikooli ajalugu. II. Lk. 130.

²⁴⁶ I. Heidemaa. Zooloogiamuuseumi fondidest. // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. Nr. 11. Tartu, 1981. Lk. 87-92.

²⁴⁷ Tartu Ülikooli ajalugu. II. Lk. 191.

²⁴⁸ I. Käbin. Eestist pärit arstidest-... // Tulimuld. Nr. 2. 1966. Lk. 99.

²⁴⁹ Deutschbaltisches biographisches Lexikon. S. 199.

²⁵⁰ Bikini on atoll Vaikses ookeanis, Marshalli saarestiku Raliki saarerühma põhjapoolseim saar, millel USA katsetas 1946. aastal aatomi- ja 1945. aastal vesinikurelva.

²⁵¹ Tartu Ülikooli ajalugu. II. Lk. 191.

²⁵² Album Academicum. 1889. S. 77; EAA. F. 402. N. 2. S. 214. L. 2.

Reinhold Hofmann (1801-1871), kes oli Tartu ülikoolis õppinud meditsiini ja mineraloogiat,²⁵³ saatis O. von Kotzebue 1823-1826 ümbermaailmareisil mineraloogina.²⁵⁴ Tema edasine tegevus on seotud sama valdkonnaga: 1833. aastal sai E. R. Hofmannist esialgu mineraloogia aseprofessor ning seejärel eradotsent Tartu ülikoolis. Ta luges loenguid mineraloogiast, geognoosiast ja petrograafiast.²⁵⁵ E. R. Hofmann oli ka Kiievi, Jena ja 1842-1863 Peterburi ülikooli korraline professor.²⁵⁶ Oma elu lõpuaastad elas E. R. Hofmann Tartus.

O. von Kotzebue ekspeditsioonid avasid teenistusliku karjääri nendest osa võtnud Tartu ülikooli kasvandikele, eelkõige J. Fr. von Eschscholtzile ja E. R. Hofmannile. Reaside ettevõtmine oma töö huvides, soov panna alus oma teadlaskarjäärile või seda edendada oli sageli ka Saksa akadeemikute eesmärk.²⁵⁷ Olgu siinkohal ära mainitud sellised nimed kui Karl Richard Lepsius, Heinrich Barth ja Christian Gottfried Ehrenberg. Üks Saksa päritolu Aafrika-reisija, filosoofiadoktor Albrecht Roscher tõdes, et oluline ei ole see, mis õpitud, selle järele ei küsivat keegi, tähtis on see, mis tehtud. Selle fraasiga pidas ta silmas, et noored, ülikoolist tulnud inimesed võiksid ja peaksid õpitud reaside läbi täiustama. Sama mõtte peitus ka Chr. G. Ehrenbergi ütluses: “Elava vaatlemine on (õige) tee”.²⁵⁸ Sellest tõdemusest lähtuvalt tuleb kõrgelt hinnata J. Fr. von Eschscholtzi ja E. R. Hofmanni panust Tartu ülikooli teadusellu, käesoleva töö seisukohalt afrikanistika arengusse.

Tõenäoliselt oli kõigi nelja mehe panus loodusuurijatena suurem kui arstidena, eriti kui arvestada, et laevameeskonna tervis püsis korras ning ravida tuli vaid selliseid möödapääsmatuid tõbesid nagu katarraalne palavik ja peripneumoonia, leevendada langetõbe ja kurgukrampe ning kaitsesüstida meeskonda rõugete vastu.²⁵⁹ O. von Kotzebue kirjeldab olukorda järgmiselt: “Meeskonna juures ei ilmnenud aga haiguste jälgegi ning vajalike ettevaatusabinõude tõttu läks ka korda mehi tervetena hoida. Kord, suur puhtus ja hea tervislik toit kaitsevad suurepäraselt haiguste eest, nii

²⁵³ Deutschbaltisches biographisches Lexikon. S. 331.

²⁵⁴ Album Academicum. 1889. S. 90; O. von Kotzebue. Reis ümber maailma... Lk. 9.

²⁵⁵ Tartu Ülikooli ajalugu. II. Lk. 196.

²⁵⁶ H. Pleticha, H. Schreiber. Lexikon der Entdeckungsreisen. I. Stuttgart. Wien. Bern, 1999. S. 287.

²⁵⁷ C. Essner. Deutsche Afrikareisende im... S. 93.

²⁵⁸ Samas. S. 72-73.

²⁵⁹ I. Käbin. Eestist pärit arstidest-... // Tulimuld. Nr. 1. 1966. Lk. 38.

et ei tarvitse karta isegi säärast kaugesõidu meremeeste üldist nuhtlust nagu skorbuut.²⁶⁰

Tänu vähestele arstlikule tegevusele oli J. Fr. von Eschscholtzil, E. R. Hofmannil, H. Alimannil ja H. von Siewaldil rohkem aega ja jõudu pühendada tähelepanu võõraste piirkondade geograafiale, floorale ja faunale, aga ka kohalikele kommetele. A. J. von Krusensterni kingitust Tartu ülikooli raamatukogule ja seeläbi ka Tartu ülikooli afrikanistikale täiendas oma uurimustega J. Fr. von Eschscholtz. Nende poolt annetatud loodusteaduslik kirjandus äratas huvi kaugemate piirkondade vastu ning võimaldas tõsta ka botaanika, zoologia ja geograafia õpetamise taset Tartu ülikoolis.²⁶¹ Võib öelda, et 19. sajandi alguse Tartu ülikooliga seotud arstidmaadeuurijad andsid olulise tõuke edaspidisele Aafrika mandri uurimisele. J. Fr. von Eschscholtzi, E. R. Hofmanni, H. von Siewaldi ja E. W. Preussi²⁶² mainimine 1881. aastal ilmunud avastusreiside leksikonis²⁶³ kinnitab nende meeste tuntust ja tähtsust Aafrika avastusloos. Tüüpiline oli, et peale tagasipöördumist kodumaale ei asunud maailmarändurid enam tööle arstiteaduse valdkonnas. Sama arengut kinnitab C. Essner ka Saksa arstide-loodusuurijate puhul.²⁶⁴ Nii sai J. Fr. von Eschscholtzist reiside mõjul zooloog, E. R. Hofmannist mineraloog, sakslane U. J. Seetzen, kes küll ekspeditsioonilt enam tagasi ei pöördunud, eelistas kohe pärast meditsiinistuudiumi lõpetamist arsti elukutsele loodusteadlase oma. Professor Ernst Hofmann luges Tartu ülikoolis 1833. aastast mineraloogia-alaseid loenguid.²⁶⁵

1802. aastal taasavatud Tartu ülikooli arstiteaduskonna olulisuse võiks kokku võtta Edgar Kanti sõnadega: “Kas peale Tartu ülikooli üldse kusagil on leidunud ülikooli, mille arstiteaduskond oleks möödunud sajandil kinkinud maailmale nii

²⁶⁰ O. von Kotzebue. Reis ümber maailma... Lk. 18.

²⁶¹ M. Hallik, O.-M. Klaassen. Keiserlik Tartu Ülikool... Lk. 334.

²⁶² Lisaks arstidele osales O. von Kotzebue 1823-1826. aasta ümbermaailmareisil astronoom Ernst Wilhelm Preuss, kes oli Tartu Ülikoolis filosoofiat õppinud. 1827. aastal sai temast Tartu tähetorni observaator. - Album Academicum. 1889. S. 107.

²⁶³ Dr. Fr. Embacher. Lexikon der Reisen... I. S. 176-177.

²⁶⁴ C. Essner. Deutsche Afrikareisende im... S. 93.

²⁶⁵ Verzeichniss... Dorpat, 1823-1847.

arvukalt ja nii teenekaid arste-maadeurijaid?”²⁶⁶ Kindlasti on, aga see ei vähenda Tartu ülikooli arstide-maadeurijate tähtsust, eriti Eesti väiksust arvestades. Et mõista Tartu ülikooli afrikanistika taset, on igati kohane ülevaade mõnes Euroopa ülikoolis toimunud Aafrika-uurimisest. Kuna Tartu ülikoolil olid tihedad sidemed Saksamaal asuva Göttingeni ülikooliga, on käesolevas töös tutvustatud selle ülikooli õppejõudude ja üliõpilaste panust Aafrika mandri uurimisse.

JOHANN FRIEDRICH BLUMENBACHI ÕPILASED AAFRIKAS

Nagu Eestis, nii pärines ka Saksamaal suur osa Aafrika-reisijatest (tulevaste) arstide seast, Saksamaal edestasid neid vaid filoloogid.²⁶⁷ Ülevaade Göttingeni ülikooli Aafrika-uuringutest on vajalik *alma materi* afrikanistika-alaste saavutuste paremaks mõistmiseks ja hindamiseks. Paraku on mastaabid ja võimalused liialt erinevad tasavägise võrdluse esitamiseks. Ebavõrdsus valitses juba reiside finantseerimise võimalustes: sakslased said abi nii riigilt kui ka fondidelt ja eraisikutelt, eriti varakatelt aadlikelt.²⁶⁸ Seoses Saksamaa imperialistlike huvide kasvuga 1880-ndatel muutus Aafrika mandri uurimine ka Saksa riigi huviks, mistõttu eraldati rohkem vahendeid teadustööks, ennekõike aga Saksa riigi tagamaade kindlustamiseks. Kus olid Saksamaa kolonialistlikud huvid varem olnud? Põhjuseid eemalehoidmiseks oli mitmeid: ühtne Saksa riik tekkis alles peale Prantsuse-Preisi sõda 1871. aastal, varem oli Saksa riikidest vaid Preisimaa näidanud üles imperialistlikku huvi; Saksamaa välispoliitika juht Otto von Bismarck ei olnud huvitatud kolooniatest, kuna need oleksid noorele riigile vaid lisakulutusi toonud, vaja oli pühenduda oma riigi ülesehitamisele. O. von Bismarck pelgas ja tahtis ära hoida kokkupõrkeid teiste riikidega, tema välispoliitiline prioriteet oli Euroopa rahu. Saksamaa jäi ainsa Euroopa suurriigina mittekoloniaalseks riigiks ning seeläbi ka teistest mõnevõrra isoleerituks, seetõttu pooldasid mitmed Saksa poliitilised jõud osalemist nn “võidujooksus Aafrika pärast”. Kolooniad nõudsid küll väljaminekuid, tõi aga ka piisavalt sisse – need olid põhjused, mis O. von Bismarcki ümber mõtlema

²⁶⁶ Nii on kirjutanud E. Kant I. Käbini teose “Maal ja merel” avasõnas. Lund, 1972. Lk. 6.

²⁶⁷ C. Essner. Deutsche Afrikareisende im... S. 209.

²⁶⁸ Samas. S.121.

sundisid ja kolooniate jagamisest osa võtma kannustasid. Ainult, et ise ei nimetanud “raudne kantsler” neid alasid kolooniateks, vaid “Saksamaa kaitsealusteks territooriumideks” (*Deutsche Schutzgebiete*). 1887. aastal ühinesid 1882. aastal loodud Saksamaa Koloniaalühing (*Deutsche Kolonialverein*) ning 1884. aastal rajatud Saksamaa Kolooniate Värbamise Ühing (*Gesellschaft für Deutsche Kolonisation*) **Saksamaa Koloniaalühinguks** (*Deutsche Kolonialgesellschaft*).

Siinkohal vaatleks Göttingeni ülikooliga seotud Aafrika-reisijaid – “Afrikareisende”²⁶⁹ (tegelikult Aafrika-uurijad), eelkõige professor **J. Fr. Blumenbachi** nelja õpilast, kes olid seotud ka 1788. aastal Londonis loodud Aafrika Sisealade Avastamise Kaasaaitamise Assotsiatsiooniga (edaspidi Assotsiatsioon). Nende nelja mehe tegevus ja mõju hilisematele Aafrika-uurijatele on ehk suurim tunnustus ja tänu ülikoolis jagatud teadmiste eest. Võrdlus Göttingeni ülikooliga puudutab 18. sajandi lõpuaastaid ja 19. sajandit, kuna sel perioodil olid sealse ülikooli suhted Aafrikaga eriti tihedad.

Göttingeni ülikoolis (Georg-August-Universität Göttingen) pöörati 18. sajandi lõpust alates palju tähelepanu Aafrika avastamisele ja uurimisele. Hans Plischke rõhutab oma J. Fr. Blumenbachi käsitlevas raamatus, et kõigi Saksamaa ülikoolidega võrreldes osati just Göttingenis äratada avastusteks ja teaduslikuks uurimiseks olulist vaimu.²⁷⁰ Göttingeni ülikool oli oluline keskus, kus kohtusid mitmed eksootilisi maid puudutavad ideed ja huvid. Tollane Göttingen oli kogu Saksamaa ulatuses oluline teadlaskoloonia - *Gelehrtenkolonie*.²⁷¹ Ka need, kes Göttingenis ei õppinud, tulid peale teaduslikke ekspeditsioone ja Aafrika mandril reisimist Göttingeni, et seal tehtud tähelepanekutest kokkuvõtteid teha. Nii viibis 1810-ndatel Göttingenis Jena ja Helmstedti ülikoolis meditsiini õppinud Hinrich Lichtenstein, kes Kapimaad külastas, sinna pikemaks pidama jäi ning hollandlaste sõjaväe arstina töötas.²⁷² *Gelehrtenkolonie*'s töötas ta läbielatu ja kogetu kallal ning pani kokku oma

²⁶⁹ 19. sajandil kasutatud mõiste tähistamaks akadeemilistesse ringkondadesse kuulunud inimesi, kes läksid eurooplastele suuremalt jaolt tundmatut Aafrikat uurima. Tänapäeval kasutatakse rohkem mõisteid "uurimisreisija" (*Forschungsreisender*) või ka "avastusreisija" (*Entdeckungsreisender*). - C. Essner. Deutsche Afrikareisende im... S. 9.

²⁷⁰ H. Plischke. Johann Friedrich Blumenbachs... In: Vorwort. VIII.

²⁷¹ R. Graf du Moulin Eckart. Geschichte der deutschen Universitäten. Stuttgart, 1929. S. 324.

²⁷² H. Plischke. Johann Friedrich Blumenbachs... S. 10.

reisikirja, mis ilmus 1811-1812 Berliinis pealkirja all “Reisen im südlichen Afrika” (Reisid Lõuna-Aafrikas).²⁷³ Uut tüüpi ülikoolid, mille aluseks oli õppetöö ja teadusliku tegevuse ühtsus, kujunesid ka üldisemas plaanis just Saksamaal. Göttingeni ülikooli kõrval kuulutas teadusliku loomingu tähtsamaks printsipiiks uurimistöö vabaduse ka Halle ülikool. Saksamaa ülikoolide ja teaduse areng ning edu mõjutasid oluliselt ka Tartu ülikooli käekäiku, sest eeskätt Saksamaal omandasid baltisakslased oma hariduse ning sealt tuli ka põhiline osa Tartu ülikooli professoreid.²⁷⁴

Afrikanistika areng Göttingeni ülikoolis on eelkõige seotud professor J. Fr. Blumenbachi nimega. Meditsiini õppinud **Johann Friedrich Blumenbach** luges aastatel 1775-1792 Göttingeni ülikoolis zooloogiat, botaanikat ja mineraloogiat. Rassiteoreetikuna tuntuks saanud J. Fr. Blumenbachi eesmärk oli reisida ja loodusvarasid koguda ning erinevate piirkondade floorat ja faunat uurida.²⁷⁵ 1775. aastal pani ta Göttingenis aluse etnograafiakogule, mis on üks vanimaid ja parimaid ülikoolide juures olevaid kogusid.²⁷⁶ J. Fr. Blumenbachi rassiteooriast mitte vähem olulised, kuid vähem tuntud on tema loodusteaduslikud käsiraamatud, mis olid 19. sajandil mõõtuandvad ja lugupeetud.²⁷⁷ Tema “Handbuch der Naturgeschichte” (Loodusloo käsiraamat), mis ilmus Göttingenis 1803. aastal, oli põhialuseks ka Tartu ülikooli õppejõududele nende õpetamistöös. Nii kasutasid teost näiteks Gottfried Albrecht Germann, kes luges 1802-1811 loenguid mineraloogiast ja zooloogiast ning Carl Friedrich Ledebour, kes oli botaanikaprofessor aastatel 1811-1825.²⁷⁸ J. Fr. Blumenbachi teeneks on ka oma õpilaste ergutamise vähetuntud või tundmatute alade avastamisele. Klassikalise filoloogia professor ja raamatukogu direktor Christian Cottlob Heyne, J. Fr. Blumenbach, orientalist ja teoloog Johann David Michaelis, August Ludwig von Schlözer, laiade teadmistega loodusuurija, erinevate keelte tundja

²⁷³ H. Plischke. Johann Friedrich Blumenbachs... S. 10.

²⁷⁴ Tartu Ülikooli ajalugu. II. Lk. 53 ja 149-150.

²⁷⁵ UAG. 4 IV b 22. S. 7-8.

²⁷⁶ Die Ethnographische Sammlung... S. 9-10.

²⁷⁷ H. Plischke. Johann Friedrich Blumenbachs... In: Vorwort. IX.

²⁷⁸ Die Beziehungen der Universität... S. 61.

Christian Wilhelm Büttner²⁷⁹ ja Christoph Heinrich Friedrich Bialloblotzky²⁸⁰ rõhutasid teaduslike avastusreiside tähtsust ja ergutasid sel eesmärgil üliõpilasi uurimisretki ette võtma.²⁸¹ J. Fr. Blumenbachi tegevust soodustasid tutvused teadusmaailmas, aga ka väga lihtne ja oluline fakt, et ta kutsus oma loengutega nii mõneski üliõpilases avastamis- ja uurimisvaimustuse esile. Olles ise läbi lugenud ja üksikasjalikult läbi töötanud (ta koostas reisikirjade nimestikud ning üritas tõestada ka nende autentsust) kõik ülikooli raamatukogus olevad reisikirjeldused (tõenäoliselt ei olnud neid üldsegi mitte vähe), olid tema ettekanded kindlasti kaasahaaravad ning andsid tunnistust erudeeritud, oma eriala tundvast ja armastavast õppejõust. Kogu oma elu jooksul püüdis ta ülikooli raamatukogu kogusid reisikirjade arvel suurendada. Ülikoolis tutvustati ja õpetati ka Assotsiatsiooni seisukohti ning eesmärke.²⁸² Suhted selle seltsiga olid Göttingeni loodusuurijate ja Aafrika-reisijate jaoks tulemusrikkad ja viljakad.

18. sajandi lõpus esile kerkinud tuntumad Saksa avastus- ja uurimisreisijad **Ulrich Jasper Seetzen, Friedrich Konrad Hornemann, Heinrich Roentgen** ja **Johann Ludwig Burckhardt** olid õppinud Göttingeni ülikoolis ning läbi käinud J. Fr. Blumenbachi kooli. Lisaks neile nimedele on ka **Alexander von Humboldt, John Sibthorp, Maximilian von Neuwied** ja **August Riesenbach** tunnistuseks J. Fr. Blumenbachi töö tulemuslikkusest. Mõni meestest on seotud ka Tartu ülikooliga: näiteks osales **Georg Heinrich Freiherr von Langsdorff** A. J. von Krusensterni ümbermaailmareisil 1803-1806 ning uuris Vaikset ookeani. 1812. aastal ilmusid

²⁷⁹ Chr. W. Büttner oli J. Fr. Blumenbachi olulisim mõjutaja, tema rikkalik raamatukogu sisaldas palju reisikirjeldusi. - H. Plischke. Johann Friedrich Blumenbachs... S. 2.

²⁸⁰ Hannoveri teoloog Chr. H. F. Bialloblotzky (1799-1869) oli Göttingeni ülikooli kasvandik ja 1820-ndatel sama õppeasutuse eradotsent. Ta vaimustus usulevitamise ideedest. 1849. aastal üritas ta Aafrika idarannikult Mombasast lähtuvalt Niiluse allikaid leida, eesmärk jäi saavutamata. Oluline on aga fakt, et ta Niiluse probleemi idarannikult lähtuvalt lahendada püüdis. Oma Aafrikas viibimise kohta ei avaldanud H. Bialloblotzky ridagi. 1865. aastal luges ta Göttingenis loenguid, mis tõenäoliselt puudutasid mingil määral ka Aafrika-temaatikat. – Samas. S. 10; Verzeichniss der Vorlesungen auf der Georg-August-Universität zu Göttingen während des Sommerhalbjahres 1865. Göttingen, 1865. S. 2 und 10.

²⁸¹ H. Plischke. Johann Friedrich Blumenbachs... In: Vorwort. VIII.

Maini-äärses Frankfurdis tema reisimälestused pealkirja all “Bemerkungen auf einer Reise um die Welt in den Jahren 1803 bis 1807” (Tähelepanekuid ümbermaailmareisilt aastatel 1803-1807). Tema teated Alaskast ja Californiast kuuluvad vanimate neid alasid kajastavate allikate hulka.²⁸³ Ehkki side võib tunduda otsituna, ei ole see 19. sajandi alguse kontekstis tähtsusetu. J. Fr. Blumenbach püüdis uurimisreisid oma õpilastele võimalikult huvitavaks, aga ka teostatavaks teha. Loengute abiga üritas ta oma kasvandikud vajalikuga kurssi viia. Ettevalmistuse juurde kuulus ka kohalike tavade tundmaõppimine ja nende järgi toimimine. Ebameeldivate kohtumiste vältimiseks soovitas ta oma kasvandikel kohalikesse rõivastesse riietuda ning püüda käituda piirkonna kommetele vastavalt. Selles soovitusel ei olnud küll midagi erandlikku: turvalisuse eesmärgil kandis kohalikke rõivaid ka O. von Richter oma Egiptuse-reisil. Ehkki Aafrika-ekspeditsioonidele ei kannustanud Tartu ülikoolis oma õpilasi tõenäoliselt ükski õppejõud, ei saa tähelepanuta jätta, et siinsed professorid organiseerisid üksikuid üliõpilaste teaduslikke ringe ning F. G. W. Struve võttis oma üliõpilasi kaasa teaduslikele ekspeditsioonidele.²⁸⁴

Saksamaa varaseim Aafrika-reisija **Friedrich Konrad Hornemann** (1772-1801) õppis Göttingenis loodusteadusi, filoloogiat ja teoloogiat. 1795. aastal pöördus ta J. Fr. Blumenbachi poole teda juba 4 aastat saatnud sooviga Aafrika tundmatusse sisemusse reisida. Oma sõnutsi oli ta läbi töötanud kogu Aafrika kohta kirjutatud materjali ning teekonnaks valmis ka kehaliselt.²⁸⁵ J. Fr. Blumenbach vaimustus noormehest, leidis tema plaani igati läbimõeldud olevat ning soovitas teda Assotsiatsioonile. 1798. aastal reisis noormees Egiptusesse.²⁸⁶ Tema eesmärk oli Aafrika sisepiirkonnad, eelkõige eurooplastele täielikult tundmatud Sahara ja Sudaan ning Põhja-Aafrika läbimine idast läände. Enne reisile asumist esitas ta Fr.

²⁸² Samas. S. 33.

²⁸³ http://www.discovery-channel.de/de/pub/specials/reisefieber/aktiv_in_brasilien/amazonien/erforschung/langsdorff.htm.

²⁸⁴ Tartu Ülikooli ajalugu. II. Lk. 109.

²⁸⁵ Die Ethnographische Sammlung... S. 15.

²⁸⁶ Dr. Fr. Embacher. Lexikon der Reisen... I. S. 150-151.

Blumenbachile üksikasjaliku kava, milles olid välja toodud täpsed eesmärgid.²⁸⁷ Peale mitmeid viperusi ja ebaõnnestumisi alustas 26-aastane Fr. K. Hornemann septembris 1798 moslemist kaupmehena ühe kaubakaravani koosseisus Kairo lähedalt Kardaffist oma ekspeditsiooni. Teekonna Siwah' oasist Mursukini läbis ta esimese eurooplasena. Ta jõudis Tšaadi järveni.²⁸⁸ Fr. K. Hornemann kirjutas 1800. aastal oma emale, et on ta täielikult aafriklane (*völlig Africaner*) ja tunneb end Aafrikas kui kodus, pöördub aga siiski koju tagasi. Kiri emale oli viimane elumärk temast. Aastaid hiljem selgus, et 1801. aasta kevadel oli Fr. K. Hornemann Nigeerias düsenteeriasse surnud. 1823. aastal ilmus Bornu lähistel välja mees, kes nimetas end Musa ben Jussufi pojaks. Sellise nime all oli reisinud Fr. K. Hornemann. See vahejuhtum on tunnustuseks Fr. K. Hornemanni viibimisest Nigeri jõe piirkonnas.²⁸⁹ Andekas Saksa avastusreisija, kelle kaarte ja kirjeldusi kasutasid hilisemad uurimisreisijad, muuhulgas ka tuntud maadeavastaja H. Barth, suri juba 28-aastasena.²⁹⁰ Saksamaal oodati ja loodeti kaua oma uurimisreisija tagasipöördumist. Tema traagiline saatus oli suureks löögiks J. Fr. Blumenbachile, kes oli noort rännu- ja uurimishimulist meest sir Joseph Banksile soovitanud. Fr. K. Hornemanni ekspeditsioon oli olulise teadusliku tähtsusega. Tema töödest kõlavad läbi laialdased keele-, etnoloogia- ning loodusteaduste alased teadmised. Tähelepanuväärseks on peetud tema etnograafiaalaseid kirjutisi. Esiletõstmist väärivad Fr. K. Hornemanni poolt kohalikele esitatud küsimuste vastustest tehtud kokkuvõtted.

Ulrich Jasper Seetzeni (1767-1811) näol on tegemist nimeka reisimehe ja loodusteadlasega, kes õppis meditsiini ja loodusteadusi Göttingeni ülikoolis. Loodusteaduslike uuringute läbiviimise ja oma "kogumisanatismiga" (erilist huvi tundis ta kahepaiksete vastu) oli U. J. Seetzen oma ajastu tüüpiline esindaja. U. J. Seetzeni eesmärk oli Põhja-Aafrika läbimine idast läände, Atlandi ookeanini.²⁹¹ Ehkki tema plaan hukka mõisteti (muuhulgas ka Carsten Niebuhri poolt), seda hullumeelseks ja hulljulgeks peeti, alustas ta 1802. aastal oma ekspeditsiooni. Hans

²⁸⁷ H. Plischke. Johann Friedrich Blumenbachs... S. 80.

²⁸⁸ C. Essner. Deutsche Afrikareisende im... S. 52.

²⁸⁹ H. Plischke. Johann Friedrich Blumenbachs... S. 27.

²⁹⁰ <http://www.uni-hildesheim.de/FB/FB1/INST/hornemann.htm>.

²⁹¹ H. Plischke. Johann Friedrich Blumenbachs... S. 30.

Plischke väidab, et U. J. Seetzenit olid reisima innustanud õpiaastad Göttingenis ning seal erinevate professoritega, ennekõike J. Fr. Blumenbachiga loodud tihedad teaduslikud sidemed, õpingukaaslase A. von Humboldti reis Ladina-Ameerikasse ning Fr. K. Hornemanni ekspeditsioon Egiptusesse.²⁹²

Jõudnud läbi Süüria ja Palestiina Egiptusesse, jäi ta kaheks aastaks Kairosse pidama, kogudes selle aja jooksul rikkalikult käsikirju, muistiseid ja loodusvarasid.²⁹³ 1809. aastal saatis ta Kahirast Saksamaale 1574 käsikirja, 3536 antikviteeti (väärisasju, tarbeesemeid, loomi, taimi, mineraale), 4 muumiat, 40 muumiapead, aga ka medaljone, palsameeritud iibiseid jpm.²⁹⁴ Egiptusest viis tee teda edasi Araabiasse eesmärgiga pääseda islami Pühasse Linna Mekasse. U. J. Seetzen oli üks esimesi eurooplasi, kel õnnestus selles “ketseritele” suletud paigas viibida. Aastatepikkune araablase Oriendis rändamine oli U. J. Seetzenist idamaalase teinud. 1810. aastal pöördus ta tagasi Aafrika mandrile. Soov Must Manner idast läände läbida ei olnud veel maha maetud. 1811. aasta novembrist ei kuulnud enam midagi Hadschi Musa el Hakimist, millise nime all U. J. Seetzen võõrsil elas. 4 aastat hiljem selgus, et ta tapeti tõenäoliselt 1811. aasta novembris Jeemenis Sana imaani käsul.²⁹⁵ U. J. Seetzeni poolt eesmärgiks seatud Aafrika mandri läbimine idast läände ebaõnnestus. Tema teaduslik pärand on sellest hoolimata aukartustäratav, sarnanedes Eestimaalt pärit O. Fr. von Richteri omale. Tänu Göttingeni ülikoolis saadud eelteadmistele on ta üks mitmekülgsemaid Aafrika ja Arabia uurimisreisijaid.

Lisaks teaduslikkusele on U. J. Seetzeni tööd ka haaravalt ja loetavalt kirjutatud. Tema Siinai mäe kirjeldus on kui kirjeldava proosa meistriteos korduvalt ära trükitud mitmetes antoloogiates.²⁹⁶

U. J. Seetzen on seotud ka Tartu ülikooliga: professor Friedrich Karl Hermann Kruse huvitus Ulrich Jasper Seetzeni reisidest. Tema oli ka kuulsa Saksa uurimisreisija päevikute väljaandja ja kommenteerija.²⁹⁷ U. J. Seetzeni päevik on hea

²⁹² H. Plischke. Johann Friedrich Blumenbachs... S. 32-34.

²⁹³ Dr. Fr. Embacher. Lexikon der Reisen... I. S. 268.

²⁹⁴ H. Plischke. Johann Friedrich Blumenbachs... S. 35.

²⁹⁵ Samas. S. 37.

²⁹⁶ H. Pleticha, H. Schreiber. Lexikon der Entdeckungsreisen... II. S. 220 .

²⁹⁷ U. J. Seetzen. Reisen durch Syrien, Palästina, Phöinizien, die transjordanischen Länder, Arabia Petraea und Unter-Ägypten. Herausgegeben und commentiert von Fr. Kruse in Verbindung mit

tõend tema pikaajast ja vaevarikast tööst. Arstina huvitasid U. J. Seetzen kohalike elanike sagedaste silmahaiguste põhjused. Ta jõudis järeldusele, et tegemist on regionaalse omapäraga: ere ja pimestav päiksevalgus, tolm, aga ka järelemõtlematu käitumine, nagu liialt paksude, higistamist soodustavate peakatet kandmine jpm.²⁹⁸

1807. aastal tuli J. Fr. Blumenbachi juurde Göttingeni ülikooli loodusteaduste üliõpilane **Heinrich Roentgen**, kes väitis end juba aastaid Aafrikale elavat, ka olla ta endale eesmärgiks seadnud Aafrika sisealadele tungimise.²⁹⁹ J. Fr. Blumenbach leidis, et noormees on sellise reisi jaoks kui loodud, pidades silmas nii tema vaimseid kui ka füüsilisi võimeid. H. Roentgen valmistas end reisiks ette süües iga päev abessiiniapäraselt, mis tähendas õhukesteks ribadeks lõigatud toore loomaliha tarvitamist, tutvus islami elulaadiga, lastes end isegi ümber lõigata, ning võttis ette pikki jalgsirännakuid, kandes seejuures endaga kaasas raskeid ja ebamugavaid koormusi. Peagi reisis ta Londonisse, kaasas J. Fr. Blumenbachi soovitusel. Paraku ei õnnestunud tal aga astuda Assotsiatsiooni teenistusse, mis tähendas, et tuli hakata otsima uusi finantseerimisallikaid. H. Roentgen lahkus Aafrikasse 1811. aasta jaanuaris, eesmärgiks Tombouctou (Timbuktu). Paraku ei jõudnud temagi sihtpunkti ega pöördunud ka reisilt tagasi. Innuka Aafrika-huvilise elu lõppes peagi ja kurvalt: reisisaatja, keda H. Roentgen täielikult usaldanud oli, tappis ta mõned päevad peale reisi algust.³⁰⁰ H. Roentgeni reisist ei ole midagi teada, ühtegi temapoolset ülestähendust ei ole leitud.

J. Fr. Blumenbachi neljas õpilane **Johann Ludwig Burckhardt** (1784-1817) õppis Leipzigris ja Göttingenis ajalugu, geograafiat ja keeli. Hiljem täiendas ta end loodusteaduste ja orientalistika alal Londonis ning Cambridge's. Kuumuses ja päikeses marssimisega, maapinnal magamisega ning spetsiaalse toitumisega valmistas ta end ette reiseks. Selline enese retkedeks häälestamine oli tüüpiline tolaeagsetele rännumeestele. 1808. aastal astus ta Assotsiatsiooni teenistusse ning alustas järgmisel aastal šeik Ibrahim'i nime all ekspeditsiooni, jõudes kolm aastat hiljem Egiptusesse

Hinrichs, G. Fr. Hermann Müller u. a. I-IV. Berlin, 1854-1859.

²⁹⁸ J. Schienerl. Der Weg in den Orient. Der Forscher Ulrich Jasper Seetzen: Von Jever in den Jemen (1802-1811). Oldenburg, 2000. S. 73.

²⁹⁹ H. Plischke. Johann Friedrich Blumenbachs... S. 42.

³⁰⁰ Samas. S. 46.

Kairosse, sealt edasi Nuubiasse ja Suakini. Tema eesmärk oli 1800. aastal kadunuks jäänud Fr. K. Hornemanni jälgede otsimine, läbi Sahara ja Sudaani Nigeri jõeni jõudmine. 1814. aastal lahkus ta Aafrikast, et külastada Mekat ja Mediinat. 1815. aastal oli ta Kairos tagasi, eesmärgiks mõne karavani koosseisus Aafrika sisemusse tungida. Kaupmeestel ja palveränduritel ei olnud aga prantslaste kohalolu tõttu juba aastaid asja Egiptusesse. Nii pidi J. L. Burckhardt oma reisi korduvalt edasi lükkama, kuniks 1817. aastal saabus teade karavani saabumisest. J. L. Burckhardt oli ettevõtmiseks põhjalikult ette valmistatud, ta oli kohalike elutingimustega täielikult kohanenud. Kairos karavani oodates töötas ta oma reisipäeviku kallal ning kogus orientalseid käsikirju.³⁰¹ Paraku oli määratud, et J. L. Burckhardti suurim soov läbida teekond Niilusest Nigerini ei täitunud. Vahetult enne karavani saabumist tabas J. L. Burckhardti düsenteeria ja ta suri mõni päev pärast haigestumist. Oma reisidest oli ta Londonisse saatnud väga väärtuslikku materjali, mis sisaldasid ennekõike andmeid ajalooliste sündmuste konteksti seotud etnoloogia ja keeleteaduse kohta, aga ka majanduslikke, poliitilisi ja loodusteaduslikke tähelepanekuid. Peale selle oli J. L. Burckhardt kogunud rikkalikult andmeid Aafrika sisealade kohta.

Peale oma õpilaste traagilist hukkumist ei sõandanud J. Fr. Blumenbach kasvandikke uutele reisidele ergutada.³⁰² Ta tõmbus tagasi, tegeldes rohkem anatoomia ja zooloogia õpetamisega. Siinkohal on huvitav ja oluline märkida, et esimesed Saksa Aafrika-reisijad lõpetasid enamasti oma retked võrdlemisi õnnetult: neli seitsmest uurimisreisijast suri Aafrikas.³⁰³ Aafrika hea tundja C. G. Reichard, kes ise sel mandril viibinud ei olnud, kritiseeris J. Fr. Blumenbachi õpilaste ettevõtmisi ning püstitas küsimuse, miks ei ürita keegi läbi Benini Aafrika sisemusse tungida. Ta väitis, et neegriritega saavad eurooplased paremini hakkama kui mauridega, pealegi on tee vaid kolmandik põhjarannikult lähtuvast teest.³⁰⁴

Ehkki J. Fr. Blumenbachi neli õpilast said õnnetult otsa, olid nende reisid, eelkõige aga julge vaim ja pealehakkamine otsustava tähtsusega edaspidisele Aafrika

³⁰¹ H. Plischke. Johann Friedrich Blumenbachs... S. 39-41 ja 81-82.

³⁰² Samas. S. 41.

³⁰³ C. Essner. Deutsche Afrikareisende im... S. 56.

³⁰⁴ H. Plischke. Johann Friedrich Blumenbachs... S. 47.

uurimisele. Iga õpilane viis seda sammukese võrra edasi. J. Fr. Blumenbachi õpilaste reisid virgutasid hilisemaid maadeavastajaid nagu H. Barth, G. Nachtigal, G. Rohlf s jpt uutele otsingutele. 18. sajandi lõpu ja 19. sajandi alguse Saksamaa tuntuimad ja lugupeetavamad uurimis- ja avastusreisijad pärinesid suuremas osas Göttingeni ülikoolist ja/või olid seotud J. Fr. Blumenbachi nimega.

Mitte ainult Tartu ülikool ei andnud maailmale arste-maadeuurijaid, vaid ka näiteks Göttingeni ülikool, mis tegi seda pealegi teadlikult ja süstemaatiliselt, ning paljude Aafrika-uurijate poolt kogutud materjal läks edasise teadustöö arendamise huvides ülikooli käsutusse. Tartu ülikooli puhul oli rändurite teadmistepagasi kasutamine pigem erand kui reegel. Ka ei saa Tartu ülikooli puhul rääkida ülikooli- ja õppejõudude poolsest initsiatiivist ja toetusest võõraste maade tundmaõppimiseks reise ja praktiliste kogemuste läbi. 19. sajandil ei olnud Tartu ülikoolil ka oma J. Fr. Blumenbachi, kes oleks Aafrika ajalugu ja geograafiat süstemaatiliselt tutvustanud. Sellest hoolimata ei saa aga nuriseda ka Tartus Aafrika kohta jagatud teadmiste üle. Juba ülemöödunud sajandi esimestel aastakümnetel kerkis esile ülikooliga seotud noori mehi, kes Aafrikasse läksid. Paraku ei olnud nende meeste avastused, pärand ja mõju edasisele Aafrika tundmaõppimisele nii suured kui Göttingeni ülikooli kasvandike oma, ent Eesti väiksust arvestades oli see meie jaoks sama oluline kui J. Fr. Blumenbachi õpilaste saavutused Saksamaa jaoks. Ehkki Eesti Aafrika-reisijad pidid tegutsema märksa kesisemates ja piiratumates tingimustes, suutsid nad väheste vahenditega, aga suure tahtejõuga nii mõndagi ära teha.

Kust need enamasti värskelt ülikooli lõpetanud mehed teadmisi hankisid, kuidas nende huvi tekkis ja kujunes, ei ole teada. Kindlasti aga ei ole liiga julge oletus, et põnevust tekitasid Saksa Aafrika-reisijate reisikirjad, aga ka isiklikud suhted, õppimine Saksamaa ülikoolides (muuhulgas ka Göttingenis), sealsete professorite tegutsemine Tartu ülikooli juures ning tõenäoliselt ka Tartu ülikooli juures peetud loengud, mis Aafrika-temaatikat puudutasid.

TARTU ÜLIKOOLI ARSTID TEADUSKONVERENTSIDEL AAFRIKAS

19. sajandil Aafrika mandril viibinud Tartu ülikooli kasvandikud olid valdavalt võõramaist päritolu. Eestlaste jaoks oli pikka aega eestikeelne trükisõna

ainuke sfäär, mille vahendusel saadi kokku puutada Aafrika probleemidega. Isiklikest kontaktidest ja akadeemilisest tegevusest olid eestlased peaaegu isoleeritud, nendes valdkondades domineerisid baltisakslased.³⁰⁵ Alles Tartu ülikooli taasavamine tõi kaasa uusi tuuli ka suhetes Aafrikaga. Oluline ja uus oli eestlaste jõudmine Aafrika mandrile.

Teaduskonverentsid ja nendel osalemine on peaaesjalikult seotud arstiteaduskonnaga,³⁰⁶ tõenäoliselt tuleb põhjusi otsida aafriklaste halvas tervislikus olukorras ning asjaolus, et kokkusaamisi peeti kohtades, kus konverentsil käsitletav probleem oli enim levinud. Arvestada tuleb muidugi ka seika, et konverentsi saadi Aafrika ja Aasia puhul pidada arenenumates regioonides, mistõttu Aafrikas valiti asukohaks enamasti Egiptus.

20. sajandi algusest on siiski teada ka paar mitte-arsti, kes Aafrikas toimunud konverentsidest osa võtsid. Teadaolevalt on ühel Aafrikas toimunud konverentsil osalenud üks Tartu ülikooli ajaloolane: 1905. aastal viibis Põhja-Aafrikas Tartu ülikooli üldajaloo professor, orientalist ja bütsantoloog **Aleksander Vassiljev** (1867-1953, Tartu ülikooli õppejõud 1904-1912), osaledes rahvusvahelisel orientalistide kongressil Alžiiris.³⁰⁷ Samal kongressil oli kaastegev ka usuteaduskonna professor Aleksander von Bulmerincq.

Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli teadussuhted Aafrikaga on aga valdavalt arstide pärusmaa. Eelmise sajandi kolmandal ja neljandal kümnendil viisid huvi aafriklaste meditsiinilise olukorra suhtes ning erinevad teadusseminarid sinna eestlastest arstid. Olgu siin mainitud leproloog Aleksander Paldrok, oftalmoloogid Jaan Uudelt, Jüri Suurküla ja Aleksander Taumi ning neuroloog Ludvig Puusepp. Hilisem Eesti

³⁰⁵ O. Klaassen. Loenguid Eesti afroasiaatika... Lk. 34.

³⁰⁶ 1. detsembril 1919 taas eestikeelsena avatud Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli arstiteaduskonnas algas õppetöö esialgu 4 õppejõuga. Peagi täiendust saanud kaadri hulka kuulusid ka Aleksander Paldrok ja Ludvig Puusepp. Järk-järgult tõsteti arstiteaduskonna õppetoolide arv üheksateistkümnelt kahekümne kolmele: loodi profesuurid bakterioloogias, neuropatoloogias, kõrva-ninakurguhaigustes, farmaatsia professor jagati kaheks. 1936. aastal kuulusid fakulteedi koosseisu 12 kliinikut 663 haiglavoodiga ja 10 instituuti. 1928. aastaks tõusis kliinikutes abisaanute arv 1912. aasta 3715-lt 9959-le. - TÜR KHO. F. 110. S. 38. L. 5; I. Käbin. Eestist pärit arstidest... // Tulimuld. Nr. 1. 1966. Lk. 56.

³⁰⁷ M. Hallik, O.-M. Klaassen. Keiserlik Tartu Ülikool... Lk. 122.

Vabariigi aukonsul Marokos Rudolf Peets läks Aafrikasse tervislikumat kliimat otsima. Melita Luise Marley oli Eestist pärit arst-misjonär Aafrikas.³⁰⁸ Kaks viimast leiavad käsitlemist püüasukatele pühendatud peatükis, kuna jäid Aafrika mandrile pidama pikemaks ajaks. Tartu ülikooli arstiteaduskonna sidemed Aafrikaga aastatel 1920.-30. ongi eelkõige seotud teaduskonverentsidega, mis leidsid aset Aafrika mandril, täpsemalt Egiptuses. Tegemist on kirurgia-, pidalitõve- ja silmahaiguste alaste konverentsidega.

Aleksander Paldrok sündis Kavastus 4. 05. 1871. Tartu ülikoolis õppis ta aastatel 1890-1895 meditsiini ning kaitses meditsiinidoktori kraadi dermatoloogia ja veneroloogia³⁰⁹ alal.³¹⁰ Tema peamisteks uurimisaladeks olid gonorröa ja leepra.³¹¹ Valiku võis põhjustada leepra võrdlemisi laialdane levik veel 20. sajandi alguseski. Eestis saavutas pidalitõbi suurima ulatuse Saaremaal, kus asus ka Audako pidalitõbiste ravila.

A. Paldrok, kes pani aluse Tartu ülikooli dermatoloogia ja veneroloogia kateedrile,³¹² saavutas rahvusvahelise tuntuse leepra-alase teadustööga, avaldades ajavahemikus 1894-1941 üle saja teadustöö ning esinedes korduvalt erinevatel rahvusvahelistel pidalitõvealastel konverentsidel ja kongressidel.³¹³ Ta oli ka rahvusvahelise leepraseltsi auesimees.³¹⁴

Aafrikaga seob A. Paldrokki 1938. aasta 21.-28. märtsil Egiptuses Kairos

³⁰⁸ Kuna Rudolf Peets ja Melita Marley kuuluvad käesolevas töös kasutatava klassifikatsiooni järgi gruppi “püüasukad”, siis nemad selles peatükis käsitlemist ei leia.

³⁰⁹ Dermato-veneroloogia formeerus iseseisvaks teaduslikuks distsipliiniks 20. sajandi algul.

³¹⁰ EAA. F. 402. N. 3. S. 1268. L. 107.

³¹¹ Leepra e pidalitõbi on kõiki elundeid ja elundisüsteeme tabav krooniline nakkushaigus, millesse nakatutakse ülemiste hingamisteede kaudu. Haigus oli vana- ja keskajal tuntud eelkõige Egiptuses, Indias ja Hiinas, Euroopasse levis see ristsõdade ajal. Eestisse tõid haiguse sisseändajad 11., 12. või 13. sajandil. 16. sajandist alates on haigete arv vähenenud. Tänapäeval on pidalitõbiste arv Euroopas minimaalne, kuid Aasias, Aafrikas ja Ladina-Ameerikas võib haigeid olla kuni mõni miljon. Eestis oli 20. sajandi alguses mõnisada haiget, aastal 2003 on see arv kümne ringis.

³¹² TÜR KHO. F. 110. S. 38. L. 3.

³¹³ K. Hiiemaa. Eesti Vabariik ja Egiptus 1918-1940: huvid, kontaktid, probleemid. // Magistritöö. Tartu, 1998. Lk. 23.

³¹⁴ Eesti Arst. 1927. Nr. 3. Lk. 138.

toimunud IV leepprakongress, mille organiseeris Rahvusvaheline Leepra Assotsiatsioon (*International Leprosy Association*)³¹⁵ ning millest võttis osa ka Tartu ülikooli tunnustatud leproloog. Kongress peeti Kairo ülikooli arstiteaduskonna ruumes, patrooniks oli kuningas Faruk. Kairo oli valitud asukohaks seetõttu, et troopikarahvastele ja -riikidele oli leepra sama suur probleem kui tuberkuloos põhjamaalastele.³¹⁶ Kuid nagu ülalpool mainitud, ei olnud pidalitõbi tundmatu Eestiski. A. Paldroki ettekanne tema leiutatud leepra ravist süsihappelume ja kullasooladega leidis vaimustatud vastuvõtu maailma leproloogide hulgas.³¹⁷ Tollal uudset meetodit kasutatakse leepra ravis tänapäevalgi. A. Paldrok oli ka Nobeli meditsiinipreemia nominent. 1935. aastal nimetati ta Jeruusalemma Püha Laatsaruse³¹⁸ Ordu rüütliks.³¹⁹ Viimase näol on tegemist orduga, mille liikmete arv oli suhteliselt väike ning mis tegeles peamiselt haigete ravimisega.

A. Paldroki 1939. aastal ilmunud teos “Eestist Egiptusesse” on heatahtlik tagasivaade Kairos ja selle ümbruses veedetud ajale.

Koos isa Aleksander Paldrokiga osales 1938. aastal Kairos toimunud leepprakongressil ka **Heiti Paldrok**, kes õppis Tartu ülikoolis agronoomiat, veterinaariat ja meditsiini. Juba 1928. aastal, olles vaid 17-aastane, osales Heiti Paldrok isaga teadusreisidel Lätis, Leedus, Saksamaal, Hollandis, Inglismaal, Norras, Rootsis ja Soomes.³²⁰ Enne Kairosse sõitmist kirjutas ta Tartu ülikooli rektorile, et tahab Kairos kohapeal kliinikutes töötada.³²¹ Kas ja kuidas see tal õnnestus, ei ole teada. H. Paldroki sulest on ilmunud teadustöid dermatoloogia ja meditsiinilise mükoloogia alalt.³²²

Lühiajaliselt viibis Aafrika mandril ka neurokirurgia teerajaja **Ludvig Puusepp**, kes sündis Kiievis 3. 12. 1876. Tema isa oli Eestist Peterburi ja seejärel

³¹⁵ ERA. F. 957. N. 16. S. 811. L. 32.

³¹⁶ A. Paldrok. Eestist Egiptusesse. Lk. 4.

³¹⁷ Samas.

³¹⁸ Laatsarus on haigete, ennekõike pidalitõbiste kaitsepühak.

³¹⁹ Postimees. 16. 05. 2001.

³²⁰ EAA. F. 2100. N. 2. S. 787. Lk. 117.

³²¹ Samas. N. 1. S. 10916. Lk. 30.

³²² Album Academicum. II. 1994. Lk. 512; Eesti teadlased väljaspool... Lk. 87.

Kiievisse rännanud eestlane.³²³ L. Puusepp õppis Petrogradi Sõjameditsiini Akadeemias, kus kaitses ka doktoriväitekirja.³²⁴ Peale osalemist Vene-Jaapani sõjas, valiti ta eelpool mainitud akadeemia eradotsendiks. Ta tegutses ka psühhoneuroloogiainstituudi korralise professori ja neurokirurgia kliiniku direktorina.³²⁵ L. Puusepa tegevusraadius ei piirdunud ainult Venemaaga, vaid ta töötas ka Viinis, Pariisis, Berliinis, Londonis, Hamburgis, Kopenhaagenis³²⁶ ja erinevates paikades USAs.³²⁷ 1920. aastal tuli L. Puusepp oma isa kodumaale Eestisse ning asus esialgu tööle Tallinna I Sõjaväehaigla konsultant-neuroloogina. Arvestades tema kogemusi Vene-Jaapani sõjas, tegevust Esimeses maailmasõjas kannatanute opereerimisel ning Venemaal peetud välineurokirurgiaalaseid loenguid, andis Eesti Vabariik talle sanitaarkindralmajori auastme.³²⁸ Mõni kuu peale Eestisse saabumist kutsuti L. Puusepp ametlikult Tartu ülikooli neuroloogiaprofessoriks. Spetsiaalselt L. Puusepa tarvis loodi Tartusse iseseisev neuroloogiakateeder ning närvikliinik.³²⁹ Temast sai Tartu ülikooli neuropatoloogia õppetooli professor, kelle juurde saatsid edaspidi paljud välismaa ülikoolid noori arste end täiendama.³³⁰ Tartusse saabudes oli L. Puusepp igati väljakujunenud teadlasisik, kuid tema teadmised ei piirdunud vaid meditsiinindusega, vaid ta valdas näiteks ka mitmeid võõrkeeli, olles võimeline suhtlema ja ettekandeid pidama saksa, vene, prantsuse, inglise ja itaalia keeles.³³¹ L. Puusepa panust meditsiinindusse väljendavad tema sulest pärinevad mitmed teadustööd,³³² tema poolt 1922. aastal asutatud Eesti Neuroloogia Selts,³³³ ajakirjade

³²³ A-E. Kaasik. Iga rahvas vajab oma suurmehi. // Postimees. 12. 12. 1995.

³²⁴ Samas.

³²⁵ Eesti biograafilise leksikoni täiendusköide. 1940. Lk. 252-253; Eesti Arst. 1924. Nr. 11. Lk. 20-21.

³²⁶ Die Aerzte Estlands. S. 497-499.

³²⁷ I. Käbin. Tartu Ülikooli arstiteaduskonnast... // Tulimuld. Nr. 1. 1964. Lk. 57.

³²⁸ A-E. Kaasik. Iga rahvas vajab...

³²⁹ Tartu Ülikooli ajalugu. III. Lk. 150; Kahe maailmasõja vahel oli L. Puusepa kliinik Tartus ainus neuroloogia ja neurokirurgia valdkonnale spetsialiseerunud raviasutus Baltimaades ja Soomes. Viimases spetsialiseerusid need erialad alles pärast Teist maailmasõda. - A-E. Kaasik. Iga rahvas vajab...

³³⁰ Tartu Ülikooli ajalugu. III. Lk. 150.

³³¹ Samas.

³³² Eesti Arst. 1924. Nr. 11. Lk. 20-21.

³³³ Tartu Ülikooli ajalugu. III. Lk. 150.

“Eesti Arst” ja “Folia Neuropathologica Estoniana” välja andmine ning osalemine paljudel teaduskonverentsidel üle kogu maailma.³³⁴

12. 12. 1935-17. 01. 1936 viibis L. Puusepp Palestiinas ja Egiptuses (Kairos), kus võttis ülikooli arstiteaduskonna esindajana osa X rahvusvahelisest kirurgide kongressist.³³⁵ Kahjuks ei ole täpsemaid andmeid kongressi kohta. Huvitav oleks teada, miks kirurgiaalane konverents Egiptuses korraldati. Kas tegemist oli juhusliku valikuga? Milline oli rahvusvaheliselt tunnustatud L. Puusepa osa konverentsil? Kas ta pidas ka ettekande? Kui jah, siis millisel teemal? Need küsimused jäävad esialgu veel vastusetä.

L. Puusepp suri 19. 10. 1942 ning on maetud Tartu Vene kalmistule.³³⁶

Lisaks leepira- ja kirurgiaalasele konverentsile leidis 1937. aasta lõpus ja 1938. aasta alguses Kairos aset ka XV silmaarstide ülemaailmne kongress, mis toimus pealinna luksuslikumas hotellis Niiluse ääres. Osavõtjate arv ulatus 850 inimeseni.³³⁷ Kongressi asukohta valik oli igati loogiline, sest sel ajal oli 95 %-l kogu Egiptuse rahvastikust silmamarja haigus e trahhoom. Egiptust on nimetatud trahhoomi kodumaaks juba aegade algusest. Keskajal ei säästnud see haigus pea ühtki egiptlast. Ka Napoleoni vägi kannatas 1798. aastal lugematu arvu haigusjuhtude all. Suur osa haigestunuist jääb pimedaks, mistõttu on egiptlasi nimetatud ka “pimedate rahvaks”. Haigus on levinud ka Põhja-Aafrikas laiemalt: Sudaanis, Liibüas, Kürenaikas, Tuneesias, Alžeerias ja Marokos. Mujal tuleb haigust harvem ette.³³⁸

Konverentsi toimumise ajaks oli Tartu ülikooli oftalmoloogial sajandipikkune ajalugu.³³⁹ Tartu ülikooli oftalmoloogid osalesid teaduskonverentsidel mitmel pool

³³⁴ A-E. Kaasik. Iga rahvas vajab...

³³⁵ Eesti Arst. 1934. Nr. 1. Lk. 20-21.

³³⁶ Samas. 1943. Nr. 1. Lk. 57-61.

³³⁷ K. Hiimaa. Eesti Vabariik ja... Lk. 21-22; Uus Eesti. 29. 12. 1937.

³³⁸ Samas; Afrika. Handbuch der praktischen Kolonialwissenschaften. Band XI/2. Krankheitsgeschehen und Gesundheitswesen. Die Aklimatisation der Europäer in Afrika. Berlin, 1943. S. 463.

³³⁹ 1836. aastal asutas professor N. I. Pirogov Tartus Baltimaade esimese silmahaiguste ravila 10 voodikohaga. 1843. aastal asutati kirurgia, oftalmoloogia ja kliiniku kateeder, 1868. aastal eraldi silmakliinik ja 1871. aastal iseseisev oftalmoloogia kateeder. Järgmisel kümnendil laiendati silmakliinikut tunduvalt. Tähelepanu pöörati erinevatele oftalmoloogiaküsimustele: värvusmeel,

maailmas. 1937.-38. aasta konverentsist võtsid osa Tartu ülikoolis tudeerinud silmaarstid Vastsemõisast pärit Jaan Uudelt,³⁴⁰ tallinlane Aleksander Eduard Taumi, Haapsalus sündinud Jüri Suurküla ja Nina Katharina von Poppen, kes oli küll rahvuselt sakslanna, kuid õppinud Tartu ülikoolis.

Tartu ülikooli juures tegutses **Jaan Uudelt** silmakliiniku vanema assistendina³⁴¹ ning hiljem ka juhatajana. 1930-st oli ta silmahaiguste eradotsent ning 1934-st oftalmoloogiaprofessor.³⁴² Teadusse on professor J. Uudelt jätnud jälje silmavigastuste, silmakasvajate ja trahhoomi uurijana. 1941.a siirdus ta Saksamaale, 1943.-1944. aastal juhatas uuesti Tartu silmakliinikut, siis sõitis jälle Saksamaale ja hiljem USA-sse, kus suri 1957. aastal.

Pärast J. Uudelti ärasõitu Saksamaale 1941. aastal määrati kliiniku etteotsa meditsiinidoktor ja oftalmoloogia kateedri juhataja³⁴³ **Jüri Suurküla**, kes hiljem töötas silmaarstina Rootsis. Oftalmoloogide ülemaailmsel kongressil Kairos osales J. Suurküla pealtkuulajana oma kulul. Lisaks loengutele ja ettekannetele osales ta väljasõitudel Kairo silmahaiglatesse, aga ka muuseumidesse ning vaatamisväärsesse kohtadesse.³⁴⁴ J. Uudelt ja E. Taumi kirjutasid oma Kairo-muljetest ajalehe "Uus Eesti" veergudel: esimene neist kajastas oma huvireisi Egiptuse sisemaale, et tutvuda sealse maa ja rahvaga, teine aga andis ülevaate kongressist ja jutustas ka Egiptuse ajaloost. Muuhulgas viitab ta halvale tervislikule olukorrale Egiptuses, mida tabavat sageli malaaria-, düsenteeria- ja tüüfusepuhangud, sagedased on filaria³⁴⁵ ning silmahaigused.³⁴⁶

Neljas kongressil osalenu oli nõrgema soo esindaja **Nina Katharina von Poppen**, kes oli sündinud 1917. aastal Petrogradis. Lühikest aega õppis ta Tartu ülikoolis, katkestas siis õpingud ning jätkas Windsori ülikoolis filosoofia alal. 1940.

trahhoom jne. Kliiniku areng ja laienemine jätkus ka uue sajandi alguskümnenditel.

³⁴⁰ Eesti Avalikud Tegelased. Lk. 365.

³⁴¹ Eesti biograafiline leksikon. Lk. 354.

³⁴² Tartu Riikliku Ülikooli arstiteaduskond... Lk. 89.

³⁴³ Samas.

³⁴⁴ EAA. F. 2100. N. 1. S. 15321. L. 21 ja 24.

³⁴⁵ Filaria - niituss, mille erinevad liigid võivad põhjustada haigusi (nt elevantsustõbi) nii inimestel kui ka loomadel.

³⁴⁶ Uus Eesti. 05. 01. 1961.

aastal kolis N. Poppen Saksamaale, sealt Kanadasse ning 1986. aastal Mallorcale.³⁴⁷

A. Paldroki, L. Puusepa, J. Uudelti, E. Taumi ja J. Suurküla viibimine Egiptuses on tüüpiline näide teadusreisi ühendamisest huvireisiga, kasuliku ühendamisest meeldivaga.

20. sajandi esimesel poolel lühemat või pikemat aega Aafrika mandril viibinud Tartu ülikooli õppejõudude ja kasvandike panus Eesti afrikanistika arengusse on väga mitmekülgne, ulatudes teadusalaste kontaktide loomisest ja praktilisest arstlikust tegevusest Tartu ülikooli tutvustamise ja reisimuljete jagamiseni. Ehkki teadusalased suhted ei olnud arvukad ega intensiivsed, on leproloog Aleksander Paldroki, neuroloog Ludvig Puusepa ning Tartu ülikooli oftalmoloogide tähtsus Tartu ülikooli teadusele märkimisväärne. Eelkõige tuleb hinnata teadussidemete arendamist, meditsiinalaste kogemuste vahetamist ning abi Egiptuses laialt levinud trahhoomi ja leepira ravimisel. A. Paldroki leiutatud meetod leepira raviks süsihappelume ja kullasooladega ei ole vähem oluline sakslaste Theodor Bilharzi või Robert Kochi avastustest.³⁴⁸

³⁴⁷ Album Academicum. III. 1994. Lk. 214.

³⁴⁸ T. W. Kramer. Deutsch-Ägyptische Beziehungen... S. 203.

3. TARTU ÜLIKOOLI KASVANDIKUD AAFRIKAS

Teadussidemete kõrval oli Tartu ülikool ning tema kasvandikud Aafrikaga seotud ka isiklike kontaktide kaudu. Erinevalt konverentsidel ja ümbermaailmareisidel osalenud eestimaalastest oli märgatavalt rohkem Eesti päritoluga inimesi, kes osalesid Inglise-Buuri sõjas, tegelesid misjonitööga või Eesti ja Aafrika vaheliste konsulaarsuhete rajamisega, kes leidsid tööd arstide või ametnikena või keda viis Aafrikasse lihtsalt huvi sealsete ühiskondade, looduse, inimeste, kultuuri vms vastu. Ainuüksi Inglise-Buuri sõjaga seotud eestimaalaste arv ning eestlaste huvi sõja vastu oli kõrge. Olgu siin näitena ära toodud Ado Reinvaldi buuride vabadusvõitlusele pühendatud luuletus: Oh buri rahvas / võitle sa, / Sull' õnne soovib ilmamaa / Sa seisad maa ja rahva eest / Ja lähed läbi tulest, veest- / Sa võitled oma rahva ra'al / Võid surra vabal isamaal.³⁴⁹

3. 1. EESTIMAALASTEST ARSTID INGLISE-BUURI SÕJAS

Peale eestimaalastest arstide-uurimisreisijate osalemist ümbermaailmareisidel oli Inglise-Buuri sõda sündmus, mis suuremal hulgal Eestist pärit mehi Aafrikasse viis. Tartu ülikooli kasvandikud osalesid selles sõjas nii sõdurite kui meedikutena. Mis sundis põhjamaalasi juba enam kui sajand tagasi lahkuma kodumaalt ning minema Aafrika lõunaossa? Oli see sümpaatia, kaastunne, seikluslust, soov kodumaalt kaugel rikastuda või veel midagi?

Inglaste ja buuride konflikti juured ulatuvad juba 18. sajandi lõppu, mil Kapi koloonia läks hollandlastelt üle inglastele. Euroopa riikide pretensioonid Lõuna-Aafrika suhtes olid aga veelgi varasemad. 1652. aastal jõudsid sinna hollandlased, kes panid ka aluse Kaplinnale. 1795. aastal läks see valdus inglastele. Buuride Kapi kolooniast väljarändamise *-treki-* tulemusena tekkisid Buuri vabariigid - Natali Vabariik, Oranje Vaba Riik ja Transvaalimaa. Esimene neist kaotas peagi oma iseseisvuse inglastele, teised kaks kujunesid aga Inglise-Buuri sõja põhjuseks.

Juba 1880. aastate lõpus annekteeris Suurbritannia eesotsas Cecil John Rhodesiga Botswana (Betšuaanamaa) ning allutas võitluses matabele ja mašona

³⁴⁹ Olevik. 09. 05. 1900. Lk. 437.

hõimudega suure maa-ala Briti kroonile. 1895. aastal hakati seda piirkonda nimetama Rodeesiaks (tänapäeval Sambia ja Zimbabwe).³⁵⁰ Briti vallutusega haarati ümber sõltumatud buuride riigid Oranje Vaba Riik ja Transvaalimaa. C. J. Rhodesi eesmärgiks sai buuri vabariikide ühendamine Kapi koloonia ja Natalimaaga föderatsiooni vormis. Inglisele soodsat olukorda aitasid luua vastuolud Transvaalimaal. Tüli tekkis konservatiivse buuride valitsuse ning *uitlanderite*³⁵¹ vahel, põhjuseks viimaste valimistsensuse piiramine. Suurbritanniat häiris buuride selline käitumine. Läbirääkimised olid edutud, kuna kompromissi asemel lootsid britid suuremat edu saavutada vallutuse kaudu.

Oktoobris 1899 algas sõda, mis oli oma algusjärgus buuridele edukas. Pöördepunktiks sai Paardebergi lahing, mis toimus 27. 02. 1900 ning mille järel algas buuri riikide territooriumi hõivamine. Inglisele valmistasid peavalu buuri partisanid, kelle tegevusele vastasid britid repressioonidega tsiviilelanikkonna suhtes: farme põletati, naised ja lapsed interneeriti kontsentratsioonilaagritesse jms. Selline taktika kurnas buurid järk-järgult välja. Puudus oli hobustest ja toidumoonast. Toimunud oli ka buuride terav lõhenemine: ühel pool *hensopperid*, kes olid juba alla andnud, teisel pool *bittereinderid*, kes jätkasid võitlust. Alles 1902. aasta maikuu allkirjastati Vereeningis rahuleping, millega buurid tunnustasid inglase võimu. Sõda läks kõigile kalliks maksma: suri 22 000 Briti sõdurit (suurem osa neist haigustesse), buurid kaotasid 25 000 ja aafriklased 12 000 meest.³⁵²

Lõuna-Aafrika sõjas osales ka eestimaalasi, kelle teeneks sõjapidamise ja arstiabi andmise kõrval oli ka eestlaste teavitamine toimuvast.

Vabatahtlikuna sõjarindel sai tuntuks Wolfgang Friedrich Schiele, ülejäänud mehed – Karl Johannes Hermann Edler von Rennenkampf, Leo Bornhaupt, Otto Helmuth Robert von Hohlbeck, Vladimir Kuhharenko ja Rudolph Jakob von Gernet -

³⁵⁰ Rodeesia on Suurbritannia endine valdus Lõuna-Aafrikas. 1889 andis Inglise kuninganna Victoria välja harta, millega C. J. Rhodesi asutatud *British South Africa Company* sai ainuõiguse koloniseerida ja hallata Lõuna-Aafrikas uusi alasid. Need hõlmasid nüüdsest Zimbabwe ja Sambia territooriumi, mis pärast vallutamist nimetati 1895 C. J. Rhodese järgi Rodeesiaks. Tänapäevaks on Zimbabwe ja Sambia omaette riigid.

³⁵¹ *uitlander* tähendab hollandi keeles võõrast.

³⁵² Th. Pakenham. *The Boer War*. London, 1998. P. 15.

tegutsesid arstidena Vene-Hollandi ühistaatsareti ja Vene Punase Risti laatsareti koosseisus.

Wolfgang Friedrich Schiele sündis Põltsamaal 1867. aastal.³⁵³ Peale alg- ja põhihariduse omandamist Tallinna Maagümnaasiumis ja Tartu Kubermangugümnaasiumis õppis ta aastatel 1882-1893 Tartu ülikooli arstiteaduskonnas³⁵⁴ ning seejärel Berliinis ja Pariisis. Omandanud meditsiinidoktori kraadi, töötas W. Fr. Schiele maa-arstina Liivimaal, oli 1894. aastast assistent Obuhhovi hospitalis Peterburis ning vabrikuarst Narva Kreenholmi Manufaktuuris.³⁵⁵ Inglise-Buuri sõtta läks W. Fr. Schiele vabatahtlikuna, sümpaatiast buuri rahva suhtes.³⁵⁶ Tema 1901. aastal ilmunud ja nii saksa- kui ka eestikeelses väljaandes hea vastuvõtu leidnud teos annab põhjaliku ülevaate eestimaalasest vabatahtliku tegevusest sõjas, vaenutegevuse käigust ja buuridest.³⁵⁷

Pärast sõja lõppemist tegeles W. Fr. Schiele erapraksisega Peterburis ning osales arstina Vene-Jaapani sõjas. Esimese maailmasõja ajal oli ta Peterburi nakkushaigla peaarst ning hiljem samas Saksa Aleksanderhospitali peaarst. W. Fr. Schiele suri 1931. aastal.³⁵⁸

Aleksander Eberhardt sündis 1863. aastal Saratovi kubermangus. Hariduse omandas ta kohalikus koolis ja Jekaterinburgi gümnaasiumis.³⁵⁹ Tartu ülikooli arstiteaduskonna lõpetas ta 1891. aastal ning juba järgmisel aastal promoveeriti A. Eberhardt meditsiinidoktoriks. Eestist lahkumiseni töötas ta sõjaväearstina.³⁶⁰ A. Eberhardt osales Inglise-Buuri sõjas Vene Punase Risti laatsareti koosseisus.³⁶¹ Tema

³⁵³ EAA. F. 402. N. 2. S. 21679. L. 3 p.

³⁵⁴ Samas. S. 21680. L. 60.

³⁵⁵ Album Dorpat-Livonorum. Dorpat, 1908. S. 393; Die Aerzte Estlands. S. 321; Die Aerzte Livlands. Ein biographisches Lexikon. Riga, 1905. S. 350; Album Academicum. 1889. S. 851.

³⁵⁶ T. Rütman. Eesti ja Inglise-Buuri... Lk. 15.

³⁵⁷ W. Schiele. Mit den Deutschen im Buren-Kriege; eestikeelne väljaanne "Sakslastega Buuri sõjas" ilmus 1902.

³⁵⁸ Album Dorpati-Livonorum. S. 17; Album Academicum. 1889. Lk. 760.

³⁵⁹ EAA. F. 402. N. 2. S. 4948. L. 6.

³⁶⁰ Album Academicum. 1889. S. 843; T. Rütman. Eesti ja Inglise-Buuri... Lk. 31.

³⁶¹ Vene Punase Risti üksus lahkus Peterburist detsembris aastal 1899 ja sõitis edasi Odessast Lourenço Marquesi. Pretoriasse jõuti 13. jaanuaril 1900. - A. Davidson, I. Filatova. The Russians and... P. 149-151.

tegevuspaik oli Pretorias,³⁶² kus A. Eberhardt saavutas suure populaarsuse kohalike hulgas. Tegemist oli eduka arstiga, kelle tööd mõjutas ka asjaolu, et sõjaväearstina oli ta juba eelnevalt tuttav armees valitsevate meeleolude ja tavadega ning oskas vastavalt sellele käituda. Tunnustuseks A. Eberhardti tööle on ka Vene afrikanisti Apollon Davidsoni väide, et Punase Risti salkadesse valiti ainult suurte kogemustega arste, oma ala parimaid spetsialiste.³⁶³

Vene Punase Risti laatsareti koosseisus tegutses veel teinegi Tartu ülikooli arstiteaduskonna vilistlane – **Otto Helmuth Robert von Hohlbeck**, kes oli sündinud Vjatka kubermangus 17.06.1871.³⁶⁴ Aastatel 1878-1889 õppis O. von Hohlbeck Tartu ja Tbilisi gümnaasiumites.³⁶⁵ Tartu ülikooli arstiteaduskonna lõpetas ta 1895. aastal³⁶⁶ ning töötas seejärel Riia linnahaigla kirurgiaosakonna assistendina, siirdudes sealt Lõuna-Aafrikasse. 1889-1900 oli ta Vene Punase Risti ambulantsi arst Transvaalis.³⁶⁷ Pärast naasmist Inglise-Buuri sõjast jätkas O. von Hohlbeck oma haridusteed Saksamaal, Šveitsis ja Prantsusmaal. 1908. aastal promoveeriti ta meditsiinidoktoriks ning temast sai Tartu ülikooli kirurgia eradotsent (1912-1918) ja kliiniku kirurgiaosakonna peaarst.³⁶⁸ 1921. aastal lahkus O. von Hohlbeck Saksamaale, kus tegutses arsti ja õppejõuna. O. von Hohlbeck suri 1953. aastal.³⁶⁹

Vene-Hollandi ühislaatsareti³⁷⁰ Venemaa salk, kuhu kuuluvast neljast arstist kolm olid seotud Tartu ülikooliga, jõudis 1900. aasta jaanuaris Napolisse, kus ühines Hollandi salgaga. Laatsareti ülemaks valiti hollandlane Evert Cornelius van Leersum. Napolist sõideti saksa laeval “Kanzler” Pretoriasse,³⁷¹ kust mehed saadeti edasi

³⁶² Pretoria on Lõuna-Aafrika Vabariigi pealinn ja Transvaali provintsi halduskeskus. Linna asutasid 1855. aastal buuri kolonistid ning andsid sellele nime oma juhi Pretoriuse järgi.

³⁶³ A. Davidson, I. Filatova. The Russians and... P. 149.

³⁶⁴ EAA. F. 402. N. 2. S. 10013. L. 5- 6.

³⁶⁵ T. Rütman. Eesti ja Inglise-Buuri... Lk. 30.

³⁶⁶ EAA. F. 402. N. 2. S. 10014. L. 8.

³⁶⁷ Deutschbaltisches biographisches Lexikon. S. 332.

³⁶⁸ T. Rütman. Eesti ja Inglise-Buuri... Lk. 31.

³⁶⁹ Deutschbaltisches biographisches Lexikon. S. 332.

³⁷⁰ Oluline koht oli ka materiaalsel toetusel. 1899. aasta lõpuks oli kogutud ligi 100 000 rubla. - A. Davidson, I. Filatova. The Russians and... P. 153.

erinevatesse paikkondadesse. Eestimaalt pärit kolmest arstist on enim andmeid K. J. E. von Rennenkampfi kohta, kelle panus ja pühendumus näib erinevate mälestuste põhjal suur olevat. Kõigi meeste puhul torkab silma tegutsemine sõjaväearstidena, nii on kaks neist kindlasti osalenud Vene-Jaapani sõjas ja tõenäoliselt ka Eesti Vabadussõjas, K. von Rennenkampfi puhul lisandub veel Esimene maailmasõda. Sellest võib järeldada, et kõigi osalenute huvi oli õpitu praktikas proovimine ning et tegemist oli kogenud meedikutega, kelle osa ka Inglise-Buuri sõjas oli nimetamisväärne.

Karl Johannes Edler von Rennenkampf sündis 1870. aastal Läänemaal Suure-Rõudes.³⁷² Peale Tallinna Rüütli- ja Toomkooli lõpetamist õppis ta Tartu ülikoolis meditsiini ning sai 1904. aastal meditsiinidoktori kraadi.³⁷³ K. von Rennenkampf töötas assistendina Tartu ülikooli haigla ja polikliiniku juures, Königsbergis ning Peterburi Alexanderhospitalis.³⁷⁴ Sellelt ametipostilt lahkus ta 29-aastasena Vene-Hollandi välilaatsareti koosseisus Lõuna-Aafrikasse.³⁷⁵ K. von Rennenkampf tegutses Brandfortis ja hiljem Kroonstadis, kus asus Vene-Hollandi välilaatsareti alaline haigla. 1900. aasta suvel läks ta Pretoriasse, kus töötas koos teise eestlase, Rudolf von Gernetiga kuni Pretoria hõivamiseni inglaste poolt.³⁷⁶ Sõjasündmused tegi K. von Rennenkampf kaasa Lääne-Transvaalis.³⁷⁷ Sõjatandrile jäi ta sõja lõpuni (1902. aasta mai lõpuni).³⁷⁸ K. von Rennenkampfi tegevust on iseloomustatud ülivõrretes. Laatsareti üks õdedest, S. Izedinova mainib teda korduvalt oma mälestustes ning ei ole kitsi kiidusõnadega. S. Izedinova rõhutab, et K. Rennenkampf käitus meeldivalt oma musta nahavärviga patsientidega, võttes neid ka haiglasse, ehkki kohalik komme seda ei lubanud ning hollandlasest arst ei oleks seda võimaldanud. Küll aga tegi seda Eestimaalt pärit K. von Rennenkampf. Sageli läks ta ka ise sõjaväljale, et haavatuid haiglasse toimetada. K. von Rennenkampfi kiitis ka

³⁷¹ Samas. P. 154.

³⁷² EAA. F. 402. N. 2. S. 20064. L. 6.

³⁷³ Die Aerzte Estlands. S. 306; Die Aerzte Livlands. S. 332; EAA. F. 402. N. 2. S. 20065. L. 22.

³⁷⁴ Deutschbaltisches biographisches Lexikon. S. 620-621.

³⁷⁵ T. Rütman. Eesti ja Inglise-Buuri... Lk. 37.

³⁷⁶ Samas. Lk. 40.

³⁷⁷ Samas.

³⁷⁸ A. Davidson, I. Filatova. The Russians and... P. 156.

Transvaali kindralkubeneri asetäitja kindral Koos de la Rey, kirjutades 16. detsembril 1901 president Paulus Ohm Krügerile, et kõik arstid on nüüdseks lahkunud, tema kontrollitavale territooriumile on jäänud vaid K. von Rennenkampf, kes on nendele jäägitult pühendunud ja nende jaoks väga palju teinud.³⁷⁹

Peale sõja lõppemist jätkas K. von Rennenkampf õpinguid Tartus, osales Vene-Jaapani sõjas, Esimeses maailmasõjas ja Eesti Vabadussõjas. 1921. aastal lahkus K. von Rennenkampf Saksamaale, kus suri 1953. aasta.

Teine Eestimaalt pärit arst Inglise-Buuri sõjas, **Vladimir Kuhharenko** sündis 1873. aastal Riias.³⁸⁰ Meditsiiniõpinguid alustas ta Tartu ning jätkas Moskva ülikoolis. Inglise-Buuri sõjas tegutses V. Kuhharenko Vene-Hollandi välilaatsareti koosseisus Katdoorputis, Kroonstadis ja Vereenigingis.³⁸¹ Inglise pealetungi ajal oli Vladimir Kuhharenko viimane, kes laatsareti arstidest Kroonstadi jäi ning sattus seetõttu inglaste kätte vangi. Peale vabanemist tegutses ta mõnda aega Pretorias ning pöördus siis Venemaale tagasi.³⁸²

V. Kuhharenko pani kirja oma mälestused, milles kirjeldab inglaste meditsiinilist olukorda, märkides, et inglastel oli suur puudus meditsiinitöötajatest, näiteks Kroonstadis oli neil 60 000 meest, kuid ainult 3 arsti; haiglad olid ülerahvastatud ja inimesi suri nagu kärbseid, tosinate kaupa iga päev.³⁸³

Vene-Hollandi sanitaarkoloni arstina tegutses ka 1874. aastal Moskvast sündinud³⁸⁴ **Leo Otto Johann Bornhaupt**. Ta õppis Tartu ülikooli arstiteaduskonnas ja Harkivi ülikoolis³⁸⁵ ning töötas seejärel Harkivis ja Riia linnahaiglas. Inglise-Buuri sõjas tegutses L. Bornhaupt algul Populars Grove'is Modderi jõe ääres, hiljem Brandfortis ja Kroonstadis.³⁸⁶ Peagi pärast Pretoria langemist pöördus ta tagasi, osales Vene-Jaapani sõjas, töötas arstina Moskvast ja Riias ning oli Balti Landeswehri arst. Seejärel siirdus ta Jaava saarele, kus Surabayas töötas arstina oma surmani 1936.

³⁷⁹ A. Davidson, I. Filatova. The Russians and... P. 155-157.

³⁸⁰ EAA. F. 402. N. 2. S. 13712. L. 1.

³⁸¹ A. Davidson, I. Filatova. The Russians and... P. 154.

³⁸² T. Rütman. Eesti ja Inglise-Buuri... Lk. 44-45.

³⁸³ A. Davidson, I. Filatova. The Russians and... P. 154.

³⁸⁴ EAA. F. 402. N. 2. S. 2568. L. 4.

³⁸⁵ Samas. L. 11.

³⁸⁶ Album fratrum Rigensium... S. 304.

aastal.³⁸⁷

Inglise-Buuri sõjas osales ka juba mõni aasta enne sõja puhkemist Eestist Lõuna-Aafrikasse läinud arst ja farmer **Rudolph Richard Jakob von Gernet**, keda võib lugeda Aafrika eestimaalasest püsiasiunikuks. R. von Gernet sündis 1864. aastal Seljakülas. Enne Tartu ülikooli meditsiiniteaduskonda astumist õppis ta Tallinna Rüütli- ja Toomkoolis. 1892. aastal promoveeriti R. von Gernet meditsiinidoktoriks, millele järgnes kogemuste hankimise aeg arstina Tartus töötades ning Haapsalus erakliinikut juhtides. Peale lühiajalist töötamist täiendas R. von Gernet end Berliinis ja Pariisis.³⁸⁸

Lõuna-Aafrikasse läks R. von Gernet tõenäoliselt õnne otsima seetõttu, et tema vend Richard Adolph von Gernet, kes oli samuti Tartu ülikoolis meditsiini õppinud,³⁸⁹ töötas edukalt Transvaali kaevandustes.³⁹⁰ Põhjus võib aga olla ka parema kliima otsimine, millele viitab tema tõdemus, et “Transvaal on ilus maa. Kliima on paras ning terve /.../”³⁹¹

1895. aastal sai Rudolph von Gernetist kullakaevanduste arst Johannesburgis, kolm aastat hiljem Pretoria leprosooriumi juhataja.³⁹² Inglise-Buuri sõja ajal tegutses ta Pretoria linnahaiglas kirurgiakonsultandina ning sõjalaatsareti peaarstina.³⁹³ R. von Gernet kirjutab, et “huvitavat arstlikku tegevust ei olnud, selle vastu painasivad meid iga päev umbes 100 kuni 150 Buri, kes haiguse tunnistusi nõudsid, et koju minna /.../”³⁹⁴ Veel lisab ta, et tööd oli napilt, kuna haavatuid oli vähe ning haavad paranesid ruttu ja kergesti.³⁹⁵ R. von Gernet ei olnud buuride suhtes positiivselt meelestatud. Kui näiteks Vene afrikanist Apollon Davidson peab materiaalseid abisaadetisi buuridele eriti oluliseks ja suuremeelseks, siis R. von Gernet kirjutas järgmist: “Kahjatusega loeme, et buride heaks raha korjatakse. See raha võiks kodu palju enam kasu tuua, kui

³⁸⁷ Th. Pakenham. The Boer War. P. 45-46.

³⁸⁸ Die Aerzte Estlands. S. 186.

³⁸⁹ EAA. F. 402. N. 2. S. 6943. L. 6.

³⁹⁰ T. Rütman. Eesti ja Inglise-Buuri... Lk. 46.

³⁹¹ Olevik. 14. 03. 1900. Lk. 239-240.

³⁹² Die Aerzte Estlands. S. 186.

³⁹³ Samas; T. Rütman. Eesti ja Inglise-Buuri... Lk. 47.

³⁹⁴ Eesti Postimees. 24. 02. 1900.

³⁹⁵ Olevik. 14. 03. 1900. Lk. 239-240.

siin, sest esiteks saadetakse sellest rahast niipalju kõrvale, et midagi nende kätte ei jõua, kelle jaoks ta on korjatud ja teiseks ei ole neil siin seda tarvis. Riik võttis kullakaevandused oma kätte ja sellep. on raha küll /.../” R. von Gernet ei pea suuremat lugu ka vabatahtlikest, pidades nende osa võitluses inglaste vastu tühiseks, eriti kui arvestada paradoksi, et buure oli sõjaväljal vähe, suur osa nendest istus kodus. R. von Gernet märgib, et paljud vabatahtlikud olid vaid karjeristid, kes soovisid sõjast profiiti lõigata.³⁹⁶

Eesti afrikanistika seisukohast on just kirjutised buuride ja inglaste seisukorrast ning sõjast laiemalt oluline osa R. von Gerneti tegevusest.

1901. aastal tuli R. von Gernet Eestisse ning jätkas siis oma õpinguid Berliinis. 1902. aastal läks ta uuesti Transvaali, kus töötas esialgu arsti, 1907. aastast aga farmiomanikuna.³⁹⁷ R. von Gernet suri Pretorias 1944. aastal.³⁹⁸

Kuidas hinnata eestimaalastest arstide tegevust Inglise-Buuri sõjas? Vabatahtlike arstide tegevuse saavutuste mõõtmisel tuleb usaldada laatsareti õe S. Izjedinova mälestusi, kuna objektiivsemaid andmeid ei ole. Raske oleks ülehinnata nende kuue arstina tegutsenud mehe tähtsust. Oluline on märkida, et nad tahtsid jagada Lõuna-Aafrikas omandatud kogemusi oma kolleegidega, pidades selleks loenguid uuemate relvade poolt põhjustatud haavade ravimisest, haigustest, mis olid Venemaal haruldased või tundmatud või ka tuntud haigustest, mis erineva kliima mõjul olid võtnud tundmatu kuju.³⁹⁹ Aleksander Eberhardt avaldas detailseid meditsiinilisi ülevaateid, muuhulgas üksikasjalikud nimekirjad kõikide haiguste kohta, millega temal tuli kokku puutuda.⁴⁰⁰ Tänuväärset on ka Lõuna-Aafrikas viibinute ajakirjanduses avaldatud ülevaated maast ja rahvast, samuti märkmed sõjast, mida nad ise vahetult kogesid. V. Kuhharenko meenutused ilmusid näiteks ajalehes “Moskovskie Vedomosti”, K. von Rennenkampfi omad ajalehtedes “Revaler Beobachter”, “Rigasche Rundschau”, R. von Gernetil “Olevikus” ja “Eesti

³⁹⁶ Olevik. 14. 03. 1900. Lk. 239-240.

³⁹⁷ Die Aerzte Estlands. S. 186.

³⁹⁸ Deutsch-baltisches Gedenkenbuch. Unsere Toten der Jahre 1939-1947. Darmstadt, 1991. S. 122.

³⁹⁹ A. Davidson, I. Filatova. The Russians and... P. 157.

⁴⁰⁰ Samas. P. 157-158.

Postimehes”. K. von Rennenkampf avaldas oma mälestused ka raamatuna. Tänu nendele kirjutistele oli Inglise-Buuri sõda, aga ka 19.-20. sajandi vahetuse Lõuna-Aafrika olustik kaasaegsetele eestimaalastele mõnevõrra arusaadavam. Asjaosaliste mälestustele lisaks ilmus Eestis vahetult peale sõjasündmuste lõppu ka sõda kajastavaid teoseid. 1900. aastal ilmus Tallinnas teos “Hurra! Burid! Põnev jutustus Transvaali-Inglise sõjast 1899-1900 aastani” ning 1902. aastal Tartus raamat “Kuidas sõjas sõditakse. Jutustus praegusest buuride sõjast”. Eesti Vabariigi päevil nägi pealkirja all “Buuride vabadusvõitlus 1899-1902. a” ilmavalgust põhjalikum ülevaade sõjast.⁴⁰¹

Mõõtes eestimaalastest arstide tähtsust Inglise-Buuri sõjas, aga ka panust kaasmaalaste ja kolleegide silmaringi laiendamisse tuleb nõustuda T. Rütmaniga: “Kuus arsti, Tartu Ülikooli kasvandikku Inglise-Buuri sõjas teeb vaieldamatult au ka meie *alma materile*. Tollane Tartu kirurgiakoolkond oli maailmamastaabis kahtlemata üks silmapaistvamaid...”⁴⁰² “Silmapaistvaim” võib olla küll ülepaisutatud, aga silmapaistev oli siinsete arstide haridus ja tegevus vaieldamatult. Selle kasuks kõneleb ka Eestist pärit arstidest misjonäride ning Rudolf Peetsi ja vendade Solomentsevide tegevus Aafrikas.

3. 2. TARTU ÜLIKOOLI KASVANDIKUD PÜSIASUKATENA AAFRIKAS

Mõistele “püsiasiukas” võib läheneda väga erinevaid teid pidi, anda erinevaid definitsioone. Määratlusest tulenevalt võib ka üht või teist persooni erinevalt lahterdada. Nii võib määratluse aluseks võtta näiteks motiivid ja eesmärgid. On raske oletada, kui paljud Aafrika mandrile reisijatest plaanisid sinna pikemaks pidama jääda; tihti mindi tervist parandama, lühiajalist tööd otsima vms. Sissejuhatuses esitatud definitsiooni kohaselt tuleb Eestist pärit Aafrika püsielanikeks lugeda Rudolf ja Leonora Peets, Elmar Tammist, Nikolai Köstner, Evald Märks, Karl Richard Nurk, Nikolai Scheinesson, Rudolph Richard Jakob von Gernet,⁴⁰³ Melita Luise Marley, Gustav Otto Richard Reusch, Ernst Martin Brutzer ning Carl Theodor Hasselblatt.

⁴⁰¹ A. Taidla. Buuride vabadusvõitlus 1899-1902. a: Colenso lahing. Tallinn, 1937.

⁴⁰² T. Rütman. Eesti ja Inglise-Buuri... Lk. 53.

⁴⁰³ Kuna R. von Gernet oli seotud Inglise-Buuri sõjaga, on temast juttu sõda puudutavas peatükis.

Püsielanike alla on paigutatud ka vennad Solomentsevid.

Tartu ülikooliga seotud (Eestist pärit) Aafrika püsiasiukate seas oli arste, teolooge, juriste, majandusteadlasi, aga ka muude elualade esindajaid. Nende kodumaalt lahkumise ja Aafrika mandri uueks elupaigaks valimise motiivid olid erinevad, samuti piirkonnad, kus elati ja tegutseti. Peamiselt töötati Põhja-Aafrika riikides, aga ka Lõuna-Aafrikas, koha valik sõltus tervislikust seisundist, tööpõllust jpt asjaoludest. Seetõttu on raskendatud ka ühiste motiivide ja kokkupuutepunktide otsimine, samuti igasuguste üldistuste tegemine. Erinevalt Tartu ülikooli teadlastest oli püsiasiukate tagasiside ülikooli jaoks väike. Seetõttu on huvitavam ja tõhusam keskenduda igale isikule eraldi, tuua välja ajendid, mis üht või teist eestlast (eestimaalast) sellist teekonda ette võtma tõukasid; miks jäädi Aafrika mandrile aastateks, millega võõrsil tegeldi.

EESTIST PÄRIT MISJONÄRID AAFRIKAS

Kristluse leviku ajalugu Aafrikas, täpsemalt Rooma provintsi *Africa* evangeliseerimine ulatub 1. sajandisse. 60. aastal rajas evangelist Markus Aleksandrias patriarhaalkiriku. Egiptusest jõudis kristlus Kartaagosse, millest kujunes peagi tähtis kiriklik keskus. Troopilise Aafrika esimeseks kristluse kantsiks sai tänapäeva Etioopia põhjaaladel asunud Aksumi riik. Ristiusk kuulutati seal riigiusuks 4. sajandil. Sellest ajast peale on Etioopia jäänud kristlikuks maaks. 6. sajandiks jõudis kristlus Nuubia aladele. Islami pealetungini 7. sajandil jäi kristlus Põhja-Aafrikas valitsevaks religiooniks, islam tõkestas aga kristluse edasist arengut Aafrikas.⁴⁰⁴

Edasi on misjoneerimine seotud eurooplaste ekspansiooniga Aafrikas 15. sajandist alates, eelkõige portugallaste kaubanduslike taotlustega Lääne- ja Kesk-Aafrikas. 1482. aastal rajasid nad Guinea lahte Kullarannikule oma esimese tugipunkti El Mina, kuid juba 16. sajandi keskpaigaks oli ristiusk seal unustatud ning inimesed pöördunud tagasi oma traditsiooniliste usundite juurde. Ebaõnnestus ka Kongo ja Lõuna-Aafrikas asunud Monomotapa riigi esialgu edukalt kulgenud ristiustamine. Samuti oli edutu 17.-18. sajandi misjonäride tegevus Aafrikas.

⁴⁰⁴ J. E. Mabe. Das kleine Afrika-... S. 130; K. Hiiemaa. Südame kutsel. Lk. 10.

Kristlik misjonitöö aktiveerus ja kandis varasemast rohkem vilja 19. sajandi keskpaigast alates, mil misjonäride tegevus oli tihedasti seotud Euroopa riikide koloniaalhuvide tugevnemisega Aafrikas.⁴⁰⁵ Olenevalt piirkonnast loetakse tegeliku misjonitöö alguseks ajavahemikku 1840-1880. Nendest aastatest 20. sajandi alguseni liikusid misjonärid ikka enam rannikult sisealadele. Täna moodustavad Aafrika kristlased 19 % kogu maailma kristlaskonnast.

Eestist Aafrikasse misjonitööle läinud Tartu ülikooli kasvandikest - Carl Theodor Hasselblatt, Ernst Martin Brutzer, Gustav Otto Richard Reusch ja Melita Luise Marley – sidusid kaks viimast oma elu pikemaks ajaks Aafrika mandriga, mistõttu nende puhul ei teki kahtlust, et tegemist on püriasukatega. Kaks esimest misjonäri pöördus peale mõneaastast Aafrikas tegutsemist Eestisse tagasi. Tegemist ei olnud aga ei lühiajalise viibimisega ega ka huvi- või teadusreisiga, mistõttu ka C. Th. Hasselblatti ja E. M. Brutzeri paigutamine püriasukate kategooriasse on igati põhjendatud ja täpsem.

Esimesed eestimaalastest Tartu ülikooliga seotud misjonärid jõudsid Aafrika mandrile 19. sajandi teisel poolel, peamiselt uusaegse misjonitöö esimesel perioodil. Sel ajal tegutsesid misjonärid enamasti rannikualadele rajatud nn kristlaste külades, kus üritati kohalikele kristlikku identiteeti vahendada. Sellesse ajavahemikku mahub C. Th. Hasselblatti ja E. M. Brutzeri tegutsemine Aafrika mandril. Viimase tegevus misjonärina ulatub osalt ka järgmisesse, misjonitöö teise etappi, mida iseloomustab koloniaalvõimu etableerumine, misjonäride liikumine sisemaale ning huvi kasv ja tegelemine muuhulgas ka kohalike kultuuride ja ühiskondade uurimisega. Kolmas periood, millesse mahub R. Reuschi ja M. Marley tegevus, ulatub 1950-ndate lõppu. Misjonäride peatähelepanu oli pööratud haridusele ja meditsiinile. Hariduse vallas jõuti nii kaugele, et Teise maailmasõja puhkedes võidi juba mõelda ülikoolide rajamise peale.⁴⁰⁶

Misjonäride roll muutus aja jooksul. Üldine areng oli aga selline, et kolonialismi algusest selle lagunemiseni olid kolonisaatorid ja misjonärid üksteisega tihedasti seotud, aafriklaste jaoks juba kasvõi sel lihtsal põhjusel, et nad mõlemad pärinesid Lääne tsivilisatsioonist ja olid sarnaste elukommetega ning viisid sisse

⁴⁰⁵ K. Hiiemaa. Südame kutsel. Lk. 11-13; J. E. Mabe. Das kleine Afrika-... S. 131.

⁴⁰⁶ Samas.

uuendusi. Ühesõnaga: nad olid võõrad. Misjonäride endigi suhtumine oli sageli üleolev: nende kultuur parem ja õigem, religioon tõeline ja materiaalne abi ammendamatu.⁴⁰⁷ Alles mõnikümmend aastat valitseb aafriklaste hulgas suhtumine, et misjonärid võivad olla ka kaastöölised ja partnerid pingutamaks ühise eesmärgi - Aafrika ja aafriklaste heaolu saavutamise nimel.

Milline on olnud eestimaalaste roll misjoni ajaloos? Sellest saab kõige selgema ülevaate igat misjonäri eraldi käsitledes.

Carl Theodor Hasselblatt - esimene Tartu ülikooliga seotud eestimaalasest püüasukas jõudis Aafrika mandrile 1867. aastal. Ta sündis 2. 02. 1838 Viru-Nigula kirikumõisas, kus tema isa Gustav Hasselblatt tegutses praostina. C. Th. Hasselblatt jätkas pere traditsioone, pühendudes teoloogiale ning õppides aastatel 1857-1861 Tartu ülikoolis filosoofiat ja usuteadust. Kaks aastat hiljem kaitses ta oma kandidaaditöö⁴⁰⁸ ning jätkas õpinguid Saksamaal, kus Hermannsburgis kuulus kirikuõpetaja Ludwig Harmsi jutlust ning temas tärkas soov misjonäriks saada. 1866. aastal astus C. Th. Hasselblatt Hermannsburgi misjonikooli. L. Harmsi 1849. aastal rajatud misjoniselts üritas alustada tööd Etioopias gallade juures. Paraku esimesed katsed 1850. aastate algul ebaõnnestusid.⁴⁰⁹ 1853. aastal alustati aga misjonitööga Lõuna-Aafrikas. Kahe aastakümnega saavutati märkimisväärset edu Lõuna-Aafrika idaossa jäävates piirkondades Natalis ja Zulumaal. Kõige laiaulatuslikumaks tööpõlluks kujunes buuride Transvaali Vabariik, kus Hermannsburgi Misjoniselts oli esialgu ainukeseks misjoniühinguks. Misjonitöö keskuseks sai Transvaali pealinnast Pretoriast 20 miili läände jääv Bethany.⁴¹⁰

C. Th. Hasselblatt lähetati 7. 09. 1867 Lõuna-Aafrikasse Transvaalimaale Mossetla misjonijaama, kus sel ajal tegutses 25 hermannsburglasest misjonäri, 25 berlinlast ja 10 teadmata päritoluga misjonäri, ristitud oli 16 000.⁴¹¹ Seal basuto kahvrite keskel töötas C. Th. Hasselblatt 15 aastat misjonärina. Transvaalimaale

⁴⁰⁷ J. E. Mabe. Das kleine Afrika-... S. 132.

⁴⁰⁸ EAA. F. 402. N. 9. S. 780. L. nummerdamata.

⁴⁰⁹ F. Speckmann. Die Hermannsburger Mission in Afrika. Hermannsburg, 1876. S. 1-28.

⁴¹⁰ K. Hiimaa. Südame kutsel. Lk. 55.

⁴¹¹ K. Hasselblatt. Nachrichten aus der Mission... S. 1.

jõudes omandas Eestist pärit misjonär kohe sotho rahva⁴¹² keele. Ei ole teada, kui tulemuslik oli C. Th. Hasselblatti tegevus misjonärina. Arvestades tolleaegsete misjonäride edutust, võib oletada, et ka Eestist pärit usulevitaja tegevus ei olnud kuigi tulemuslik. Olulised on aga tema vahendusel kohalikule jaamale lähetatud Saaremaa koguduste materiaalsed abisaadetised. Tõele silma vaadates olid just abisaadetised need, mida kohalikud elanikud enim vajasisid.

Kodumaale naasis C. Th. Hasselblatt 1882. aastal. Siin avaldas ta raamatuid oma tööst ning pidas misjonikõnesid Baltimail, Lõuna-Venemaal, Kaukasuses jne.⁴¹³ 1885. aastal ilmus C. Th. Hasselblatti sulest saksa keeles ja järgmisel aastal eestikeelses tõlkes teos "Nachrichten aus der Mission in Süd-Ost-Afrika" ("Sõnumid misjonitööst Transvaalimaal Lõuna-Homiku-Aafrikas"). C. Th. Hasselblatti mälestused pakuvad huvitavat ja harivat lugemist autori isiklikust elust kuni kohalike olude kirjeldamiseni. C. Th. Hasselblatt suhtus esialgu halvustavalt ja vastumeelsusega kohalikesse. "Kui meie Natalis olime maale läinud", kirjutab ta, "hirmutasivad meid mustad inimesed, kes alasti olivad, ja olivad jäledad näha."⁴¹⁴ Selline hoiak kahvrite suhtes mõjus pärssivalt ka misjonitöö tegemisele: "Peagi unustab Eurooplane, et ta sellepärast on tulnud, et ta paganate vigadustega peab kannatlik olema - ja sõrmed lähevad taskus rusikasse."⁴¹⁵ Misjonitöö ebaõnnestumise põhjuseks ongi tõenäoliselt C. Th. Hasselblatti esialgne vaenulik suhtumine kohalikesse. Kahjuks ei ole teada, kuidas aafriklased Eestimaalt pärit misjonärisse suhtusid. Arvata võib, et sel ajal võidi temas näha kolonialismi tööriista või lihtsalt võõrast, ehkki välistatud ei ole ka sõbralik suhtumine.

C. Th. Hasselblatt kirjutab haaravalt kahvrite kommetest. Ta jutustab, et kõik tööd on naiste teha, mehed "istuvad õlle poti ümber, ehk on kõhuli maas ja põletavad piipu." Putru võetakse potist käega, kastetakse piima või rasva sisse, mis siis mööda sõrmi maha voolab. Üldiselt on kohalikud aga väga puhtad, isegi nina ei nuusata võõraste juuresolekul.⁴¹⁶ Ehkki C. Th. Hasselblatti toon oma hoolealustest kirjutades

⁴¹² Tegemist on ühe bantu rahvaga.

⁴¹³ Missioni-Leht. Nr. 2. 1902. Lk. 33.

⁴¹⁴ K. Hasselblatt. Nachrichten aus der Mission... S. 8.

⁴¹⁵ Samas. S. 10.

⁴¹⁶ Samas. S. 47 und 55-57.

ajapikku mahenes, ei harjunudki eestimaalasest misjonär Aafrikaga. Üheks põhjuseks, miks C. Th. Hasselblatt lõplikult ei kohanenud, oli ka misjonäri nõrk tervis, mille tõttu oli ta 1882. aastal sunnitud kodumaale tagasi tulema. Mustale Mandrile ta enam tagasi ei pöördunud.⁴¹⁷ Järeltulevate põlvete jaoks on väärtuslik C. Th. Hasselblatti rikkalik kirjanduslik pärand.

Kultuuriajalooliselt suure tähtsusega on kalender, kuhu C. Th. Hasselblatt tegi märkmeid oma elust, tööst ja tähelepanekutest.⁴¹⁸ C. Th. Hasselblatti näol ei olnud kindlasti tegemist kolonialismi käepikendusega, pigem iseloomustas ta oma ajale tüüpilist kohaliku kultuurihuvilist misjonäri, kes hoolimata eesmärkide läbikukkumistest oskas oma aega mõttekalt kasutada.

Teine Tartu ülikooliga seotud misjonär-püsiasukas, kes püüdis aafriklaste seas misjonitööd teha, oli teoloogi haridusega **Ernst Martin Brutzer**, sündinud 9. 11. 1873 Riias.⁴¹⁹ E. M. Brutzer omandas põhihariduse Riia Linnagümnaasiumis, õppis 1892-1896 Tartu ülikoolis usuteadust ning täiendas end seejärel Saksamaal Erlangenis. 1900. a septembris siirdus ta Leipzigi misjoniseltsi ning sai kahe kuu möödudes õiguse tegutseda misjonärina Ida-Aafrikas. E. M. Brutzeri hoolde anti Ukambas elav kamba (*wakamba*) rahvas. Kambade ristimine võis eelmise sajandi alguses töötada viljakat tööpinda: 1895. aastal kirjutas "Missioni-Leht" kambadest kui lootusetult kõlvatutest olenditest. Kirjeldusest jääb kõlama, et autoril ei jätku sõnu kohalike sajatamiseks: "Nende vaim on väga lihalik /.../ Nad on puhas viina joodikud ja nende jook on "tembu"; see on palmi-viin." Autor jätkab: "/.../ palju pidusid ja pühasid saab seal peetud, mis mitu päeva kestavad ja kus ropp elu ja tantsimine ja lakkumine pea asi on."⁴²⁰ 1912. aastal ilmus E. M. Brutzeri sulest teos "Minu tuttavaks saamine Wakamba rahvaga", milles ta annab lühiülevaate rahvast, nende kommetest, suguharude vahelistest konfliktidest, arstidest, nõidadest jpm. Ta kirjutab, et kohalikud on vaimude mõju all, väga ebausklikud ja nende elu olevat "päris lihalik lõbu". "/.../ ebausk on rahvaga nii ühte kasvanud, et seda meie haritud ajal Europas

⁴¹⁷ K. Hiiemaa. Südame kutsel. Lk. 56.

⁴¹⁸ R. Koolmeister. Välismisjon Eestis XIX sajandil. // Eesti kirik. Nr. 3. 1980. Lk. 91.

⁴¹⁹ EAA. F. 402. N. 2. S. 8168. L. 5.

⁴²⁰ Evangeelium Makamba rahva seas. // Missioni-Leht. Revel, 1895. Lk. 8.

vaevalt võib ette kujutada.⁴²¹ Ehkki Eestist pärit misjonäri suhtumine oli kergelt halvustav ja alahindav ning Euroopat ja eurooplasi idealiseeriv, soovis ta kamba rahvast sügavamalt mõista, hoolealuseid rohkem armastada ja kuulutatud sõnale rohkem jõudu saada.⁴²² Misjonitöö oli lisaks eelarvamustega võitlemisele raske ka seetõttu, et kohalikud nõudsid õpetuse jagamise õiguse eest misjonäridelt tasu. Alaliselt külastas kooli vaid 3 õpilast. E. M. Brutzeril jätkus aga nii jõudu kui ka tahtmist: "Selle korratuse peale vaatamata peab Jumalat ka pisku eest tänama, ei tohi ise mitte ära väsida, vaid peab kannatusega ikka edasi töötama."⁴²³ Ta kiidab, et need, kes õppida tahavad, on tublid ja jõuavad hästi edasi, eriti poisid, kes olevat tüdrukutest agaramad. E. M. Brutzer kirjutas ka misjonijakirjades kohalike kommetest ja uskumustest. Olgu siinjuures näitena toodud huvitav ja kummaline kirjeldus ühe Ida-Aafrika pealiku matustelt. Surnu "poeg talutati tagaspidi isa lahtise haua äärele, kust ta jalaga mulla panga hauda lükkas. Kui haud mulda täis oli aetud, viidi surnule vaagna täis putru..."⁴²⁴ E. M. Brutzeri teos annab huvitavaid ja põhjalikke kirjeldusi kohalike religioosse kombestiku kohta. Tänuväärne on ka autoripoolne suhtumise väljendamine misjonitöö tegemise vajadusele.

E. M. Brutzer tõlkis Apostlite tegude raamatu ja Johannese Evangeeliumi kamba keelde (*kikamba*).⁴²⁵ 1905. aastal ilmus Berliinis tema koostatud kamba keele käsiraamat.⁴²⁶ E. M. Brutzeril oli annet keelte peale: mõne kuuga omandas ta ka suahiili keele.⁴²⁷ Ukambast lahkus E. M. Brutzer 1904. aastal, veetis järgnevad kaks aastat Euroopas ning rändas seejärel Ida-Indiasse, kus töötas Cuddalore ja Madrased (Chennai) misjonijaamades. Ernst Martin Brutzer suri Saksamaal Braunschweigis 11. 02. 1940. Hoolimata misjonitöö raskusest, kohati ehk lootusetusestki, õnnestus E. M. Brutzeril oma visadusega kambadeni jõuda. Kohalikes äratas usaldust ka see, kui võõrsilt tulnud misjonär nende keelt valdas. Tõenäoliselt ei tundunud E. M. Brutzerile pärismaalaste ristiusustamine ja aitamine täiesti lootusetuna, miks muidu otsustas ta

⁴²¹ E. Brutzer. Minu tuttavaks saamine... Lk. 23.

⁴²² Samas. Lk. 32.

⁴²³ Samas. Lk. 26-27.

⁴²⁴ Missioni-Leht. Nr. 5. 1902. Lk. 35.

⁴²⁵ Die evangelischen Predigen Livlands bis 1918. Köln-Wien, 1977. S. 188-189.

⁴²⁶ Album fratrum Rigensium... S. 304-305.

⁴²⁷ M. Hallik, O.-M. Klaassen. Keiserlik Tartu Ülikool... Lk. 117.

oma tööd Indias jätkata. Ka E. M. Brutzeri puhul võib uskuda tema siirast tahet teiseusulisi, eurooplaste arvates vähemarenud inimesi aidata. Majandusliku kasu silmaspidamine on küll tõsiselt kaheldav.

Ernst Martin Brutzeri panus afrikanistikasse on suur: tõenäoliselt õnnestus tal täita oma eesmärk ning võita armastuse ja mõistmisega ristiusule mitmeid kohalikke (arv ei ole paraku teada), samal ajal tegeles Eestist pärit misjonär ka kambade õpetamisega ning nende paremaks mõistmiseks ise kikamba ja suahiili keele õppimisega. Oma kirjutistega haris E. M. Brutzer nii kambadest hoolealuseid kui ka eestimaalasi. Tema teoses ning artiklites kajastub aja jooksul sallivamaks muutunud suhtumine.

Kolmas Tartu ülikoolis õppinud misjonär, hilisem Ida-Aafrika ajaloo tunnustatud spetsialist⁴²⁸ **Gustav Otto Richard Reusch** tegutses Aafrika mandril 1922. aastast. Ta oli sündinud 19. 10. 1891, õppinud aastatel 1911-1915 Tartu ülikoolis teoloogiat ning omandanud seal ka magistri- ja doktorikraadi.⁴²⁹ Peale õpinguid ning teenimist ohvitserina Vene kasakaväes pöördus sakslasest noormees Leipzigiisse, kus astus kohalikku misjonikooli. Seal omandas ta misjonärile vajalikud teadmised, sh ka suahiili keele, ning asus misjonärina tööle Ida-Aafrikas Arusha⁴³⁰ misjonijaamas bantude ja masaide⁴³¹ keelealal. Samas Arusha lähedal Tanganjikas olid kohviistanduses tööl ka Tartu ülikoolis õppinud noormehed Karl Nurk ja Evald Märks. R. Reuschist sai Kirikute Misjoniföderatsiooni president ning Tanganjika võimude nõunik masai ja islami küsimustes. Selles ametis õnnestus tal külastada ka teisi Aafrika rahvaid – hehesid, benasid, tukuyusid, ngonisid – ning tutvuda nende elu-oluga.⁴³²

R. Reusch pühendus misjonitöö kõrval ka Ida-Aafrika ajaloo uurimisele. J. Kobištšanov nimetab R. Reuschi lausa saksa ajaloolaseks.⁴³³ Tema olulisemad tööd on

⁴²⁸ K. Hiimaa. Südame kutsel. Lk. 4.

⁴²⁹ P. Nurmekund. Swahili (“Swahüli”). // Edasi. 7. 05. 1988; Album Academicum. III. 1994. Lk. 527.

⁴³⁰ Arusha on linn Tansaania.

⁴³¹ Masaid on Ida-Aafrikas Victoria järvest idas ja kagus stepi- ja savannialadel elav rändrahvas, kes kõneleb niiluse keelte hulka kuuluvat masai keelt.

⁴³² K. Hiimaa. Südame kutsel. Lk. 49.

⁴³³ Tsivilisatsioonide kohtumine Aafrikas. Lk. 154.

“Der Islam in Ost-Afrika” (Islam Ida-Aafrikas)⁴³⁴ ja “The History of East-Africa” (Ida-Aafrika ajalugu).⁴³⁵ Esimene teos põhineb suurelt jaolt materjalil, mille “Masai Misjonäriks” kutsutud R. Reusch kogus dervišiks maskeerituna oma rännakutel Ida-Aafrika rannikualadel. 1930-ndal rändas ta läbi Ida-Aafrika rannikualade, läbi Egiptuse, Sudaani, läbi osa Araabia, Abessiinia, Ida-Sahara, Põhja-Kongo ja mõnede Lääne-Aafrika maade. Autor kirjutas, et rännakul tekkis tal huvi näha ja koguda erinevaid mälestusi. Hiljem rändas R. Reusch veel Kongos, Ugandas, Kenyas, Tanganjikas jne.⁴³⁶ Teemal “Islam Ida-Aafrikas” esines R. Reusch 1931. aasta I semestril ettekannetega Tartu ülikooli usuteaduskonnas.⁴³⁷ Tema teine raamat on rikkalikel allikatel põhinev monograafia - ligi 30-aastase ajaloolase uurimistöö tulemus.

R. Reuschi läbielamisi kajastas ka Eesti ajakirjandus. 1923. aastal avaldas “Meie Kirik” ülevaate R. Reuschi ühest tööpäevast. “Masai Misjonär” kirjeldas selles artiklis oma tüüpilist tööpäeva, mis seisnes igasuguste erinevate tõvede ravitsemises. Kokku tuli tal puutuda usstõve, kõha, jooksva, mädapaisete, kärnade, hambavalu, silmahaiguste, veremürgituse ja loendamatute teiste hädadega. Autor kirjutab, et abivajajaid oli väga palju. Kirjeldatud päeval oli ainuüksi mädanemalastud haavadega patsiente 82, kokku oli hädalisi 441. R. Reuschi suhtumine neegritesse oli kaastundlik: peale rasket tööpäeva palus ta kõigevägevamat, et tema arstimistööst haigetele neegritele “palju kasu tuleks”.⁴³⁸

Oluline on ka R. Reuschi suahiilikeelne kirjanduslik pärand, mis hõlmab peale kolme kooliõpiku - võimlemise algkursus, aritmeetika ja geograafia - ka usulise sisuga tõlkeid.⁴³⁹

Lisaks misjonitööle, keele- ja ajaloo huvile on R. Reusch tuntud ka alpinistina: ta on tõusnud Kilimanjarole ligikaudu 50 korda ja ühe teenekama alpinistina olnud ka pikaaegne Ida-Aafrika Mäeklubi president.⁴⁴⁰ R. Reusch suri 1964. aastal.

⁴³⁴ R. Reusch. Der Islam in Ost-Afrika. Leipzig, 1931.

⁴³⁵ R. Reusch. The History of East-Africa. Stuttgart, 1954.

⁴³⁶ R. Reusch. Der Islam in... S. 9.

⁴³⁷ H. B. Rahamägi. Usuteaduskonna elust ja... Lk. 179.

⁴³⁸ Meie Kirik. Nr. 51. 1923. Lk. 404-405.

⁴³⁹ P. Nurmekund. Swahili.

⁴⁴⁰ K. Hiimaa. Südame kutsel. Lk. 49.

Richard Reuschi kui misjonäri, arsti, kultuuritegelase ja alpinisti panus Eesti afrikanistikasse (oma loengute kaudu eelkõige Tartu ülikooli afrikanistikasse) ning tema mitmekülgsus ja vastupidavus teevad temast Eesti ühe silmapaistvaima misjonäri.

1920-ndatel lisandus kolmele eestimaalasest misjonärile-pühasukale E. M. Brutzerile, C. Th. Hasselblattile ja R. Reuschile neljas, õrnema soo esindaja **Melita (Melitta) Luise Marley**. Ta oli sündinud Haapsalus Assoküla vallas 17. 08. 1897, käinud Lenderi Tütarlaste Gümnaasiumis ning õppinud aastatel 1921-1926 Tartu ülikoolis meditsiini.⁴⁴¹ Väljaõppe misjonitööks sai M. Marley Londonis Egiptuse üldmisjoni ettevalmistuskoolis ning siirdus seejärel Kairosse, kus tegutses aastatel 1927-1956 misjoniarstina pealinna lähedal asuvas Shebin al-Kanateri misjonihaiglas, mis oli Egiptuse üldmisjoni suurim arstlik asutus 1920. aastate lõpus ja 1930. aastatel.⁴⁴² II maailmasõja ajal sai Melita Marleyst haigla juhataja ja kirurg. 1956. aastal siirdus ta USA-sse, kus tegutses Rootsi haigla arstina Chicagos.

M. Marley külastas korduvalt ka Eestit ning suur osa kodus viibimisi leidsid äramainimist ka ajakirjanduse veergudel. Samast võib lugeda, et misjoniarstide olukord muutus 1930-ndate alguses keerulisemaks, kuna Egiptuse valitsus tegi kitsendusi nende tegevusele, lubades arstimist ning usust kõnelemist ainult haiglaseinte vahel, väljaspool oli inimeste külastamine ja tülitamine keelatud. Vaenulik ei olnud mitte ainult valitsuse suhtumine: ebasõbralikud olid ka kohalikud ise, kes lubasid end ravitseda, keeldusid aga kuulamast "koledat usku".⁴⁴³ Võrreldes Damanhuri misjonijaamaga, kus töötas A. Liblik, oli elu Shebin al-Kanateris siiski rahulikupoolne, Damanhuris olevat kivirahe misjonäride suunas olnud täiesti tavaline ja sage nähtus.⁴⁴⁴

Kui arvestada, et tegelikult ei olnud kristliku misjonitöö rõhuasutus mitte

⁴⁴¹ EAA. F. 2100. N. 1. S. 8723. Lk. 40; Album Academicum. II. 1994. Lk. 153.

⁴⁴² K. Hiiemaa. Eesti Vabariik ja... Lk. 45-47; Shebin al-Kanateri misjonihaiгла andis tööd paljudele misjonärilede ja pärismaalastele. Aastate vältel sai seal ravi u 1000 haiget, kliinikut külastanud oli 4000. 2 korda päevas kuulutati haiglas evangeeliumi. - Egiptuse üldmisjoni palveained. Tallinn, 1937. Lk. nummerdamata.

⁴⁴³ Päevaleht. 03. 09. 1932.

⁴⁴⁴ Samas.

niivõrd evangeeliumi kuulutamisel kuivõrd haridusel ja meditsiini,⁴⁴⁵ võib ka Melita Marley tegevust seostada eelkõige arstimisega. Haigete abistamine oli misjonäride töös olulisim, kuna ristiusu levitamist ei soositud, peamiselt aga seetõttu, et riigis valitsev vaesus ja halvad olmetingimused tõid endaga kaasa mitmesuguseid nn sotsiaalseid haigusi: leepira, tuberkuloos, düsenteeria, tüüfus, trahhoom, suguhaigused jne. Egiptuses, kus M. Marley tegutses, oli kohalike halb tervislik seisukord kõrge suremuse ja lühikese eluea (keskmiselt 26 aastat) peamiseks põhjuseks.⁴⁴⁶ Ka arstiabi kvaliteet ja operatiivsus jätsid soovida: veel 1944. aastal oli Egiptuses kõigest 4318 arsti, mis tähendab, et 1 arst teenindas keskmiselt 4400 inimest.⁴⁴⁷ Möödunud sajandi esimestel kümnenditel oli Ugandas 4000, Kullarannikul 6000 ja Nigeerias 12 000 aafriklase kohta üks (1) haiglavoodi. Nigeerias tegutses 1924. aastal 1 arst 200 000 elaniku kohta.⁴⁴⁸ Olukord oli katastroofiline. Tuleb tõdeda, et üldise halva meditsiinilise olukorra valguses olid arstiabi saamise võimalused aafriklastele enam kättesaadavad piirkondades, kus tegutsesid misjonijaamad.

Misjonäride tähtsust ja tegevust on raske hinnata. Esimesena kerkib üles küsimus, mille alusel töö tulemuslikkust hinnata. Kas on selleks ristitute või terveksravitute arv, keelteoskus või kirjanduslik pärand või veel midagi muud? Teine oluline küsimus on: kas misjonärid olid kolonialismi tööriistad, kas nende tegevus oli koloniaalvallutuste ettevalmistus? Teatud juhtudel kindlasti, kui aga lähtuda neljast ülalpool käsitletud Eesti päritolu misjonärist, oleks selline väide alusetu.

Kuidas nendele küsimustele ka ei vastaks, kindel on see, et misjonäride panust meditsiinindusse ning püüdu kohalikke ühiskondi uurida ja mõista ei tohi ega saa alahinnata. On väheusutav, et rasketes kliimaatilistes, poliitilistes ja sotsiaalsetes oludes aafriklaste tervist ravides olid misjonäridel mängus omakasupüüdlilikud huvid.

⁴⁴⁵ Koolid olid 1900. aastani misjonäride valduses. Ei ole õiglane nimetada kõiki misjonitegelasi ja -koole kolonialismi eelpostideks ja kaasajooksikuteks, kuid ei saa ka väita, et misjonäride tegevus oli alati algusest lõpuni altruistlik. Nii oli misjonäride eesmärk kristluse kuulutamise kõrval sageli ka mustanahaliste inglaste ja prantslaste kasvatamine. - W. Reinhard. *Geschichte der europäischen Expansion*. Bd. 4. Dritte Welt Afrika. Stuttgart, Berlin, Köln, 1990. S. 124.

⁴⁴⁶ 1931. aastal oli Egiptuses suremuse näitaja 27 inimest 1000 kohta, edestades sellega isegi Indiat. - A. M. Galatoli. *Egypt in Midpassage*. Kairo, 1950. P. 22.

⁴⁴⁷ Narody Afriki. *Etnografičeskie očerki*. Moskva, 1954. Lk. 201.

⁴⁴⁸ W. Reinhard. *Geschichte der europäischen...* S. 121.

Iseasi, kas nende tegevus oli aafriklaste jaoks vajalik ja milles nägid kohalikud misjonäride rolli. Kui vajalikuks pidasid kohalikud misjonäride arstlikku tegevust, kuidas hindasid nad misjonäride huvi nende keele ja ajaloo vastu? Ühest vastust nendele küsimustele ei ole ning arutlemine eurooplaste abi ja “abi” üle näib lõputu.

Eesti afrikanistikasse ja eestlaste silmaringi laiendamisse on aga misjonärid teinud olulise panuse oma kirjutistega, mis käsitlesid Aafrika keeli, kultuure, poliitilisi ja sotsiaalseid olusid jms.

EESTIST PÄRIT AMETNIKUD AAFRIKAS

Aafrika mandrile sattusid Tartu ülikooli kasvandikud ka Saksa riigi ametnikena. Teadaolevalt töötasid Saksa riigi konsulitena Aafrikas Tartu ülikooli kasvandikud baltisakslased Julius Wilhelm Albert von Eckardt ja Edmund Friedrich Gustav von Heyking. Lisaks neile tegutsesid 20. sajandil Aafrikas Eesti ja Aafrika vaheliste konsulaarsidemete loojad Elmar Tammist ja Rudolf Peets ning Egiptuse panga ametnik Nikolai Köstner.

Tuntud baltisaksa publitsist, ajaloolane, kirjanik, riigi- ja kirikuametnik ning diplomaat **Julius Wilhelm Albert von Eckardt** (1836-1908) oli 1855. aastal õppinud Peterburis ajalugu ja õigusteadust, 1856-1859 Tartu ülikoolis õigusteadust ning täiendanud end seejärel Berliinis, omandades seal õigusteaduste kandidaadi kraadi. J. von Eckardt töötas Eesti Vabariigi välisministeeriumi ametnikuna,⁴⁴⁹ Liivimaa konsistooriumi sekretärina, ajalehe “Rigasche Zeitung” toimetajana Riias, ajakirjanikuna Leipzigris ja Hamburgis, toimetades ajalehti “Grenzboten”, “Hamburger Korrespondent” ning “Hamburger Börsehalle”⁴⁵⁰ ja Hamburgis senati sekretärina.⁴⁵¹ Seejärel oli J. von Eckardt tegev Saksamaa diplomaatilises teenistuses ning sattus sedakaudu ka Aafrika mandrile, olles aastatel 1885-1889 Saksa riigi konsul **Tunises**. Hiljem jätkas ta sama teenistust Marseille’s (1889-1892), Stockholmis (1892-1897), Baselis (1897-1900) ja Zürichis (1900-1907).

⁴⁴⁹ Eesti biograafiline leksikon. Lk. 75-76; Album Academicum. 1889. S. 478; EAA. F. 402. N. 2. S. 4976. L. 19.

⁴⁵⁰ Album Dorpato-Livonorum. S. 184.

⁴⁵¹ Album Academicum. 1889. S. 478.

J. von Eckardt huvitus põhjalikumalt Tuneesias ja tuneeslastest. 1910. aastal ilmusid Leipzgis tema tähelepanekuid sisaldavad kaheosalised mälestused “Lebenserinnerungen von Julius Eckardt”. Autor kirjutas oma teoses, et algus Tuneesias oli raske, sealne maailm väga võõras ja erinev harjumuspärasest.⁴⁵² Eelkõige olid J. von Eckardtile vastuvõetamatud Tuneesias elavad itaallased. Ta halvustas eurooplaste poolt sisse seatud meditsiiniteenistust, märkides, et itaallastest arste sunnib tegutsema vaid rahahimu. Oma raamatus annab Julius von Eckardt mitmekülgse ülevaate Tuneesia maast ja rahvast, tuues seeläbi eestimaalastele lähemale veel ühe Aafrika piirkonna ning selle elanikud oma tavade ja elu-oluga.

Teine Saksa riigi ametnik, kes Mustal Mandril töötas, on ajakirjanik ja diplomaat, aastatel 1870-1873 Tartu ülikoolis õigusteadust ja poliitökonoomiat õppinud Berliini ülikooli filosoofiadoktor **Edmund Friedrich Gustav von Heyking** (1850-1915).⁴⁵³ Ta astus Saksamaa diplomaatilisse teenistusse 1880. aastal ning nimetati välisministeeriumi nõunikuks. 1894-1896 tegutses E. Fr. G. von Heyking Saksamaa peakonsulina Kairos,⁴⁵⁴ hiljem peakonsulina Calcuttas ning saadikuna Pekingis.⁴⁵⁵

Neile baltisakslastest ametnikele lisandus Eesti Vabariigi päevil veel kolm eestlast, kellest kaks tegelesid otseselt Eesti ning Aafrika riikide vaheliste sidemete loomise ning korraldamisega, kolmas rakendas oma Moskvas ja Tartus omandatud teadmised Egiptuse panganduse ülesehitamiseks. Eesti Vabariigi aastatel viibisid Aafrika mandril ametnikest püsiasiakatena Nikolai Köstner, Elmar Tammist ja Rudolf Peets. Kahe viimase puhul ei ole kahtlust, et tegemist on Eesti päritolu Aafrika püsiasiakatega, kuna nad viibisid sel mandril pea kogu oma edasise elu. Nikolai Köstner ei jäänud Aafrikasse küll pikaks ajaks, aga tema töökoht Egiptuses oli sedavõrd kindel ja tema panus kohaliku panganduse arengusse sedavõrd oluline, et tema paigutamine püsiasiakate kategooriasse on käesoleva töö ülesehitusest lähtuvalt põhjendatuim lahendus.

⁴⁵² J. von Eckardt. Lebenserinnerungen von Julius... II. S. 17.

⁴⁵³ Album Academicum. 1889. S. 640; EAA. F. 402. N. 2. S. 9603. L. 43.

⁴⁵⁴ Deutschbaltisches biographisches Lexikon. S. 318.

⁴⁵⁵ M. Hallik, O-M. Klaassen. Keiserlik Tartu Ülikool... Lk. 137.

Rahvusvaheliselt tuntud majandusekspert, Moskva kaubandusinstituudi kasvandik ning Tartu ülikooli majandusgeograafia ja poliitökonoomia professor **Nikolai Köstner**⁴⁵⁶ sündis 26. 02. 1889 Tartumaal Tammistu mõisa kutsari pojana. Keskhariõuduse omandas ta Tartu reaalkoolis. Peale kõrgkooli lõpetamist töötas ta Moskvast ja Peterburis ning 1917. aastast Tallinnas. Enne lahkumist Egiptusesse jõudis N. Köstner tegutseda Eesti Maavalitsuse administratiivosakonna juhatajana, Maanõukogu abiesimehena, Ajutise Valitsuse tööstus-kaubandus- ja teedeministrina, Asutava Kogu liikmena, rahudelegatsiooni koosseisus Pariisi rahukonverentsil, rahandusministri nõunikuna ning valitsuse komissaarina Eesti Pangas.⁴⁵⁷ 1921. aastal nimetati ta Eesti Vabariigi esindajaks ja konsuliks USAsse, kuid vabastati sellest ametist juba järgmisel aastal omal palvel.⁴⁵⁸ 1932. aastal määrati N. Köstner Rahvasteliidu rahandusnõunikuks Bulgaaria valitsuse juurde. 1939. aastal põgenes ta sealt Teise maailmasõja eest Egiptusesse. Pärast sõja lõppemist oli mainekas Eesti majandusteadlane tegev Kairos Egiptuse rahvuspanga nõunikuna, aidates üles ehitada panga uurimisosakonda ning nõustades majandusküsimustes Egiptuse liidrit Gamal Abdel-Nasserit. N. Köstner kuulus ka rahandus- ja kaubandusdelegatsioonide koosseisu ning toimetas panga araabia- ja ingliskeelset teatajat "Economic Bulletin" (Majanduslik bülletään). Nikolai Köstner suri Kairos 17. 02. 1959. Tema sulest pärineb hulk majandusalaseid uurimusi.⁴⁵⁹

1936. aastast viibis Lõuna-Aafrikas 1. 06. 1907 Viljandis Lõve vallas talupidaja pojana sündinud **Elmar Tammist**, kes õppis Tartu ülikoolis õigusteadust ning seejärel majandust.⁴⁶⁰ Aastatel 1927-1933 töötas ta Põllutööministeeriumi juures maamõõtjana, oli Tartus vandeadvokaat A. Sõrra ning seejärel Tallinnas vandeadvokaat E. Eeki abi⁴⁶¹ ja Riigikontrolli ametnik. 1936. aastal asus Elmar Tammist Eesti Vabariigi Kaplinna aukonsuli Heinz Ludwig Müller von Weissenburgi juurde sekretärikohuseid täitma. Tõenäoliselt mehed omavahel ei sobinud, mistõttu

⁴⁵⁶ E. Kant. Uued tähised majandusteaduses? // Tulimuld. 1959. Nr. 4. Lk. 310-312.

⁴⁵⁷ Maaleht. 11. 05. 2000.

⁴⁵⁸ Eesti majandustegelased. Tallinn, 1938. Lk. 104; K. Vilgats. Nikolai Köstner – 100 aastat sünnist. // Kleio. Tartu, 1991. Nr. 3. Lk. 94.

⁴⁵⁹ Samas; E. Kant. Uued tähised majandusteaduses? Lk. 310-312.

⁴⁶⁰ EAA. F. 2100. N. 1. S. 15978. L. 38.

⁴⁶¹ Eesti Vabariigi Vannutatud Advokaatide Nõukogu aruanne. Tallinn, 1933-1936.

teatas vastne sekretär juba kolme kuu möödudes oma ametist lahkumise soovist. Elmar Tammistile oli Lõuna-Aafrika tänu oma heale elujärjele ja ammendamatu teele võimalustele meeldima hakanud ning ta tegi välisministeeriumile ettepaneku avada Eesti konsulaaresindus ka Johannesburgis. Esinduse etteotsa soovitas ta määrata iseenda. See ka õnnestus: aastatel 1937-1940 tegutses Elmar Tammist Eesti Vabariigi aukonsulina Johannesburgis. Konsulaaresinduse avamine seal oli otstarbekas, kuna olid tekkinud perspektiivid koostööks põlevkivi kaevandamisel ja töötlemisel, kasvanud oli kaubandusringkondade huvi Lõuna-Aafrika Uniooni vastu ning eestlaste koloonia arenes ja avaldas üha suuremat aktiivsust. Oma probleemse isiksuse tõttu ei sobinud E. Tammist aga ka aukonsuli ametikohale:⁴⁶² 1940. aasta veebruaris vabastas välisminister ta ametist. Vallandamine toimus veidi enne nõukogude võimu väljakuulutamist, mil oma tegevuse pidid lõpetama kõik konsulaadid. Selleks hetkeks elas Lõuna-Aafrikas umbes 30 eestlast.⁴⁶³

Peale teenistust naases E. Tammist Eestisse ning tegutses Tallinnas vandeadvokaadina. Pärast II maailmasõda asus ta aga jällegi elama Lõuna-Aafrika Vabariiki, kus oli kohalike eestlaste kontaktisikuks.⁴⁶⁴ Aafrikast lahkus ta 1992. aastal ning asus elama USA-sse, Santa Monicasse Californias.⁴⁶⁵

Hoolimata negatiivsest hinnangust Elmar Tammistile ja tema tegevusele Johannesburgis, hoolimata tema vajakajäämistest ja ebaõnnestumistest, tuleb osata hinnata Eesti katseid suhete arendamisel Lõuna-Aafrika Uniooniga, kasvõi edaspidiste vigade vältimiseks.

Elmar Tammistiga samal ajal ja samas ametis, küll aga teispool Aafrika mandrit – Marokos – tegutses kõige “staažikam” eestlasest Aafrika püsiasiunik **Rudolf**

Peets. Kuna tegemist on püsiasiukaga ning kuna tema tegevust konsulina ja panust kahe maa suhtlemisse on kajastatud enam kui tema tööd arstina leiab R. Peets käsitlemist selles ja mitte Tartu ülikooli arstiteaduskonna suhteid Aafrikaga käsitlevas peatükis.

⁴⁶² O.-M. Klaassen. Eesti suhetest Lõuna-Aafrika... Lk. 44.

⁴⁶³ Samas. Lk. 41.

⁴⁶⁴ Väliseestlase kalender. New York, 1979. Lk. 153.

⁴⁶⁵ Album Academicum. II. 1994. Lk. 410.

RUDOLF PEETS

Rudolf Peets sündis Harjumaal Rae vallas Kautjala mõisas 9. 04. 1893. Ta õppis Hugo Treffneri ja Kuressaare Gümnaasiumis ning seejärel 1915.-1922. aastal meditsiini Tartu ülikoolis.⁴⁶⁶ Pärast vabatahtlikku osalemist I maailmasõjas ja rindearstina Eesti Vabadussõjas,⁴⁶⁷ töötas R. Peets meedikuna ning oli 1923-1928 Tallinna linna kooliarstiks.⁴⁶⁸ 1925. aastal haigestus R. Peets grippi, millest arenes kopsutuberkuloos. Soodne pinnas haiguse arenemiseks oli olemas, sest sama tõbi oli R. Peetsilt röövinud isa, õe ja venna.⁴⁶⁹ Haiguse süvenemine sundis teda tervist otsima Itaaliast ning seejärel alaliselt lahkuma kuivema kliimaga Alžeeriasse.⁴⁷⁰ Seal R. Peetsi tervis paranes. Kuna mitteprantslastele ei antud praktiseerimisluba, rändas R. Peets aga Marokosse, kus tehti liitlasmaa – Tsaari-Venemaa – ülikoolis käinutele soodustusi.⁴⁷¹ Enne Marokosse asumist täiendas R. Peets oma teadmisi Prantsusmaal Grenoble'is, töötades viis kuud sealsetes haiglates.⁴⁷² Äramärkimist väärrib asjaolu, et Marokos sai R. Peetsist kuninga ning tema omaste ihuarst.⁴⁷³

1932. aastast, mil Marokos Marrakechis avati Eesti Vabariigi aukonsulaat, lisandusid tööülesanded konsulaadi juures. 1932. aastal nimetati R. Peets ka Välis-Eesti Ühingu usaldusesindajaks Marokos.⁴⁷⁴ Erinevalt Elmar Tammistist, kellel oli ambitsioone saada Eesti Vabariigi esindajaks välismaal, sai R. Peetsist konsul häda sunnil, kuna kohalikud kandidaadid, prantslastest kaupmehed, olid ebasobilikud.⁴⁷⁵ R. Peetsi soovitati aukonsuli kohale seetõttu, et ta valdas eesti, prantsuse ja araabia keelt.

⁴⁶⁶ EAA. F. 2100. N. 1. S. 12463. L. 41 ja 75.

⁴⁶⁷ Eesti Päevaleht. 30. 04. 1983. Lk. 6.

⁴⁶⁸ ERA. F. 969. N. 3. S. 395. L. 9.

⁴⁶⁹ Omariikluse taustal. // Üliõpilasseltsi Raimla koguteos. Uppsala, 1955. Lk. 238.

⁴⁷⁰ Vaba Eestlane. 14. 09. 1995.

⁴⁷¹ Samas.

⁴⁷² ERA. F. 957. N. 3. S. 580. L. 7.

⁴⁷³ Eesti Päevaleht. 20. 09. 1991.

⁴⁷⁴ Välis-Eesti Tegelased. Lk. 78.

⁴⁷⁵ R. Peets. Eesti Vabariigi aukonsulaat... Lk. 5.

Eesti Vabariigi Välisministeerium nimetas R. Peetsi korralikuks ja töökaks meheks.⁴⁷⁶

⁴⁷⁶ ERA. F. 957. N. 3. S. 580. L. 7.

Ettepaneku vastu nimetada Rudolf Peets Eesti aukonsuliks Marokos ei olnud ka Kaubandus-Tööstuskoja ega Majandusministeeriumi esindajad.⁴⁷⁷ Kuna kandidaate aukonsuli kohale vaeti hoolikalt, nõuti soovitude esitamist, koguti referentse pankadelt, tutvuti elulugudega jne,⁴⁷⁸ oli aukonsuliks määramine kõrge tunnustus esindaja isikule ja saavutustele. Marokos ja Lõuna-Aafrika Vabariigis sai konsulaadi rajamise peamiseks põhjuseks püüasid olemasolu ning nende huvide esindamise vajadus. 1940. aastaks oli Eesti Vabariigil välja kujunenud tema vajadusi ja võimalusi arvestav konsulaarvõrk, mis aitas tõhusalt kaasa väliskaubanduse ja laevasõidu arengule, kaitses oma kodanike õigusi välisriikides, tutvustas Eestit ja ta saavutusi maailmale.⁴⁷⁹ Oma osa selles arengus oli ka R. Peetsil.

Ehkki konsuli piirkonnaks oli ainult asukohamaa, kujunes see tegelikult tervet Aafrikat hõlmavaks: passe pikendamiseks saabus igast kontinendi nurgast. R. Peets lahendas eestlaste passide ja perekonnaseisu puudutavaid probleeme, suhtles Prantsuse Vöörleegionis teenivate eestlastega jne.⁴⁸⁰ Tänu lisaülesannetele sai R. Peets hea ülevaate kogu Aafrikas liikuvaist ja elavaist eestlasist.⁴⁸¹ R. Peets hoidis koos Maroko eestlasi ja säilitas eesti vaimu. Side kodumaaga säilis ja emakeel jäi püsima. Koos abikaasaga organiseerisid nad väikse eestikeelse rändraamatukogu, korraldasid jõulude ja vabariigi aastapäeva tähistamist jne.⁴⁸² R. Peets andis ajakirjanduse vahendusel ülevaate Marokos elavatest eestlastest.⁴⁸³

R. Peets propageeris Eesti Vabariigi kaubanduslikke sidemeid Marokoga, kus tunti huvi Eesti kui võimaliku eksportkaupade turu vastu. R. Peets kirjutas, et paljudes Maroko kodudes olid toolid Lutheri vabrikus valmistatud põhjadega, poodides müüdi kommivabrik "Kawe" kompvekke. Karl Ast-Rumor ja Joakim Puhk avasid oma äri, kus sai osta Eesti sprotte, kilu, kompvekke, peekonit ja võid. Edaspidi oli plaanis

⁴⁷⁷ ERA. F. 957. N. 3. S. 121. L. 60.

⁴⁷⁸ O.- M. Klaassen. Eesti konsulaarsuhete ajaloo. Lk. 43.

⁴⁷⁹ Samas. Lk. 45.

⁴⁸⁰ R. Peets. Eesti Vabariigi aukonsulaat... Lk. 6.

⁴⁸¹ Teataja. 18. 09. 1954. Lk. 1.

⁴⁸² Välis-Eesti Almanak. 1935. Nr. 1. Lk. 24; Välis-Eesti Almanak. 1935. Nr. 2. Lk. 28; 25 aastat araablasega. // Stockholm-Tidningen eestlastele. 11. 09. 1954. Lk. 5.

⁴⁸³ Teataja. 18. 09. 1954. Lk. 1.

turustada ka lina, vineeri, kirjababerit, kaseinist nõöpe jne.⁴⁸⁴ 1932. aastal saatis Eesti äriees A. Kalm Casablancasse metsamaterjali, toiduaineid, alkohoolseid jooke jne. Eestisse loodeti sisse tuua väetisi, mererohtu, korki jne.⁴⁸⁵ Marokot peeti perspektiivikaks Eesti kaupade ostjaks. Tegemist oli kiiresti areneva riigiga, mille väliskaubandus ei olnud nii ühekülgsest orienteeritud emamaale nagu enamikus teistes Aafrika maades. Maroko oli suhteliselt kättesaadav Eesti kaubalaevadele ja transpordikulud sinna tulid mõõdukad.⁴⁸⁶

R. Peets reklaamis Marokot kui maad, kus on peale äri ajamise võimalik ka oma tervist parandada. “Miks on raisatud suured varandused Austraalia ja Brasiilia reisidele möödudes asumisretkeil Põhja-Aafrikast, kui tuhande võimaluse maast?”, kirjutas Eesti aukonsul Marokost ja lisas: “Kui arst soovitan /.../ katsuda hankida maa-ala põllupidamise arendamiseks.”⁴⁸⁷ Eestlaste koloonia rajamiseks pidas ta parimaks Meknèsi linna.⁴⁸⁸ Maroko kliimat ja viljakat maapinda kiitis 1930-ndatel ajakirjanduses ka A. Trelle.⁴⁸⁹

1941. aastast pidas R. Peets 18 hektari suurust talu Sahara kõrbe ääremail, 25 km Marrakechist.⁴⁹⁰ Elu lõpuaastad veetis ta koos abikaasa Leonoraga aga Prantsusmaal Marseille lähedal Marignane' i linnas kolmetoalises korteris. Konsulaati mälestavas nurgas oli aukohal seinale kinnitatud Eesti Vabariigi ovaalne emailiseeritud konsulaarvapp. R. Peets suri 15. 08. 1991.⁴⁹¹ Eesti Vabariik annetas 1937. aastal talle Eesti riigile ja rahvale osutatud teenete eest Valge Tähe IV klassi teenetemärgi.⁴⁹² R. Peets kommenteeris, et püüdis arstliku tegevuse kõrval talle Eesti Vabariigi valitsuse poolt määratud ametis kogu oma energiaga kasulik olla “armsale

⁴⁸⁴ R. Peets. Eesti Vabariigi aukonsulaat... Lk. 6.

⁴⁸⁵ Välis-Eesti Almanak. 1932. Nr. 11. Lk. 34.

⁴⁸⁶ O.-M. Klaassen. Eesti ja Maroko. // Kleio. Nr. 5/6. Tartu, 1992. Lk. 46.

⁴⁸⁷ R. Peets. Eestlaste asumise ja... Lk. 12.

⁴⁸⁸ R. Peets. Eesti Vabariigi aukonsulaat... Lk. 6.

⁴⁸⁹ R. Peets. Eestlaste asumise ja... Lk. 10-11.

⁴⁹⁰ 25 aastat araablastega. Lk. 5.

⁴⁹¹ Vaba Eestlane. 14. 09. 1995.

⁴⁹² Valgetähe teenetemärk on asutatud 1936. aastal Eesti rahva vabadusvõitluse mälestamiseks. Valgetähe teenetemärk antakse riigiteenistuse või kohaliku omavalitsuse alal osutatud teenete tunnustamiseks ja välismaalastele Eesti riigile osutatud teenete eest.

kodumaale sedavõrd kui see tol ajal oli võimalik Marokos”.⁴⁹³ Oma 45 tööaastaga saavutas R. Peets ka Maroko valitsusvõimude täieliku tunnustuse, samuti sooja poolehoiu kohalike elanike-patsientide hulgas.⁴⁹⁴

R. Peets saatis kirjutisi Eesti ajakirjandusele, kergitades lugejale saladusloori sellelt kaugelt ühiskonnalt. Väga hea ülevaate annab ta meditsiinioludest Marokos. Huvitavalt kõneleb aukonsul oma patsientidest, märkides näiteks, et laste ravimisele ei pannud araablased rõhku. R. Peets kirjutab, et araablaste arusaama järgi lapsi sünnib ja sureb, ning kui üks naine enam sünnitada ei jõua, võetakse teine asemele. Ka koraan ütlevat, et “teie naised on teie põllud, kultiveerige neid iga kord, kui see teile meeldib.”⁴⁹⁵ Iseloomustades Maroko meditsiinindust lisab R. Peets, et Marokos oli 5 eraarsti, üks segahaigla eurooplastele ja sõjaväelastele, teine araablastele. Olukord, mis meditsiininduses arstide puuduse, kohalike ebaususe ja hügieeninõuete eiramise tõttu valitses, oli hirmuäratav. Haruldased ei olnud tüüfuseepideemiad, mille tulemusena suri 1937. aastal Marrakechi linnas näiteks 25 000 elanikku.⁴⁹⁶ R. Peets kirjutab: “/.../ Nüüd olin kogenum ja käisin haigete juures kummisaabastes, kokkuklapitav raudtool kaenla all.”⁴⁹⁷ R. Peets lisas, et araablaste ravimine on raske, kuna enamasti keelduvad nad lahti riietumast, samuti on nende arusaamad haigustest kummalised. “Suguhaigus tripper polevat ju muud kui põie külmetus, arwab marokolane ja sellepärast ta seda haigust ka ei ravi. Ise tulnud, küllap ta ise ka kaob parajal ajal. Siit on arusaadav, millise kingituse osaliseks oma meestelt saab suurem

⁴⁹³ R. Peets. Eesti Vabariigi aukonsulaat... Lk. 6.

⁴⁹⁴ Eesti Päevaleht. 30. 04. 1983. Lk. 6.

⁴⁹⁵ Omariikluse taustal. Lk. 240.

⁴⁹⁶ Meditsiininduse olukord oli ja on praegugi katastroofiline kogu Aafrikas. Lisaks endeemilistele haigustele tõid eurooplased kaasa veel tuberkuloosi, hispaania gripi, muhkkatku, rõuged ja ägedaloomulised suguhaigused, aga ka sotsiaalse katku – alkoholismi. Kõige selle juures oli meditsiiniteenistus rudimetaarne. Ei tuntud muid ravimeid peale hiniini (malaaria vastu) ja arseenpreparaatide (suguhaiguste vastu), ja seda kuni 1920-ndateni. Rõugeepideemiad 1713., 1737. ja 1767. aastal tapsid iga kümnenda hotentoti (200 000-st). Alates 1897-st Euroopas ja Lõuna-Aafrikas rajatud troopikameditsiini õppe- ja uurimisasutused tegutsesid eurooplaste huvides, toomata vähimatki praktilist kasu Aafrika mandri põliselanikele. - W. Reinhard. Geschichte der europäischn... S. 120-121; A. J. Christopher. Southern Africa. Studies in Historical Geography. Folkestone: Dawson, 1976. P. 223-224.

⁴⁹⁷ Omariikluse taustal. Lk. 240-241.

osa araabia naisi /.../”. Eesti arsti sõnutsi tuli Marokos sageli ravida mitte haigust, vaid pärismaalastest ametivendade energilise tuleravi jälgi.⁴⁹⁸ Kohalike kummalistest arusaamadest hoolimata ei halvustanud R. Peets araablaste uskumusi, vaid tõdes, et on võimalik tuvastada kogu inimkonna ühtlast arenemiskäiku ja rahvaste fantaasia sugulust.⁴⁹⁹

R. Peets lähendas nii Marokot eestlastele kui ka tutvustas Eestit marokolastele. Ta kõneles kohalikele, sh ka oma patsientidele Eestist. R. Peets on selgitustööd kirjeldanud järgnevate sõnadega: “See osutus keeruliseks ülesandeks. Araablased ja ka paljud eurooplased asetasid Eesti Abesiiniasse või mujale maailma nurka, kus pidid tingimata kasvama apelsinid ja õlimarjad nagu Marokos /.../ Lõpuks asetasime Eestis siiski Saksamaa ja Venemaa vahele /.../ Nõnda toimus tegelikult Eesti nime viimine rahva teadvusse /.../ Minu laialdase arstliku tegevuse tõttu kandus Eesti Vabariigi auväärne nimi koos minu nimega Marrakešist üle kogu Maroko, põhjapiirist kuni Sahhaarani.”⁵⁰⁰

Andmeid Rudolf Peetsi käekäigu kohta pärineb ka tema abikaasa Leonora Peetsilt (sünd Ehrbak), kes oli samuti peale Tallinna Linna 8-klassilise Tütarlaste Kommertsikooli lõpetamist õppinud Tartu ülikooli arstiteaduskonnas, kuid katkestanud õpingud peale tulevase abikaasaga kohtumist.⁵⁰¹ Nora Peets on avaldanud kirjutisi elust Marokos, tuntuim neist 1983. aastal ilmunud 29 novellist koosnev kogu “Maroko taeva all”.⁵⁰² Teos on oluline ja usaldusväärne allikas Maroko olude tundmaõppimisel, sest 25 aastat araablaste keskel elades saavutasid Leonora ja Rudolf Peets väga lähedase kontakti kohalikega. Voolavas stiilis ja väga kujundirikkad on Rudolf Peetsi abikaasa ajakirjandusele saadetud kirjutised, mida ilmestasid sageli autori enda tehtud fotod.⁵⁰³

⁴⁹⁸ Eesti arst Marokos. Lk. 341-342.

⁴⁹⁹ Samas.

⁵⁰⁰ R. Peets. Eesti Vabariigi aukonsulaat... Lk. 6.

⁵⁰¹ EAA. F. 2100. N. 1. S. 1722. L. 2.

⁵⁰² Tegemist on etnograafilise koloriidiga raamatuga, mis kujutab Maroko naise elu nelja aastakümne vältel-sõjajaeelsest ülimast allaheitlikkusest 1970. aastate protesti ja enesemääramistaotlusteni. - Eesti kirjarahva leksikon. Tallinn, 1995. Lk. 405.

⁵⁰³ Olgu siinjuures nimetatud näiteks “Surnud šeriifi leinamas” ja “Araabia-Paabel-Tanger”.

3. 3. TEISED TARTU ÜLIKOOLI KASVANDIKUD PÜSIASUKATENA AAFRIKAS

Lisaks ülalpool mainitud Eestist pärit Aafrika püsiasiukatele sidusid end pikaks ajaks Aafrikaga ka kaks Tartu noormeest Evald Märks ja Karl Nurk, kes lahkusid kodumaalt 1920-ndatel. 20. sajandi kolmandal ja neljandal kümnendil viibisid Aafrikas ka kaks venda – Ivan ja Dimitri Solomentsev, kes valgustasid eestlasi Kongo etnograafia osas. Nende Kongos kogutud ja kaasa toodud pärand on kasutatav tänapäevalgi.

EVALD MÄRKES ja KARL NURK

Evald Märks sündis 26. 12. 1900 Tartumaal Laeva vallas, kus tema isa Juhan teenis elatist kaupmehena. Peale Tartu reaal-, kommerts- ja põllutöökooli lõpetamist õppis ta Tartu ülikoolis keemiat, kuid katkestas õpingud ning asus 1920. aastal õppima füüsika-matemaatika teaduskonda.⁵⁰⁴ Eesti Ajalooarhiivi andmetel on ta 1922. aastal õppinud ka Danzigi ülikoolis.⁵⁰⁵ 1925. aastal reisis Evald Märks Aafrika mandrile eesmärgiga läbida Sahara kõrb. Ta kirjutab, et samm oli pikemalt ette planeerimata, kõik tuttavad laitsid mõtte maha, ainult Karl Nurk, kellega nad varem reisimas olid käinud, tundis matka vastu huvi. Informatsiooni Sahara kohta oli raske, võiks öelda, et pea võimatu hankida, sest iga raamat kirjutas omamoodi, iga maakaart oli isemoodi: "Polnud peaaegu ühtki punkti, mis mitmel kaardil täpselt ühtlaselt oleks märgitud."⁵⁰⁶ Enne reisi viibisid E. Märks ja K. Nurk mõnda aega Tuneesias, kust Gafsa linnast sai 8. 11. 1925 alguse ühtekokku 7 kuud kestnud reis, mille kestel läbiti 5000 kilomeetrit.⁵⁰⁷ 1926. aasta juunis jõudsid Tartust pärit rändurid Kanosse Põhja-Nigeerias.⁵⁰⁸ 7 kuu vältel leidis kinnitust arvamuse, et tegemist on "hirmu ja surma maaga", arvamuse, mida ajakirjandus pidevalt vahendas. Tuli kannatada nälga, janu, kõripaistetust: "need viimased 15 minutit, mis eraldasid meid kaevust, olid kõige raskemad. Selgemini kui kunagi muidu, tundus kole janu, piinav valu kõris, nälg,

⁵⁰⁴ EAA. F. 2100. N. 1. S. 9750. L. 1.

⁵⁰⁵ Samas. L. 9.

⁵⁰⁶ Päevaleht 23. 04. 1927.

⁵⁰⁷ O.-M. Klaassen. Aasia ja Aafrika 1918-1945 ning kontaktid Eestiga. III. Tartu, 1990. Lk. 75.

⁵⁰⁸ Samas. Lk. 6.

jalavalu, väsimus, nõrkus ning suitsuisu. Veel suuremat pingutust nõudis see viimane kilomeeter, kui kõik viimased päevad.”⁵⁰⁹ Seda kirjeldamatut oli vabanemistunne, kui kõrbest läbi pääseti: “Sahara on läbi. Selle rõõmuhüüde mõistet, mõju ning suurust ei suuda eemalolija mõista, sest talle on kõrb võõras.”⁵¹⁰ Oma teekonnal külastasid noormehed paiku, kuhu keeldusid minemast isegi pärismaalastest saatjad, kuid suurim vaenlane oli kuumus, mis sulatas fotoaparaadi plaadid ning hävitas sellega suure osa ülesvõtetest.⁵¹¹ Afrikanistide jaoks on viimane seik kahetsusväärne, kuna kaduma läks palju väärtuslikku materjali.

Evald Märksi rännukaaslane **Karl Nurk** sündis Tartumaal Puurmanni vallas 29. 06. 1902. Keskkhariduse omandas ta Tartus Hugo Treffneri Gümnaasiumis ning osales koolipoisina noorima osavõtjana Eesti Vabadussõjas. Ajakirjanduses⁵¹² esinev väide, et Karl Nurk oli sõjapäevil vaid 14-aastane, ei saa aga tõele vastata, kuna 1918. aastaks pidi noormees olema juba 16-aastane. Paar aastat peale Vabadussõja lõppemist võitles K. Nurk Karjalas venelaste vastu.⁵¹³ Oma noorukieast kõneleb Karl Nurk järgmist: “Peale sõda käisin Tartus koolis, olin Soomes, teenisin sõjaministeeriumis, aga olin rahutu verrega. 1924. a otsustasin seiklema minna laia maailma ja sõitsin Prantsusmaale. Seal kohtasin kaasmaalast Evald Märksi ja otsustasime koos läbi Sahaara kõrbe “jalutada”.”⁵¹⁴

Leidmata Nigeerias sobivat tööd, siirdusid noormehed peale rännakut Ida-Aafrikasse.⁵¹⁵ E. Märks liikus hiljem Belgia Kongosse, kus temast sai elektriijaama abijuhataja; seejärel siirdus ta Karl Nurki kutsel Tanganjikasse ning asus tööle kohviistandusse. Selle koha peal katkevad usaldusväärsed andmed Karl Nurki ja Evald Märksi kohta.

Ajalehes “Päevaleht” ilmusid 1927. aastal E. Märksi mälestused Sahara-reisist. Selles 38-osalises artikliseerias räägib autor araablastest ja nende kommetest,

⁵⁰⁹ Päevaleht. 12. 05. 1927.

⁵¹⁰ Samas. 15. 05. 1927.

⁵¹¹ Samas. 22. 04. 1927.

⁵¹² Meie Noorus. Nr. 3. 1940. Lk. 62-65.

⁵¹³ Päevaleht. 24. 10. 1961.

⁵¹⁴ Samas. 26. 09. 1961.

⁵¹⁵ Samas.

kiidab tuareege⁵¹⁶ ning kirjeldab ka hausasid⁵¹⁷ ja bornusid. Nii Evald Märks kui ka Karl Nurk omandasid ise ka hausa keele.

On tõeliselt tähelepanuväärne, et 1920-ndatel leidis eestlasi, kel oli huvi ja vajadus võtta ette ohtlik ja ootamatusi täis 7-kuuline rännak Aafrika sisemusse. Selle kavatsuse elluviimine tõi kaasmaalastele lähemale Aafrika, äratas ehk huvi Sahara vastu ning laiendas sellega mitte ainult Evald Märksi ja Karl Nurki, vaid ka asjahuviliste eestlaste maailmapilti.

VENNAD SOLOMENTSEVID

1920.-30.-ndatel viibis Aafrika mandril Kongos kaks Vene päritolu meedikut, vennad Solomentsevid – Ivan ja Dimitri Solomentsev, kes omandasid hariduse Tartu ülikooli arstiteaduskonnas. Mõlemad vennad on andnud olulise panuse nii Kongo meditsiininduse arengusse kui ka Tartu ülikooli suhetesse Aafrikaga. Ehkki vendade arstlik tegevus on komplimentiks Tartu ülikooli meditsiiniteaduskonnale, on ülikooli jaoks olulisem Ivan Solomentsevi Kongost pärit etnograafiline kogu.

Vennad Dimitri⁵¹⁸ ja Ivan⁵¹⁹ siirdusid Aafrikasse peale ülikooli lõpetamist ning asusid seal tööle arstidena, esimene Prantsuse, teine Belgia Kongos. Tõenäoliselt lahkusid mõlemad vennad Eestist 1926. aastal sooviga leida soodsat teenistust Pariisis, mida Ivan ise “maailma pealinnaks” nimetas.⁵²⁰ Kohalikus Vene koloonias olid tingimused vähegi viisakama elatise teenimiseks ebapiisavad, samuti ei olnud

⁵¹⁶ Tuareegid, endanimetusega *imošag*, on berberi rahvas Kesk-Saharas – Malis, Burkina Fasos, Nigeris ja Liibüas. T-d elatuvad rändkarjakasvatusest, oaasides ka maaviljelusest. T-e on umbes 1 150 000 ja nad kõnelevad afroaasia keelkonna berberi rühma kuuluvat tuareegi e tamašeki keelt.

⁵¹⁷ Hausad on rahvas Lääne-Sudaanis, suurimaid neegrirahvaid Aafrikas.

⁵¹⁸ Dimitri Paveli poeg Solomentsev sündis Pihkvas 11. 06. 1901. Ta õppis Pihkva Vaimulikus Seminaris ning aastatel 1919-1925 Tartu ülikoolis meditsiini. - Album Academicum. II. 1994. Lk. 19; EAA. F. 2100. N. 1. S. 14885. L. 2 ja 9.

⁵¹⁹ Ivan (Iwan) Paveli poeg Solomentsev sündis Pihkvas 9. 03. 1896. Ta õppis Pihkva gümnaasiumis ning seejärel 1915-1917 meditsiini Moskva ülikoolis, kuid ei lõpetanud viimast. 1920. aastal astus ta Tartu ülikooli arstiteaduskonda, mille lõpetas tõenäoliselt 1925. aastal. - A. Lüüs. Arstid Tartu Eesti Ülikoolis 1921-1944. // Eesti Üliõpilaste Seltsi Album. XIV. New York, 1965. Lk. 129; Album Academicum. II. 1994. Lk. 44.

⁵²⁰ TÜR KHO. F. 39. S. 630. L. 1-1p.

pakutavast teenistusest võimalik toetada Venemaale jäänud ema ning õde. Seepärast otsustasid Ivan ja Dimitri kasutada ära silmapiirile kerkinud ahvatleva ja seiklusi pakkuva võimaluse asuda Aafrika mandrile: “/.../ otsustasime proovida õnne teisel mandril – astusime Prantsuse riigi teenistusse Aafrika kolooniates, seda enam, et õnnestus saada nii materiaalses kui ka teaduslikus mõttes huvitavasse teenistusse: spetsiaalsesse ekspeditsiooni unitõve uurimiseks ja selle vastu võitlemiseks.”⁵²¹ Prantsusmaa Kolooniade Ministeeriumi poolt nõutud vajalike soovituste otsingul pöördusid vennad Tartu ülikooli õppejõu, neuroloogiaprofessor Ludvig Puusepa poole. Professori soovitus oma kunagistele õpilastele oli vaja ülikooli diplomi kvaliteedi ja omanike usaldusväarsuse kinnitamiseks. Tartu ülikooli suhtes võis Prantsusmaa Kolooniade Ministeeriumis segadust tekitada asjaolu, et see oli varem tuntud Jurjevi ülikoolina. Vennad Solomentsevid kirjutasid professorilt soovitusel saamise lootuses: “Kõditame oma enesearmastust lootusega, et Teie, kallid professorid, kes Te alati nii vastutulelikult suhtusite Vene emigrantidest noortesse, ei keeldu meie palvet täitmast soodsas ja heakskiitvas hinnangus suhtes.” (L. Puusepp oli ise Venemaalt tagasipöördunud eestlane, vt lk 78.)

On tõenäoline, et Ludvig Puusepp andis oma heakskiidu, sest edaspidi leiame me vennad Solomentsevid juba Kongost – Dimitri Prantsuse ja Ivani Belgia Kongost. Miks tundus just Kongo vendadele ahvatlevana? Kirjas Ludvig Puusepale reedavad vennad, et minema kannustasid neid nii materiaalsed hüved kui ka pakutav tegevus. Kas Ivani ja Dmitri vaimustus ja ootused ka kinnitust leidsid, jääb saladuseks, kuna teadaolevalt ei jäänud neist maha kirjalikke mälestusi.

Arstide vähesuse tõttu olid palgad Kongos võrreldes Eestiga kõrged, ent teenistus oli ka äärmiselt raske. 1927. aastal oli Kongos 95 arsti, 13 asearsti, 8 farmatseuti, 1 hambaarst, pluss eraarstid, kokku 162 arsti.⁵²² Samas väidab aga Kongos teeninud Eesti meremees Osvald Sepp, et Kongo ei ole eestlasele “kuigivõrra tulevikumaa, sest näilise suure teenistuse järele välja minna ja selle juures oma elu ohverdada, pole vist ühegi aruka inimese siht.”⁵²³ Kliimatingimused olid eurooplastele olenevalt asukohast kas soodsad, talutavad või talumatud. Valge elanikkonna arv oli

⁵²¹ TÜR KHO. F. 39. S. 630. L. 1-1p.

⁵²² Päevaleht. 06. 09. 1927.

⁵²³ Samas. 30. 09. 1926.

kesine: 1939. aastal elas seal 25 209 valget, neist 17 536 emamaa asunikku.⁵²⁴ Valgete aklimatiseerumine õnnestus ainult üksikutel juhtudel.⁵²⁵ Enne Kongosse minekut tuli läbida vastavad kursused Belgias, kus tutvustati troopiliste haiguste, peamiselt malaaria⁵²⁶ ja unehaiguse,⁵²⁷ aga ka teiste tõbede vastu võitlemise võtteid. Eelistatud olid 20-25 aasta vanused vallalised mehed.⁵²⁸ O. Sepp on kirjutanud järgmist: “Kohe päralejõudmise silmapilgust saadik algab, ja seda ilma iga haiguseta, rohtude tarvitamine. Kõigepealt tuleb võtta 2 pulbrit hiniini päevas /.../ Siis nn. Inglise vedelik, mida tuleb valada joogivee hulka /.../” O. Sepp jätkab, et eriti ohtlikud on suvised iga tunni järel korduvad vihmahood, sest märjakssaanuna ja seejärel päikse käes kuivanuna on malaaria kiire tulema.⁵²⁹ Malaariasse suri ka üks vendadest, Ivan Solomentsev.

Ivan tegutses Belgia Kongos raudteekompanii arstina. Ei ole andmeid tema erialase tegevuse kohta, kuid see-eest on tänu Dimitrile üht-teist säilinud Ivani kiindumusest Kongo kunsti vastu. Ivani huvi sealse kunsti vastu ning soov seda kolleksioneerida tärkas tõenäoliselt alles Kongos viibides. Paraku haigestus ta malaariasse ning suri 1934. aasta 28. märtsil Rivieras, kuhu oli tulnud ennast ravima peale esimeste haigushoogude möödumist. Dimitri tõi venna surnukeha Eestisse ning mattis Petseri kloostri. Kaasa tõi ta ka venna kogutud etnograafilised esemed ning kinkis osa neist 11. 06. 1934 Eesti Rahva Muuseumile. See, raudkohvriskohaletoi metatud kogu oli suurim kingitus, mis oli muuseumile selle ajani tehtud.⁵³⁰

⁵²⁴ Afrika. Handbuch der ... S. 474.

⁵²⁵ Samas. Lk. 623.

⁵²⁶ Belgia Kongos oli malaaria väga laialt levinud. 1938. aastal olid pea kõik poole aastased pärismaalastest lapsed haigusse nakatunud. 1936. aastal oli malaaria väikelaste surma peapõhjustaja. – Samas. S. 15. Malaaria on tänapäevalgi üks peamisi surma põhjustajaid Aafrikas. Viimaste aastakümnete jooksul edestab teda vaid AIDS. 2000. aasta andmetel elas 36,1 miljonist maailma HIV-i kandjast 25,3 miljonit Aafrika mandril. - J. E. Mabe. Das kleine Afrika-... S. 3.

⁵²⁷ Unitõbi e unehaigus on inimese, aga ka mõnede loomaliikide (antiloobid, lambad) krooniline nakkushaigus, mida on täheldatud peamiselt Aafrikas. Haigus levib verd imevate kärbseliste, eriti tsetsekärbe vahendusel. Unitõvele on iseloomulikud palavikuhood, lümfisõlmede suurenemine, kõhnumine ja kesknärvisüsteemi talitluse häired.

⁵²⁸ Päevaleht. 06. 08. 1927.

⁵²⁹ Samas. 30. 09. 1926.

⁵³⁰ Samas. 18. 06. 1934.

Ülejäänud andis ta üle 1937. aasta märtsis. Kolleksiooni kuulus kokku 64 nii ainelise vanavara kui ka nn turistlikke esemeid: erineva tähendusega amuletid, näiteks tarkuse, rikkuse ja jahiõnne tarvis; relvad, muusikariistad, šimpansi pealuu, kilpkonna kere,⁵³¹ maskid, näiteks tantsumask, inimnäo kujutis mpongvedelt,⁵³² vaasid⁵³³ jpm. Kogu sisaldab neegriskulptuuri ja muid väärtuslikke etnograafilisi esemeid Prantsuse Kongost ning uuemat neegriskulptuuri Belgia Kongost. Prantsuse Kongost kogutud esemed pärinevad tõenäoliselt bakvuni, bateke ja babemae suguharudelt, Belgia Kongo päritolu esemed aga babua, bakere ja azande suguharudelt.⁵³⁴ Vanematest esemetest on tähelepanuväärsemad bantude fetišid ja ebajumalakujud. Näiteks kuulub kolleksiooni suhteliselt haruldane kaksikkuju, nn menstruatsiooniamulett, mida "teatud päevadel" kaenla all hoiti.⁵³⁵ Kujud olid enamasti puust, peenemalt töötlemata. Fetišitel oli kõhtu uuristatud õnarus, mis oli täidetud nõiarohuga segatud mullaga. Sellised väga kallid fetišid on põliselanike arusaamade kohaselt suurima mõjuga ning neid peetakse jumalusteks.⁵³⁶

1934. aastal väärtuslikuks hinnatud kogu on hiljem unarusse jäänud. Kas tuleneb see kogu suhtelisest väärtusetusest või on see lihtsalt kahe silma vahele jäänud? Käesoleval aastal tutvus koguga belglasest Aafrika kunsti suur huviline Guibert Hairson, kes on osa kogust hinnanud väga väärtuslikuks.

1973. aastal tundis vendade vastu huvi ajalehe "Izvestja" korrespondent Aafrika riikides N. Hohlov, kes pöördus oma arupärimistega õigusteadlane Leo Leesmenti poole, kuid jäi tõenäoliselt ammendava vastuseta.⁵³⁷ Ajalehes "Edasi" ilmus N. Hohlovi kiri lugejatele, milles ta palus abi andmete leidmisel. N. Hohlov kirjutab: ".../ ei Tartu Ülikooli üliõpilaste ega õppejõudude nimestikes leidu sellist perekonnanime."⁵³⁸ Ei ole teada, kui kaugelt N. Hohlov oma otsingutes jõudis.

⁵³¹ T. Jullinen. Belgia Kongo ja Eesti 1919-1939. // Diplomitöö. Tartu, 1986. Lk. 64-66; Päevaleht. 18. 06. 1934; A. D. Dridzo, E. Jõesaar. Tartuskii Universitet i... Str. 128.

⁵³² ERM. C. 24. 23.

⁵³³ Samas. C. 28. 21, 22.

⁵³⁴ Samas. C. 24.

⁵³⁵ Samas. C. 24. 21; ERM. Korjamise raamat nr. 576. 1934-1935.

⁵³⁶ Päevaleht. 18. 06. 1934.

⁵³⁷ TÜR KHO. F. 93. S. 131. L. 1.

⁵³⁸ Edasi. 23. 01. 1973.

Täielikku tõde vendade Solomentsevide kohta esitada ei õnnestu, sest erinevad käsitlused annavad vastakaid andmeid. Ivani ja Dimitri panus afrikanistikasse on aga märkimisväärne. Nende kogutud etnograafiline materjal võiks aidata Eesti afrikaniste ja kunstiloolasi Aafrika kunsti uurimisel, kuid esmajoones vääriks see asjatundlikku hinnangut.

Tartu ülikooli kasvandike puhul torkab silma eelkõige arstide ja teoloogide huvi Aafrika suhtes. Mis võis olla selle huvi põhjuseks? Enamik Eestist lahkunuid jätkas suuremal või vähemal määral oma ametis ka Aafrika mandril. Rudolf Peetsi saatuse alusel võib oletada, et tüüpiline oli parema ja soojema kliima ning elamuste otsimise vajadus võõrsil. Äsja ülikooli lõpetanud noortele oli kogu maailm lahti ja selles maailmas veel palju avastamata. Nii mõnigi kord juhtus, et kodust eemal elamine ja töötamine hakkas meeldima ning otsustati jääda. Arsti või vaimulikuna ei olnud Aafrikas ka kuigivõrd raske tööd leida. Eespool sai mainitud, et misjonäride tegevust on raske ja tänamatu hinnata. Eestimaalt pärit arstide puhul võib väita, et iga väiksemgi abi ja panus kohalikku meditsiiniteenistusse oli palju väärt. Nikolai Köstneri osa Egiptuse rahvuspanga rajamisel oli aga oluline sealse panganduse jaluleaitamisel. Rudolf ja Leonora Peetsi ning Elmar Tammisti puhul tuleb toonitada ka pingutusi Eesti ja Maroko ning Eesti ja Lõuna-Aafrika Vabariigi suhete arendamisel.

KOKKUVÕTE

Ehkki eestlased võisid Aafrikast üht-teist teada juba keskajal, jäävad tegelikud võimalused selle mandriga tutvumiseks 18. sajandisse, mil arenes lugemisoskus ja levis kirjasõna. Üksikud varasemad teadmised ja kontaktid on erandlikud. Ka Tartu ülikooli õppejõudude ja üliõpilaste sidemetest Aafrikaga saab rääkida 19. sajandi algusest, vihjed varasematele kokkupuutepunktile on üldistuste tegemiseks liialt põgusad.

Tartu ülikooli üliõpilastel oli Aafrikaga võimalus kokku puutuda nii loengutes kui ka omal käel seda mandrit külastades, õppejõud olid Aafrikaga enamasti seotud teadustöö ja -reisi kaudu. Kuna andmed Aafrika-teemade erinevates loengutes käsitlemise ning ka loengute külastatavuse kohta on kesised, on sellest kirjutatu suures osas oletuslik. Siiski võib väita, et Aafrika geograafia ja ajaloo kohta saadi ülikoolist korralikke teadmisi. Suur tähtsus Aafrika-alaste teadmiste laiendamisel oli ka usuteaduskonnas peetud loengutel, milles pöörati tähelepanu misjonitööle ja selle ajaloole. Võimalik oli tutvuda ka mitmete Aafrika keeltega. Aafrika osas võisid üliõpilaste silmaringi laiendada veel mitmed teisedki loengud. Heaks tõendiks eelpool väidetule on näiteks kaks Eesti afrikanisti - Uku Masing ning Pent Nurmekund, kes said oma hariduse ja sellega koos tõenäoliselt ka Aafrika-huvi oma hilisemalt leivaisalt – Tartu ülikoolilt.

Õppetööst võis alguse saada huvi Aafrikasse reisimise vastu. Mitmed Tartu ülikooli üliõpilased rändasid ise ka Aafrika mandrile. Nii isiklike kui ka teadusalaste kontaktide looja ja arendajana oli käesoleva töö järgi esikohal arstiteaduskond. Nende sidemete puhul tuleb üliõpilaste kõrval tähelepanu pöörata eelkõige ka neile arstiteaduskonna õppejõududele, kes võtsid osa mitmetest Egiptuses toimunud teaduskonverentsidest. Nende, aga ka Inglise-Buuri sõjas osalenud eestimaalastest arstide tegevus tõi kogemuste läbi kasu nii Eesti kui ka nt Egiptuse meditsiini arengule. Ennekõike tuleb hinnata huvi olemasolu, teadussidemete loomist ja arendamist, meditsiinialaste kogemuste vahetamist ning abi Egiptuses laialt levinud trahhoomi ja lepra ravimisel.

Ülikoolist pärit arstide kõrval läksid Aafrikasse ka mitmed usuteaduskonna kasvandikud, kellest suur osa oli seotud misjonitööga. Eestimaalt pärit misjonärid tegutsesid Aafrikas teadaolevalt 19. sajandi esimesest kümnendist alates. Esimene

Tartu ülikooli usuteaduskonna lõpetanud misjonär jõudis Aafrikasse 1867. aastal. Temale järgnenud Tartu ülikooli kasvandikud, kes Aafrikas usukuulutajatena tegutsesid, mitte ainult ei andnud panust afrikanistikasse ega tutvustanud oma kaasmaalasi Aafrika elu-olu ja kultuuridega, vaid andsid väerika ja vajaliku panuse ka kohalike ühiskondade arengusse, eelkõige aga aafriklaste tervisliku olukorra ja haridustaseme parandamisse. Olgu siinjuures mainitud paar Tartu ülikoolis hariduse saanud misjonäri, kelle puhul tuleb eriti rõhutada nende panust afrikanistikasse: E. M. Brutzer, kes tegi tõlkeid kamba keelde ning koostas kamba keele käsiraamatu ning G. O. R. Reusch, kes kirjutas teosed Aafrika ajaloost. R. Reuschi tööde avaldamine inglise ja saksa keeles on teinud need kättesaadavaks laiale lugejaskonnale.

Käesolevas uurimuses on püütud leida vastust Tartu ülikoolis kõrghariduse omandanud eestimaalaste Aafrikasse lahkumise motiivide kohta. Olgu siinjuures välja toodud kõige tõenäolisemad vastused sellele küsimusele:

- (paremate) teenimisvõimaluste otsimine (ametnikud, misjonärid, arstid);
- ametialase staatuse parandamine (ametnikud);
- töö- ja teadusreisid (õppejõud teaduskonverentsidel, üliõpilased ümbermaailmareisidel);
- vajadus tuua vaheldust igapäevaellu (huvireisid);
- tervislikuma kliima otsimine;
- altruism (arstid Inglise-Buuri sõjas, misjonärid).

Kui õppejõudude tegevus Aafrikas oli peamiselt seotud tööga, siis ülikooli kasvandikud sattusid sinna enamasti omal käel ning tihtilugu said neist eestlastest Aafrika püsiasiunikud. Nii mõnelgi juhul on märgata, et Eestist Aafrikasse siirdujad olid just ülikooli lõpetanud noored inimesed, keda ei sidunud kodumaaga miski ega keski. Vastupidiselt neile olid aga ülikooli õppejõud saavutanud kindlama staatuse ühiskonnas ega lahkunud siit nii kergekäeliselt. Seepärast jäid Aafrika-valdkonnas nende pärusmaaks teadustöö- ja reisid.

Kuidas hinnata Tartu ülikooli ja Aafrika sidemeid?

- Tartu ülikooli ja Aafrika vahel esineb kokkupuutepunkte juba 17. sajandist alates, tihedamad kontaktid said aga alguse 19. sajandil ning olid Eesti ahtaid olusid ning piiratud väljundit arvestades meile igati olulised;
- 19. sajandi algusesse mahub ka esimese eestimaalasest egiptoloogi Otto Friedrich von Richteri tegevus. Tema huvi Idamaade vastu, lai silmaring ja mitmekülgsus andsid olulise tõuke Eesti egiptoloogia arengule. O. Fr. von Richteri pärand on suure teadusliku väärtusega;
- 19. sajandi alguses toimunud Vene ümbermaailmareisidest osa võtnud Tartu ülikooli kasvandikud andsid oma panuse Aafrika mandri uurimisse. Neist J. Fr. von Eschscholtz ja E. R. Hofmann töötasid reise järel Tartu ülikoolis ning võisid oma kogemusi jagada kolleegidele ning üliõpilastele;
- Põgus ülevaade J. Fr. Blumenbachist ning tema õpilastest toob Eesti piiratud olusid arvesse võttes esile Tartu ülikoolist lähtunud Aafrika-uurimise tähtsuse meie jaoks;
- Aafrika-temaatikaga tegelemine Tartu ülikoolis viitab soovile tegelda väga erinevate teadusvaldkondadega ning räägib ülikooli avatusest ja arenguvõimelisusest juba tema taasavamise esimestel aastatel;
- Tartu ülikooli üliõpilaste ja õppejõudude huvi Aafrika vastu on olnud võrdlemisi sügav ja mitmekesine (teadus- ja huvireisid ning elamaasumine Aafrikasse, väljapakutud loengud, millest mõned vältasid läbi mitmete õppeaastate, relvakonfliktides osalemine jms);
- Ehkki teadlikult ja järjepidevalt viljelesid mõnd konkreetset afrikanistikasse kuuluvat valdkonda vaid üksikud õppejõud (nt A. von Bulmerincq ja U. Masing), on mitmed ülikooli kasvandikud ja õppejõud andnud olulise panuse sellesse teadusesse [nt Aafrika keelte (etioopia keel), rahvaste, looduse,

ühiskondade (nt G. Teichmüller), kunsti (vennad Solomentsevid) meditsiiniolude (E. Taumi) jms uurimine, Aafrika-temaatika kajastamine õppetöös (H. A. Pridik) jpm];

- Huvireisijate, püsiasinike, Inglise-Buuri sõjas osalenud meeste jpt Tartu ülikooli kasvandike viibimine Aafrika mandril laiendas tänu reisikirjadele oluliselt eestimaalaste silmaringi Aafrika osas;
- Mitmete Tartu ülikooli õppejõudude ja kasvandike personaalsed kontaktid Aafrikaga on toonud praktilist kasu ülikoolis viljeldud (arsti)teaduse arengule;
- Mitmete Eestist pärit arstide ja misjonäride tegevus Aafrikas oli tulutoov ka aafriklastele (hariduse pakkumine, tervisliku olukorra parandamine, ravimeetodite täiustamine kogemuste omandamise kaudu).

Tartu ülikooli ja Aafrika kokkupuutepunktid on olnud rohkem kui põgusad, ulatudes Aafrikat puudutanud loengutest ja kikamba keele õppimisest Egiptuse liidri Gamal Abdel-Nasseri nõustamise ning Kongo kunsti kolleksioneerimiseni. Ja need on vaid üksikud näited olemasolevatest kontaktidest. Sidemed Tartu ülikooli ja Aafrika vahel on olnud enam kui piisavad ka teadustöö kirjutamiseks. Paraku ei lase seatud piirid edasi anda kõike soovitud. Aga selle tarvis on mõeldud edasised uurimused.

ZUSAMMENFASSUNG

Die 1632 gegründete *alma mater* ist schon 371 Jahre alt. Obwohl man erst seit 1919 von der estnischsprachigen Tartuer Universität sprechen kann, ist während der kurzen Zeit trotz verschiedener Hindernisse eine gute Basis für die Existenz der Universität geschaffen worden.

Die Geschichte der Tartuer Universität ist in vielerlei Hinsicht untersucht worden, aber immer wieder stösst man auf neue Gebiete, die interessante Gegenstände bieten und eine nähere Untersuchung wert sind. So sind zum Beispiel die Beziehungen unserer Universität zu anderen Universitäten auf der ganzen Welt, zu anderen Staaten und Völkern von besonderer Bedeutung. Die vorliegende Arbeit beschäftigt sich mit der Untersuchung der Beziehungen der Universität Tartu zu Afrika. Dabei konzentriert sie sich auf den Zeitraum von 1802 bis 1940, also von der Wiedereröffnung der Universität bis zum Ende der Ersten Republik, wenn auch vereinzelt über diesen Bereich hinausgegriffen werden muss.

Die ersten Berührungspunkte zwischen der Tartuer Universität und Afrika stammen schon aus dem 17. Jahrhundert, ständige Kontakte aber haben ihren Anfang im 19. Jahrhundert, als Ärzte der Tartuer Universität als Forscher an russischen Welterkundungsreisen teilnahmen. In diese Zeit fallen auch die Reisen des Ägyptologen Otto Friedrich von Richter.

In der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts arbeiteten in Afrika bereits Missionare und Beamte, Lehrkräfte und einzelne Studenten, daneben gab es weitere Reisende, die unter verschiedenen Umständen nach Afrika gekommen waren. Ende des 19. Jahrhunderts kamen die estnischen Teilnehmer des Burenkrieges hinzu.

Beziehungen neuer Art stammen aus der Zeit der Ersten Estnischen Republik, als viele Lehrkräfte (meistens Ärzte, auch ein Theologe und ein Historiker) mit ihrer Teilnahme an verschiedenen wissenschaftlichen Konferenzen die Grundlage für die direkten Beziehungen zu Ägypten und Algerien geschaffen haben. Viele Absolventen der Tartuer Universität sind für den Rest ihres Leben mit Afrika verbunden geblieben.

Viel Aufmerksamkeit in der Arbeit ist dem Ehrenkonsul in Marokko Rudolf Peets gewidmet, dessen Tätigkeit sowohl als Konsul als auch als Arzt hervorzuheben ist. In der vorliegenden Untersuchung wird zum ersten Mal die Tätigkeit der Brüder

Solomentsevs behandelt, von deren Arbeit als Ärzte man nicht viel weiss, aber deren Beitrag zur estnischen Afrikanistik bedeutsam ist. Besonders bemerkenswert ist das von Ivan Solomentsev gesammelte ethnographische Material über den Kongo.

Neben den persönlichen Kontakten wird in der Untersuchung Aufmerksamkeit auf die Entwicklung der Kenntnisse über Afrika in Europa und Estland und auf den afrikabezogenen Unterricht an der Tartuer Universität gelenkt. Über Geographie und Geschichte Afrikas wurde an der Universität Grundwissen vermittelt. Eine grosse Rolle spielten auch Vorlesungen am Theologischen Lehrstuhl: hier standen die Missionarbeit und deren Geschichte im Mittelpunkt. Von den afrikanischen Sprachen war es möglich Arabisch, Äthiopisch und Koptisch zu studieren. Bei einigen Vorlesungen könnte das Studium das Interesse geweckt haben, selbst einmal nach Afrika zu reisen.

Von den Afrikanisten, die an der Tartuer Universität studierten oder arbeiteten, ist Uku Masing besonders hervorzuheben. Ihm sind bereits viele Untersuchungen gewidmet worden, jedoch nicht in Bezug auf die Afrikanistik. Dabei stand ihm gerade Äthiopistik sehr nah.

Das Interesse der Studenten und Lehrkräfte der Tartuer Universität an Afrika ist allem Anschein nach ganz tief und vielseitig gewesen. Davon zeugen wissenschaftliche und Abenteuerreisen, wissenschaftliche Untersuchungen und das Studium, die Teilnahme am Burenkrieg oder die Entscheidung, einige Jahre des Lebens in Afrika zu verbringen. Für die Esten waren die Eindrücke und Reisebeschreibungen der Leute, die in Afrika gewesen waren, eine gute Gelegenheit, neue Kenntnisse zu erwerben. Die Erfahrungen der Esten, die an den wissenschaftlichen Konferenzen teilgenommen und als Ärzte im Burenkrieg gearbeitet haben, sowie die persönlichen Kenntnisse von Rudolf Peets waren wichtig für die Medizin sowohl in Estland als auch in Ägypten und Marokko.

Die Beziehungen der Tartuer Universität zu Afrika seit der Neueröffnung bieten daher ein weites Untersuchungsfeld, aus dem hier einige zentrale Aspekte bearbeitet wurden. Die ganze Fülle des vorhandenen Materials in einer Arbeit zu behandeln, wäre nicht möglich oder sinnvoll gewesen. So bleibt zu hoffen, dass weitere Forschungen zu diesem Thema entstehen oder einige der hier nur kurz behandelten Aspekte in Zukunft vertieft werden.

KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS

KASUTATUD ALLIKAD

ARHIIVIFONDID

EESTI AJALOOARHIIV (EAA)

Fond 402 – Tartu Ülikool

Fond 1388 – Kuremaa mõis

Fond 2100 – Tartu Ülikool

EESTI RIIGIARHIIV (ERA)

Fond 969 – Majandusministeerium

Fond 957 – Välisministeerium

TARTU ÜLIKOOLI RAAMATUKOGU KÄSIKIRJADE JA HARULDASTE RAAMATUTE
OSAKOND (TÜR KHO)

Fond 7 – Academia Gustaviana. Academia Gustavo-Carolina

Fond 21 – Heinrich Johann Winkler

Fond 55 – Tartu Ülikool

Fond 71 – Pent Nurmekund

Fond 83 – Villem Ernits

Fond 93 - Leo Leesment

Fond 97 – Uku Masing

Fond 106 - Peeter Treiberg

Fond 110 - Ants Rulli

Fond 141 – Pent Nurmekund

Mscr 70-74 – Hezeli annetatud käsikirjad

EESTI RAHVA MUUSEUM (ERM)

C 24

C 24. 21

C 24. 23

C 28. 21, 22

Korjamise raamat nr 576. (1934-35)

UNIVERSITÄTSARCHIV GÖTTINGEN (UAG)

Kur 4 IV b 22 – Johann Friedrich Blumenbach

Kur 4 V b 276 – Enno Littmann

PUBLITSEERITUD ALLIKMATERJALID

Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli ettelugemiste kava, 1919-1927. Tartu, 1919-1927.

Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli loengute ja praktiliste tööde kava 1928-1940. Tartu, 1928-1940.

Verzeichniss der Vorlesungen auf der Kaiserlichen Universität zu Dorpat. Dorpat, 1857-1892.

Verzeichniss... zu haltenden halbjährigen Vorlesungen auf der Kaiserlichen Universität zu Dorpat. Dorpat, 1803-1856.

Verzeihniss der Vorlesungen auf der Georg-August-Universität zu Göttingen während des Sommerhalbjahres 1865. Göttingen, 1865.

KASUTATUD KIRJANDUS

KÄSIKIRJALISED UURIMUSED

Aus, N. Aafrika ja aafriklaste Eesti varasemas kirjasõnas. Stereotüüpide kujunemine. // Diplomitöö. Tartu, 1993.

Gross, A. Uku Masing Vana Testamendi teadlasena Tartu Ülikoolis 1926-1940. // Magistritöö. Tartu, 1997.

Hiiemaa, K. Eesti Vabariik ja Egiptus 1918-1940: huvid, kontaktid, probleemid. // Magistritöö. Tartu, 1998.

Jullinen, T. Belgia Kongo ja Eesti 1919-1939. // Diplomitöö. Tartu, 1986.

Rütman, T. Eesti ja Inglise-Buuri sõda (1899-1902). // Diplomitöö. Tartu, 1995.

TRÜKISED

- 150 aastat TRÜ zooloogiamuuseumi. Tartu, 1972.
- 25 aastat araablastega. // Stockholm-Tidningen eestlastele. 11. 09. 1954.
- Afrika. Handbuch der praktischen Kolonialwissenschaften. Band XI/2. Krankheitsgeschehen und Gesundheitswesen. Die Aklimatisation der Europäer in Afrika. Berlin, 1943.
- Alma mater Tartuensis 1632-1982. Tallinn, 1982.
- An Introduction to Egyptology. London, 1990.
- Annus, E. Eesti kalendrikirjandus 1720-1900. Tallinn, 2000.
- Ansprenger, F. Geschichte Afrikas. München, 2002.
- Arvelius, F. G. Üks Kaunis Jutto- ja Öppetusse-Ramat. I. Tallinn, 1782.
- Aun, K. Tartu ülikooli usuteaduskond ja Uku Masing. // Mana. 1980. Nr. 48.
- Berg, K. E. Uus ABD ja Luggemisse-Ramat. Perno, 1811.
- Bornhöhe, E. Usurändajate radadel. Tallinn, 1899.
- Brutzer, E. Minu tuttavaks saamine Wakamba rahvaga. Tallinn, 1912.
- Christopher, A. J. Southern Africa. Studies in Historical Geography. Folkestone: Dawson, 1976.
- D' Anville, J. B, Heeren, A. H. L. Handbuch der alten Erdbeschreibung. Th. 1, Europa. Nürnberg, 1800.
- Davidson, A, Filatova, I. The Russians and the Anglo-Boer War. Cape Town, 1998.
- Deutsche Orientalistik. Tübingen. Basel, 1974.
- Die Beziehungen der Universität Göttingen zu Est-, Liv- und Kurland im 18. und frühen 19. Jahrhundert: Gemeinsame Ausstellung der Universitätsbibliothek Tartu und der Niedersächsischen Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen vom 19. Mai bis 16. Juni 1989. Tartu, 1989.
- Die Ethnographische Sammlung der Universität Göttingen. Ihre Geschichte und ihre Bedeutung. Göttingen, 1931.
- Dridzo, A. D, Jõesaar, E. Tartuskii Universitet i razvitije otečestvennoi afrikanistiki (nekotorye itogi i perspektivy). // Tartuskii Gosudarstvennyi Universitet. Istorija razvitija, podgotovka kadrov, naučnyje issledovanija. I. Tartu, 1982.
- Dridzo, A. D. Materjaly po geografii, etnografii i istorii Afriki južnee Sahary v naučnoi biblioteke Tartuskovo Universiteta (Estonskaja SSR). // Strany i

- narody vostoka. Vyp. IV. Moskva, 1965.
- Eckardt, J. von. Lebenserinnerungen von Julius Eckardt. I-II. Leipzig, 1910.
- Eckart du Moulin, R. Graf. Geschichte der deutschen Universitäten. Stuttgart, 1929.
- Eesti majandustegelased. Tallinn, 1938.
- Eesti-ma rahwa Kalender, ehk Täht-ramat 1828. aasta peäle. Tallinn, 1828.
- Egiptuse üldmisjoni palveained. Tallinn, 1937.
- Essner, C. Deutsche Afrikareisende im neunzehnten Jahrhundert. Zur Sozialgeschichte des Reisens. Stuttgart, 1985.
- Evangeelium Makamba rahva seas. // Missioni-Leht. Revel, 1895.
- Frey, J. Die Theologisches Fakultät der Kaiserlichen Universität Dorpat-Jurjew 1802-1903. // Historisch-biographisches Album. Reval, 1905.
- Galatoli, A. M. Egypt in Midpassage. Kairo, 1950.
- Geographisch-historisch-statistisches Zeitungs-Lexikon von Wolfgang Jäger. I-III. Nürnberg, 1805.
- Gildenmann, B. Mailma made õppetus. Pernu, 1849.
- Gombrich, E. H. Kunsti lugu. Tallinn, 1997.
- Hallik, M, Klaassen, O.-M. Keiserlik Tartu Ülikooli ja Orient. Tartu, 2002.
- Hallik, M. Tartu Ülikooli õppejõudude ja kasvandike osast humanitaarorientalistikas (1802-1940). // Doktoritöö. Tartu, 2001.
- Hasselblatt, K. Nachrichten aus der Mission in Süd-Ost-Afrika. Reval, 1885.
- Heidemaa, I. Zooloogiamuuseumi fondidest. // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. Tartu, 1981. Nr. 11.
- Hermann, K. A. Wanad poisid. Teadusline lugemine rahwa elust. Abesinia maa ja rahvas. Armenlased ja kurdased. Korea. Tartu, 1896.
- Hiiemaa, K. Eestlaste etnilisest mälust Lõuna-Aafrika näite põhjal. // Kultuur ja mälu: konverentsi materjale. Tartu, 2001.
- Hiiemaa, K. Südame kutsel. Eesti misjonärid Aafrikas. Tallinn, 2000.
- Hurra! Burid! Põnev jutustus Transvaali-Inglise sõjast 1899-1900 aastani. Tallinn, 1900.
- Jakobson, C. R. Weikene Geograafia ehk Maadeteaduse käsiraamat. Tartu, 1868.
- Kaasik, A-E. Iga rahvas vajab oma suurmehi. // Postimees. 12. 12. 1995.
- Kant, E. Uued tähised majandusteaduses. // Tulimuld. 1959. Nr. 4.
- Kasemaa, K. Semitistikat ja poeetikat. Tartu, 1997.

- Kasemaa, K. Uku Masing - 80. // Horisont. 1989. Nr. 8.
- Kasemaa, K. Uku Masing semitistina. // Keel ja Kirjandus. 1995. Nr. 11.
- Kauzmann, M. G. von, Schultz, E. W. W. Keograhwī, ehk õppetus Ma-ilma surussest ja Ma-ilma madest. Tartu, 1854.
- Klaassen, O. Aasia ja Aafrika 16.-19. sajandil ning kontaktid Eestiga. Tartu, 1994.
- Klaassen, O. Aasia ja Aafrika 1900-1918 ning kontaktid Eestiga. Tartu, 1992.
- Klaassen, O. Loenguid Eesti afroasiaatika kujunemisloost. Tartu, 1988.
- Klaassen, O.-M. Aasia ja Aafrika 1918-1945 ning kontaktid Eestiga. I.-III. Tartu, 1990.
- Klaassen, O.-M. Eesti ja Maroko. // Kleio. Tartu, 1992. Nr. 5/6.
- Klaassen, O.-M. Eesti konsulaarsuhete ajaloost. // Kleio. Tartu, 1991. Nr. 3.
- Klaassen, O.-M. Eesti suhetest Lõuna-Aafrika Uniooniga 1918-1940. // Kleio. Tartu, 1991. Nr. 4.
- Klaassen, O.-M. Esimesed eestikeelsed geograafiaõpikud teadmiste allikana Aasiast ja Aafrikast. // Teaduse ajaloo lehekülgi Eestis. 11. kogumik. Tallinn, 1995.
- Klaassen, O.-M. Etiopistikahuvist Tartu Ülikoolis. // Tartu ülikooli ajaloo küsimusi. XIX. Humanitaarteaduste koolkondade ideede ja teooriate areng Tartu ülikoolis. Tartu, 1987.
- Kobiščanov, J, Dridzo, A, Mirimanov; V. Tsivilisatsioonide kohtumine Aafrikas. Tallinn, 1973.
- Kongo, L. Geograafia arengust Eestis. // Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist. XI. Geograafia ajaloost Eestis. Tallinn, 1995.
- Konks, A, Muoni, H. Õpetajate ettevalmistamisest Tartu Ülikoolis 19. sajandil ja 20. sajandi algusaastail. // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. X. Tartu, 1981.
- Koolmeister, R. Välismisjon Eestis XIX sajandil. // Eesti kirik. 1980. Nr. 3.
- Kotzebue, O. von. Reis ümber maailma aastail 1823-1826. Tallinn, 1978.
- Kramer, Th. W. Deutsch-Ägyptische Beziehungen in Vergangenheit und Gegenwart. Tübingen. Basel, 1974.
- Kreutzwald, Fr. R. Ma- ja Merre-piltid. Üks luggemise ramat nore rahwale. Ehk imelikud luggud lõune-pool Ahwrikas. Tartu, 1850.
- Kreutzwald, Fr. R. Maa-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on. Tartu, 1849.
- Kreutzwald, Fr. R. Risti-sõitjad. Tartu, 1851.
- Kruse, Chr. Atlas und Tabellen zur Übersicht der Geschichte aller europäischen

- Länder und Staaten von ihrer ersten Bevölkerung an bis zu den neuesten Zeiten. Halle, 1834.
- Kudu, E. Admiral A. J. Krusenstern ja Tartu Ülikool. // Eesti Loodus. 1982. Nr. 9.
- Kurs, O. Geograafiaasutused Euroopas ja Eestis. // Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat. 29. kd. Tallinn, 1995.
- Käbin, I. Eestist pärit arstidest-uurimisreisijaist // Tulimuld. 1966. Nr. 1-2.
- Käbin, I. Maal ja merel: Eesti arste-maadeurijaid. Lund: Tulimuld, 1972.
- Käbin, I. Tartu Ülikooli arstiteaduskonnast ja selle osast arstiteaduse ajaloos. // Tulimuld. 1963. Nr. 4.
- Käbin, I. Tartu Ülikooli arstiteaduskonnast ja selle osast arstiteaduse ajaloos. // Tulimuld. 1964. Nr. 1.
- Körber, C. Mailma aiaramatus, kus sees on, mis mailma algmisest Ma peäl on sündinud. Tartu, 1860.
- Künnap, A. Eesti loodus, elanikud ja keel. // Eesti Loodus. 1998. Nr. 5/6.
- Lattik, J. Mitte alla vahtida. // Kontakt. 1957. Nr. 1.
- Leppik, L. Rektor Ewers. Tartu, 2001.
- Liblik, A. Kümme aastat Behera külades. Tallinn, 1939.
- Luiga, J. Hingejõu ilmed. Tartu, 1995.
- Lüüs, A. Arstid Tartu Eesti Ülikoolis 1921-1944. // Eesti Üliõpilaste Seltsi Album. XIV. New York, 1965.
- Mabe, J. E. Das kleine Afrika-Lexikon. Politik. Gesellschaft. Wirtschaft. Stuttgart, 2002.
- Markov, V. Isskustvo Negrov. Peterburg, 1919.
- Marpurg, G. G. Weikenne oppetusse nink luggemisse Ramat. Tarto, 1805.
- Marx, C. Völker ohne Schrift und Geschichte. Stuttgart, 1988.
- Masing, O. W. Pühhapäwa Wahhe-luggemissed. Tartu, 1818.
- Meie maa misjonärid. // Eesti Postimehe Missjoni-Leht. 1902. Nr. 3.
- Narody Afriki. Etnografičeskie očerki. Moskva, 1954.
- Nilson, O. Maa avastamine. Tallinn, 1975.
- Nurmekund, P. Swahili (Swahūli). // Edasi. 7. 05. 1988.
- Omariikluse taustal. Üliõpilasseltsi Raimla koguteos. Uppsala, 1955.
- Paatsi, V. Berend Gildenmann. Ühe XIX sajandi eesti kirjamehe elusaatus. // Keel ja Kirjandus. 2003. Nr. 3.

- Paatsi, V. Täiendusi Johann Heinrich Rosenplänteri eluloole. // Keel ja Kirjandus. 2002. Nr. 11.
- Pakenham, Th. The Boer War. London, 1998.
- Paldrok, A. Eestist Egiptusesse. Kuressaare, 1939.
- Paul, T. Juhatus Uku Masingu juurde. // Akadeemia. 1989. Nr. 5.
- Peets, L. Araabia-Paabel-Tanger. // Nädal Pildis. 1937. Nr. 21.
- Peets, L. Surnud šeriifi leinamas. // Nädal Pildis. 1937. Nr. 7.
- Peets, R. Eesti arst Marokos. // Välis-Eesti Almanak. 1937. Nr. 12.
- Peets, R. Eesti Vabariigi aukonsulaat Marokos Marrakeši linnas. // Triinu. 1980. Nr. 109.
- Peets, R. Eestlaste asumise ja kaubanduslike suhete loomise võimalustest Marokos. // Välis-Eesti Almanak. 1933. Nr. 1.
- Pegušev, A. M. Izučeniye istorii tropičeskoj i južnoj Afriki v SSSR. // Izučeniye istorii Afriki. Problemy i dostiženija. Moskva, 1985.
- Penning, L. Kuidas sõjas sõditakse. Jutustus praegusest buuride sõjast. Tartu, 1902.
- Pieterse, J. N. White on Black. Images of Africa and Blacks in Western Popular Culture. Yale. New Haven. London, 1992.
- Plischke, H. Johann Friedrich Blumenbachs Einfluss auf die Entdeckungsreisenden seiner Zeit. Göttingen, 1937.
- Rahamägi, H. B. Usuteaduskonna elust ja tööst. 1. IV 1929-1. IV 1932. // Usuteadusline Ajakiri. Tartu, 1931/32. Nr. ¾.
- Reiman, V. Bassuto rahwas, nende pimedus ja walgustamine evangeeliumi läbi. Tallinn, 1889.
- Reinhard, W. Geschichte der europäischen Expansion. Bd. 4. Dritte Welt Afrika. Stuttgart, Berlin, Köln, 1990.
- Reusch, R. Der Islam in Ost-Afrika. Leipzig, 1931.
- Rosenplänter, J. H. Ma-ilma sündmused enne ja pärast Kristust. // Ma-rahwa Kalender ehk Täht-ramat, 1846-1849.
- Schiele, W. Mit den Deutschen im Buren-Kriege. Berlin, 1901.
- Shillington, K. History of Africa. London. Basingstoke, 1995.
- Sild, O. Tartu Ülikooli Usuteaduskonna professor Alexander Bulmerincq †. // Usuteadusline Ajakiri. Tartu, 1938. Nr. 1.
- Speckmann, F. Die Hermannsbürger Mission in Afrika. Hermannsburg, 1876.

- Stadnikov, S. Otto Friedrich von Richter ja Egiptus. // Looming. 1985. Nr. 1.
- Taidla, A. Buuride vabadusvõitlus 1899-1902. a: Colenso lahing. Tallinn, 1937.
- Tammiksaar, E. Das Fach der Geographie an der Universität Dorpat / Tartu in den Jahren 1802-1891. // Jahrbuch der Akademischen Gesellschaft für Deutschbaltische Kultur in Tartu/Dorpat. Tartu, 1996.
- Tammiksaar, E. Geograafia õpetamise institutsionaalne struktuur Tartu Ülikoolis aastatel 1802-1918. // Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist. XI. Geograafia ajaloost Eestis. Tallinn, 1995.
- Tammiksaar, E. Geograafia õpetamisest Tartu Ülikoolis aastatel 1802-1891. // Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat. 29. kd. Tallinn, 1995.
- Tammiksaar, E. Hermann Martin Asmuss – Tartu Ülikooli esimene zoologiaüliõpilane. // Ajalooline ajakiri. 2000. Nr. 4.
- Tankler, H. Tartu Ülikoolis õppinud loodusteadlaste osast Peterburi Teaduste Akadeemias. // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. X. Tartu, 1981.
- Tartu Riikliku Ülikooli arstiteaduskond aastail 1802-1975. Tartu, 1976.
- Tartu Riikliku Ülikooli teaduslik raamatukogu. Tartu, 1977.
- Tartu ülikooli ajalugu 1632-1982. Tallinn, 1985.
- Teder, O. Otto Friedrich von Richter: tema aeg, tema pärand. Tartu Ülikooli Raamatukogu aastaraamat 1999. Tartu, 2000.
- Teichmüller, G. Charakteristik der Araber, eine völkerpsychologische Skizze. // Baltische Monatschrift. XXVI. Riga-Moskau-Odessa, 1879.
- The Library of E nno Littmann 1875-1958. Leiden, 1959.
- Traat, A. Johann Philipp Gustav Ewers publitsisti ja ajaloolasena. // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. X. Tartu, 1981.
- Universitas Tartuensis. Eesti Vabariigi Tartu Ülikool ja üliõpilaskond sõnas ja pildis. Lund, 1970.
- Vigel, E. Tartu Riikliku Ülikooli teadusliku raamatukogu asutamine ja areng aastail 1802-1839. // Tartu Riikliku Ülikooli toimetised. 115. Tartu, 1965.
- Vilgats, K. Nikolai Köstner – 100 aastat sünnist. // Kleio. Tartu, 1991. Nr. 3.

PERIOODIKA

Edasi. 1973.
Eesti Arst. 1924, 1927, 1934, 1943.
Eesti Postimees. 1900.
Eesti Päevaleht. 1961, 1967, 1983, 1991.
Eesti Vabariigi Vannutatud Advokaatide Nõukogu aruanne. 1933-1936.
Maaleht. 2002.
Meie Kirik. 1923.
Meie Noorus. 1940.
Missioni-Leht. 1900, 1902.
Noorte Hää. 1957.
Olevik. 1893, 1900.
Postimees. 2001.
Päevaleht. 1926, 1927, 1932, 1934.
Teataja. 1954, 1991.
Uus Eesti. 1937, 1961.
Vaba Eestlane. 1995.
Virulane. 1886.
Välis-Eesti Almanak. 1935.
Väliseestlase kalender. 1979.

KÄSIRAAMATUD JA TEATMETEUSED

Afrika – enciklopedižeskii spravočnik. Moskva, 1986.
Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat. Bearbeitet von A. Hasselblatt und G. Otto. Dorpat, 1889.
Album Academicum Universitatis Tartuensis 1889-1918. Koostanud S. Kodasma, M. Loit, S. Nõmmeots, V. Pütsep. I-III. Tartu, 1986-1988.
Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918-1944. I-III. Koostajate kollektiivi juhid L. Lindström ja T. Hiio. Tartu, 1994.
Album Dorpati-Livonorum. Dorpat, 1925.
Album Dorpato-Livonorum. Dorpat, 1908.

Album Estonorum. Tallinn, 1939.

Album fratrum Rigensium (1823-1910). Riga, 1910.

Bolšaja sovjetskaja enciklopedija. Moskva, 1978.

Brockhaus Enzyklopädie: in vierundzwanzig Bänden. Leipzig, Mannheim, 1996-1999.

Deutschbaltisches biographisches Lexikon. Köln-Wien, 1970.

Deutsch-baltisches Gedenkenbuch. Unsere Toten der Jahre 1939-1947. Darmstadt, 1991.

Die Aerzte Estlands. Ein biographisches Lexikon. Riga, 1922.

Die Aerzte Livlands. Ein biographisches Lexikon. Riga, 1905.

Die evangelischen Predigen Livlands bis 1918. Köln-Wien, 1977.

Eesti Avalikud Tegelased. Tartu, 1932.

Eesti biograafiline leksikon. Saku, 2001.

Eesti biograafiline leksikon. Tartu, 1926-1929.

Eesti biograafilise leksikoni täiendusköide. Tallinn, Tartu, 1940.

Eesti kirjakeele seletussõnaraamat. Tallinn, 1988.

Eesti kirjarahva leksikon. Tallinn, 1995.

Eesti Nõukogude Entsüklopeedia. Tallinn, 1985.

Eesti riigi-, avaliku- ja kultuurielu tegelased 1918-1938. I. Tallinn, 1939.

Eesti teadlased väljaspool kodumaad. Stockholm, 1984.

Embacher, Fr. Lexikon der Reisen und Entdeckungen. I. Amsterdam, 1881.

Pleticha, H, Schreiber, S. Lexikon der Entdeckungsreisen. I-II. Stuttgart. Wien. Bern, 1999.

Postimees 1857-1907. Tartu, 1909.

Sportibiograafiline leksikon. Tallinn, 1937.

Weltgeschichte in Schlagschichten. Mannheim, 1992.

Välis-Eesti Tegelased. Eluloolisi andmeid. Tallinn, 1939.

Lisa: AAFRIKAS VIIBINUD TARTU ÜLIKOOLI ÕPPEJÕUDE JA KASVANDIKKE

Baum, Otto (1842-?), TÜ botaanika, viibis teadmata põhjustel Aafrikas, täpsem koht ei ole teada;⁵³⁹

Dercks, Emil (1845-1881), TÜ zooloogia, suri laeva pardal teel Aafrikasse 1881. aastal, reisi eesmärk teadmata;⁵⁴⁰

Ditmar, Alexander von (1837-1879), TÜ 1857-1858, reisis Aafrikas, täpsem koht teadmata;⁵⁴¹

Eichwald, Johann Karl Eduard (1795-1876), TÜ meditsiini ja loodusteaduste eradotsent, sooritas teadusreisi Alžeeriasse;⁵⁴²

Erbe, Alfons Victor Gustav (1856-?), TÜ meditsiin, tegutses ametnikuna Egiptuses;⁵⁴³

Heyer, Alexander (1820-?), TÜ teoloogia 1844-1849, viibis teadmata põhjustel Aafrikas, täpsem koht ei ole teada;⁵⁴⁴

Kempienski, Julian (1808-?), TÜ filoloogia, teenis Prantsuse armee arstina Alžeerias;⁵⁴⁵

Manteuffel, Peter Arthur Zeuge von (1866-1947), TÜ zooloogia, geograafia ja etnograafia, viibis teadmata põhjustel Egiptuses;⁵⁴⁶

Marcusen, Johann (1817-1894), TÜ meditsiin 1833-1841, sooritas ajavahemikus 1851-1854 teadusalase reisi Egiptusesse;⁵⁴⁷

Möller, Reinhold Wilhelm von (1847-1918), TÜ zooloogia, sooritas ajavahemikus 1879-1888 õppereisi, mis seondus tema huviga maalikunsti vastu,

⁵³⁹ Album Academicum. 1889. S. 533.

⁵⁴⁰ Samas. S. 579.

⁵⁴¹ Samas. S. 492.

⁵⁴² Dr. Fr. Embacher. Lexikon der Reisen... I. S. 104-105; Tartu Ülikooli ajalugu 1632-1982. Tallinn, 1985. Lk. 96.

⁵⁴³ Deutschbaltisches biographisches Lexikon. S. 703; Album Academicum. 1889. S. 703.

⁵⁴⁴ Samas. S. 344-345.

⁵⁴⁵ Samas. S. 157.

⁵⁴⁶ Album Estonorum. S. 317.

⁵⁴⁷ Album Academicum. 1889. S. 230.

Alžeeriasse ja Egiptusesse;⁵⁴⁸

Oettingen, Arthur Joachim von (1836-1920), TÜ astronoom ja füüsikaprofessor, sooritas (huvi?)reisi Ida-Aafrikasse ja Transvaalimaale;⁵⁴⁹

Rennenkampff, Gustav Reinhold Georg Edler von (1784-1869), TÜ õigusteadus 1802-1804, elas mõnda aega Alžeerias ja Egiptuses;⁵⁵⁰

Rohrbach, Carl Albert Paul (1869-?), TÜ ajalugu, sooritas aastail 1903-1906 huvireisi Edela-Aafrikasse;⁵⁵¹

Scheinesson, Jeannot (1843-1872), TÜ füüsika ja meditsiin, viibis Egiptuses Kairos tervislikel põhjustel;⁵⁵²

Scheinesson, Nikolai (1855-?), TÜ meditsiin 1877-1883, viibis 1890-ndatel teadmata põhjustel Lõuna-Aafrikas Transvaalimaal Johannesburgis;⁵⁵³

Schoeler, Heinrich (1850-?), TÜ meditsiin 1870-1871, viibis 1887-1889 huvireisil Aafrikas, täpsem koht teadmata;⁵⁵⁴

Schönberg, Erich Karl Wilhelm (1882-1965), TÜ astronoomia, füüsika ja matemaatika, sooritas 1934-l astronoomilise ekspeditsiooni Edela-Aafrikasse Windhoekis, rajas tähetorni;⁵⁵⁵

Strauch, Alexander (1832-1893), TÜ meditsiin, sooritas 1860-l teadusliku ekspeditsiooni Alžeeriasse;⁵⁵⁶

Stryk, Alexander von (1839-?), TÜ kameralistika 1859-1861, reisis Aafrikas,

⁵⁴⁸ Deutschbaltisches biographisches Lexikon. S. 527; Album Academicum. 1889. S. 605; EAA. F. 402. N. 2. S. 16991. L. nummerdamata.

⁵⁴⁹ Tartu ülikooli ajalugu 1632-... Lk. 101.

⁵⁵⁰ Deutschbaltisches biographisches Lexikon. S. 619-620; Eesti Biograafiline Leksikon. Saku, 2001. Lk. 406; Album Academicum. 1889. S. 2.

⁵⁵¹ EAA. F. 402. N. 2. S. 20473 ja 20474. L. nummerdamata; O. Klaassen. Aasia ja Aafrika 1900-... Lk. 133.

⁵⁵² EAA. F. 402. N. 2. S. 21602 ja 21603. L. nummerdamata; Album Academicum. 1889. S. 534; Die Aerzte Livlands. S. 349.

⁵⁵³ Samas; Album Academicum. 1889. S. 730.

⁵⁵⁴ Samas. S. 644.

⁵⁵⁵ EAA. F. 402. N. 1. S. 29 407. L. 8-9; Deutschbaltisches biographisches Lexikon. S. 694.

⁵⁵⁶ H. Tankler. Tartu Ülikoolis õppinud loodusteadlaste osast Peterburi Teaduste Akadeemias. // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. X. Tartu, 1981. Lk. 52, 60 ja 66; EAA. F. 402. N. 2. S. 24462. L. 10 ja 12; Album Academicum. 1889. S. 411.

täpsem koht teadmata;⁵⁵⁷

Svenson, Oskar (1822-1884), TÜ filoloogia ja teoloogia, tegutses 1854-1884 Egiptuses vaimulik-jutlustajana;⁵⁵⁸

Thilo, Otto (1849-1917), TÜ õigusteadus ja meditsiin, viibis 1875-1876 ühe haige arst-reisisaatjana Egiptuses;⁵⁵⁹

Wagner, Wilhelm Alexander (1818-1886), TÜ teoloogia 1837-1840, tegutses vaimulikuna Egiptuses 1843-1849.⁵⁶⁰

⁵⁵⁷ Album Academicum. 1889. S. 508.

⁵⁵⁸ Samas. S. 320.

⁵⁵⁹ Deutschbaltisches biographisches Lexikon. S. 790; Album fratrum Rigensium... S. 196; Album Academicum. 1889. S. 629.

⁵⁶⁰ Samas. S. 266.